

LES SAGRERES A LA CATALUNYA MEDIEVAL

VÍCTOR FARIÁS, RAMON MARTÍ I AYMAT CATAFAU

C O L · L E C C I Ó E S T U D I S I O

LES SAGRERES A LA
CATALUNYA MEDIEVAL

(JORNADA D'ESTUDI ORGANITZADA
PER L'ASSOCIACIÓ D'HISTÒRIA RURAL DE
LES COMARQUES GIRONINES, 2000)

Víctor Farías, Ramon Martí, Aymat Catafau

Les Sagreres a la Catalunya medieval : (jornada d'estudi organitzada per l'Associació d'Història Rural de les comarques gironines, 2000) / Víctor Fariás, Ramon Martí, Aymat Catafau. – Girona : Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines: Centre de Recerca d'Història Rural (ILCC-secció Vicens Vives) de la Universitat de Girona: Documenta Universitaria, [2007]. – 252 p. ; 13x20cm. – (Biblioteca d'història rural)
ISBN 978-84-96742-16-1

I. Fariás, Víctor II. Martí, Ramon III. Catafau, Aymat
IV. Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines 1. Sagreres -- Catalunya -- S. XI/XIII -- Congressos 2. Pobles i viles -- Rosselló (França) -- S. XIII/XV -- Congressos

CIP 711.4(467.1:448.1/9) SAG

Reservats tots els drets. El contingut d'aquesta obra està protegit per la Llei, que estableix penes de presó i/o multes, a més de les corresponents indemnitzacions per danys i perjudicis per a aquells que reproduïssin, plagessin, distribuïssin o comunicuessin públicament, en la seva totalitat o en part, una obra literària, artística o científica, o la seva transformació, interpretació o execució artística fixada en qualsevol mena de suport o comunicada a través de qualsevol mitjà, sense la preceptiva autorització.

Edita: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, Centre de Recerca d'Història Rural (ILCC-Secció Vicens Vives) de la Universitat de Girona i Documenta Universitaria

març de 2007

Disseny de coberta: Quim Español

Correcció lingüística: David Prats

ISBN: 84-96742-16-4

ISBN 13: 978-84-96742-16-1

DL: B-23.736-2007

© *del text:* els autors

© *de la Biblioteca d'Història Rural:* Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines

© Documenta Universitaria

Impressió interior a Divermat

Impressió de les cobertes: Gràfiques Trema

La **Biblioteca d'Història Rural** s'autofinança, en part, amb les quotes aportades pels socis de l'*Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines*. Els socis reben puntualment els llibres editats, així com informació periòdica de les activitats de l'Associació (a través del seu butlletí *Mestall*, de periodicitat semestral). Poden obtenir la butlleta d'inscripció a www.udg.edu/ilcc/ahr.html o a l'Arxiu Històric de Girona (plaça de Sant Josep, 1, 17004 Girona)

ÍNDEX

PRESENTACIÓ	7
--------------------------	---

LLUÍS TO FIGUERAS

LA PROCLAMACIÓ DE LA PAU I L'EDIFICACIÓ DELS CEMENTIRIS. SOBRE LA DIFUSIÓ DE LES SAGRERES ALS BISBATS DE BARCELONA I GIRONA (SEGLES XI-XIII)	13
---	----

VÍCTOR FARÍAS ZURITA

Introducció.....	13
I. La terminologia: sagrera, cellera i cementiri.....	17
II. La difusió de les sagreres	20
III. La geografia de les sagreres.....	24
A. La distribució de les sagreres.....	24
B. L'assentament eclesial	27
Annexos.....	35
IV. Les sagreres i la Pau i Treva.....	41
A. Els trets generals de la pau i treva.....	41
B. La cronologia de la pau i treva	43
C. Les conseqüències.....	44
Annexos.....	57
V. L'acceptació de la pau.....	61
A. L'actitud de les elits eclesiàstiques	63
B. L'actitud de les elits laiques.....	70
Annexos.....	77
Abreviatures	84

L'ENSAGRERAMENT : UTILITATS D'UN CONCEPTE..... 85*RAMON MARTÍ*

- 1.- L'ensagrerament, un debat obert..... 86
- 2.- Falses sagreres i concilis equívocs 94
- 3.- Cementiris, sagrers i sagreres a la diòcesi de Girona
(segle XI)..... 121
- 4.- La Pau i Treva de Déu en la instauració de les sagreres 141
- 5.- Arqueologia de l'ensagrerament..... 170
- 6.- Propietats i aplicacions del concepte 192

LES CELLERES DEL ROSSELLÓ DE MITJAN SEGLE XIII A**LA FI DEL SEGLE XV. PERMANÈNCIES I EVOLUCIÓ****D'UNA FORMA D'ESTRUCTURACIÓ DEL POBLAMENT.....205***AYMAT CATAFAU*

- A – L'evolució de les celleres a finals de l'edat mitjana206
 - 1.- Les celleres desaparegudes o transformades206
 - 2.- La supervivència de la funció de dipòsit 211
 - 3.- L'evolució morfològica de les celleres.....213
- B – Senyorialització, o feudalització, de les celleres 216
 - 1.- Els senyors eclesiàstics: protectors naturals i propietaris
de celleres 217
 - 2.- La intrusió dels senyors laics a les celleres 218
- C – De la cellera a l'“incastellament”220
 - 1.- La *cellaria castrí*: la forma de la cellera com a suport de
l'“incastellament”220
 - 2 – El castell competència de la cellera 222
 - 3 - La cellera: un *castrum* al cor del poble.....223
- Conclusió 225

BIBLIOGRAFIA233

PRESENTACIÓ

LLUÍS TO FIGUERAS

El recull d'articles d'aquest volum és el resultat d'una jornada d'estudi organitzada per l'Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines en col·laboració amb el Centre d'Història Rural de l'Institut de Llengua i Cultura Catalanes de la Universitat de Girona, que es desenvolupà a l'Arxiu Històric de Girona, l'any 2000. El motiu que impulsà aquesta reunió científica era la constatació que tres historiadors del nostre entorn proper havien consagrat una part substancial de les seves recerques recents a un mateix tema, encara que fos des de perspectives força diferents. L'objecte d'aquesta recerca quasi simultània era la sagrera (*sacraria*); és a dir, els espais sacralitzats que envolten les esglésies i que gaudeixen de la mateixa protecció que aquestes segons una venerable tradició que es remunta als concilis visigòtics, però àmpliament difosa a Catalunya, més tard, en relació amb el moviment de la Pau i Treva de Déu.

En primer lloc, Ramon Martí, professor a la Universitat Autònoma de Barcelona, havia publicat un primer article dedicat íntegrament al tema l'any 1988 que reprenia els resultats assolits en la seva tesi doctoral.¹ Es tractava d'una aportació innovadora en molts aspectes i que tingué un ampli ressò entre els especialistes. En ella s'hi qüestionaven aspectes com la funció de refugi de les sagreres o el seu origen popular. A més, s'hi apuntava la ineludible integració de l'arqueologia o de la prospecció de l'espai en l'anàlisi de la sagrera.

¹ R. Martí, "L'ensagrerament: l'adveniment de les sagreres feudals", *Faventia*, 10.1/2 (1988) p. 153-182; *Els inicis de l'organització feudal de la producció al bisbat de Girona. Col·lecció diplomàtica de la seu (817-1100)*, Tesi doctoral Universitat Autònoma de Barcelona, 1987.

Quasi simultàniament, Víctor Farías, professor de la Universitat Pompeu Fabra de Barcelona, va dur a terme una exhaustiva recopilació i anàlisi de les dades referents a les sagreres que apareixien en els concilis de la Pau de Déu i molt especialment en les actes de consagració de les esglésies que just llavors eren objecte d'una edició a càrrec de Ramon Ordeig.² El treball de Víctor Farías va donar lloc a una rigorosa conceptualització de la sagrera alhora que obria noves vies d'anàlisi de la sagrera com a model d'assentament eclesial. Les principals conclusions de la seva tesi de llicenciatura aparegueren en un article, publicat l'any 1993, i que ha constituït també un important punt de referència per als estudiosos del tema.³ El treball de Víctor Farías posava de manifest les dificultats que suposa manejar uns textos amb seriosos problemes de transmissió com les actes del concilis de la Pau i Treva de Déu erròniament atribuïts a la iniciativa de l'abat Oliba, bisbe de Vic,⁴ un tema que en la seva contribució en aquest volum Ramon Martí s'encarrega de desenvolupar a bastament.

Poc després, Aymat Catafau, professor a la Universitat de Perpinyà, iniciava una tesi de doctorat íntegrament dedicada a les "celleres" la forma que pren la sagrera al Rosselló i les comarques veïnes. En el seu treball analitzava en detall la història la cellera rossellonesa des dels seus orígens però també en el seu desenvolupament plurisecular. La recerca es concretava en més d'un centenar de monografies de pobles on hi hagué una cellera, més o menys ben documentada, en època medieval, la qual cosa

² R. Ordeig, *Les dotalies de les esglésies de Catalunya. Segles IX-XII*, Tesi doctoral Universitat de Barcelona, 1988. El mateix autor publicà primerament un inventari d'aquest material en successives entregues de la *Revista Catalana de Teologia* IV (1979), V (1980), VIII (1983), IX (1984), XIII (1988), XV (1990), XVI (1991) però més tard una edició completa dels textos: *Les dotalies de les Esglésies de Catalunya (Segles IX-XIII)*, Vic, 1993-2004, 6 volums.

³ V. Farías Zurita, "La sagrera catalana (c. 1025 – c.1200). Características y desarrollo de un tipo de asentamiento eclesial", *Studia Historica – Historia Medieval*, 11 (1993) p. 81-121. Recull la seva tesi de llicenciatura: *La sacraría catalana (950-1200), aspectos y modelo de un espacio social*, Universitat de Barcelona, 1989.

⁴ V. Farías Zurita, "Problemas cronológicos del movimiento de Paz y Tregua catalán del siglo XI", *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 14-15 (1993-1994), p. 9-37.

li permetia donar compte de l'amplitud del fenomen.⁵ Potser un dels resultats més notables de l'estudi del cas rossellonès és la persistència de les celleres com a llocs d'emmagatzematge quelcom que per exemple les fa compatibles amb formes de poblament dispers, tal com va encarregar-se de remarcar el mateix Aymat Catafau en un article del 1997.⁶

Les aportacions dels tres autors esmentats han renovat i ampliat considerablement el bagatge historiogràfic de les sagreres i celleres medievals que es remuntava als anys 60 i 70. Aquest, es reduïa essencialment al treball de Karen Kennelly centrat en el comtat de Barcelona i a les pàgines de Pierre Bonnassie en la seva monografia sobre Catalunya mil anys enrera.⁷ Els dos autors ja descobrien la importància del període central del segle XI en la difusió de les sagreres i n'assenyalaven també la funció com a lloc d'emmagatzematge i com a lloc de residència permanent dels qui s'acollien a la seva protecció. I en particular P. Bonnassie vinculava la difusió de les sagreres als canvis polítics i socials que visqué Catalunya durant el segle XI. En un nou article aparegut posteriorment amplià i matisà la seva interpretació del fenomen, tot integrant en part, els resultats de les recerques de Ramon Martí i Víctor Farías.⁸

Des dels treballs de K. Kennelly y P. Bonnassie, la recerca ha avançat considerablement, sobretot per l'acumulació de

⁵ A. Catafau, *Les celleres et la naissance du village en Roussillon (X^e-XVe siècles)*, Perpinyà, 1998. És el resultat de la tesi defensada un any abans a la Universitat de Toulouse – Le Mirail. Alguns resultats previs a “Les celleres du Roussillon. Le regroupement villageois dans l'espace consacré autour de l'église et son rôle dans la formation de l'habitat concentré dans l'ancien diocèse d'Elne”, Ph. Sénac (dir.), *Histoire et archéologie des terres catalanes au Moyen Âge*, Perpinyà, 1995, p. 163-185.

⁶ A. Catafau, “La cellera et le mas en Roussillon au moyen âge: du refuge à l'encadrement seigneurial”, *Journal des Savants*, 2 (1997), p. 333-361.

⁷ K. Kennelly, “Sobre la Paz de Dios y la sagrera en el condado de Barcelona (1030-1130)”, *Anuario de Estudios Medievales*, 5 (1968), p.107-136. P. Bonnassie, *La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle. Croissance et mutations d'une société*, Toulouse, 1975-1976, II, p. 653-662 (traducció catalana: *Catalunya mil anys enrera*, Barcelona, 1979-1981, II, p. 110-117).

⁸ P. Bonnassie, “Les sagreres catalanes: la concentration de l'habitat dans le “cercle de paix” des églises (XIe siècle)”, *L'environnement des églises et la topographie religieuse des campagnes médiévales (IIIe Congrès international d'Archéologie médiévale, Aix-en-Provence, 1989)*, Paris, 1994, p. 68-79 (reedició revisada i ampliada a *Les sociétés de l'an mil. Un monde entre deux âges*, Brussel·les, 2001, p. 285-315).

dades obtingudes pacientment dels arxius, dels plànols o de les prospeccions arqueològiques. En realitat la massa de fonts a l'abast de l'historiador s'ha enriquit considerablement en els darrers anys i, per exemple, les edicions de documents dels segles X-XII s'han multiplicat de manera espectacular, l'accés als arxius i als fons que s'hi guarden s'ha tornat molt més fàcil pel treball ingent d'uns arxivers cada cop més professionals i dedicats a facilitar la tasca dels investigadors. S'ha afinat també l'utilatge metodològic per fer-ne un ús crític. Els articles d'aquest volum en són una bona mostra. En particular cal destacar el treball minuciós de Ramon Martí que ha volgut revisar un per un tots els textos on apareixien les primeres mencions de sagrers o sagreres per descobrir-ne un bon nombre de falsos. En qualsevol cas la impressió general és que el volum d'informació referent a les sagreres ha crescut espectacularment. La visió que en resulta no és més simple ni més unívoca, sinó com sol passar en aquestes situacions, més complexa i més rica en matisos. Tot i que els progressos en alguns punts són innegables, en altres persisteixen els dubtes o els desacords en les interpretacions dels historiadors. Les tres contribucions també en són un bon reflex. Les tres recerques esmentades han tendit a centrar-se en espais diferents: la de Ramon Martí en la diòcesi de Girona, la de Víctor Farías en la mateixa, però també en la de Barcelona, i la d'Aymat Catafau en la diòcesi d'Elna. Ara bé, totes tres citen sovint els mateixos documents, es refereixen als mateixos exemples, i malgrat el risc de fatigar el lector amb possibles reiteracions ens ha semblat oportú respectar el text integral de les tres aportacions tal com les han pensat els seus autors. Així, pensem, el lector podrà jutjar millor l'abast de coincidències i desacords.

Dels anys 80 ençà, s'han obert pistes noves per a la recerca i s'han pogut establir vincles amb els grans debats de la historiografia europea. Per començar, els estudis sobre la sagrera han estat una peça fonamental en l'anàlisi dels desenvolupaments polítics i institucionals del segle XI. Com no podia ser d'altra manera, ja que la història de sagreres i celleres està íntimament lligada a la del moviment de la Pau i la Treva de Déu. És de doldre que algunes de les síntesis i alguns dels debats dels anys 90 sobre els objectius i el caràcter d'aquest moviment passessin

gairebé per alt el cas de les sagreres i les celleres catalanes.⁹ És obvi que alguns dels motius de desacord entre els historiadors sobre l'origen de les sagreres són absolutament comparables als que es van manifestar a propòsit del moviment de la Pau de Déu en general. En tot cas les sagreres i la Pau de Déu esdevenen per mèrits propis una peça indispensable en la història política i eclesiàstica dels comtats catalans, en la dels mecanismes per a la resolució dels conflictes i l'exercici de la justícia, i, en definitiva, en el de les relacions entre laics i eclesiàstics.¹⁰

La sagrera i la cellera han estat també responsables d'una important renovació dels estudis sobre el poblament a la Catalunya Vella. La sagrera s'ha dit i repetit, constitueix un dels elements que explica la formació de pobles a l'entorn d'una església, un tipus de model de poble eclesial que s'ha pogut estudiar en detall en molts nuclis com els que presenta A. Catafau. El seu mètode ha estat utilitzat per altres col·legues al sud dels Pirineus, i en particular se'n fan ressò tot un conjunt de treballs de Jordi Bolòs i d'altres estudiosos que s'han interessat molt especialment en la morfogènesi dels pobles medievals.¹¹ Aquests estudis s'interroguen sobre la relació entre poble eclesial i poble castral, o sobre la pertinença d'aquesta distinció. Gràcies a l'exemple rossellonès sabem, però, que no totes les sagreres donaren lloc a un poble eclesial, i que en alguns indrets pogueren perdurar, transformades en cellera, únicament en la seva funció d'emmagatzematge i

⁹ T. Head – R. Landes (eds.), *The Peace of God. Social violence and religious response in France around the Year 1000*, Ithaca – Londres, 1992 i D. Barthélemy, *L'an mil et la paix de Dieu. La France chrétienne et féodale 980-1060*, Paris, 1999.

¹⁰ Aquest ha estat també el tema de les recerques de J. Vilaginés que comporten moltes referències útils a la qüestió que aquí ens ocupa: "El fenomen parroquial en la societat del Vallès oriental a l'alta edat mitjana (s.XI-XII)", *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 9 (1988), p. 125-142; *El paisatge, la societat i l'alimentació al Vallès Oriental (segles X-XII)*, Barcelona, 2001.

¹¹ J. Bolòs, "Le rôle du château et de l'église dans la structuration de l'habitat dans les Pyrénées catalanes. Les exemples du Pallars Sobirà et de la Garrotxa", M. Berthe – B. Cursente (eds.), *Villages pyrénéens. Morphogenèse d'un habitat de montagne*, Toulouse, 2000, p. 89-108; *Els orígens medievals del paisatge català. L'arqueologia del paisatge com a font per a conèixer la història de Catalunya*, Barcelona, 2004, especialment capítol 8 "Sagreres i pobles eclesials", p. 183-202.

no com a nuclis residencials. Les dades que en nombre creixent aporta l'arqueologia tampoc no semblen confirmar l'esperada transformació del poblament, segons ens explica Ramon Martí. I tanmateix els textos de la baixa edat mitjana a la nostra regió són plens de persones que es presenten com a habitants d'una "sagrera" o més sovint d'una "cellera". Els registres notarials ens presenten sovint transaccions que afecten "cellers" o cases dins d'una "cellera". En tot cas, el que sembla fora de dubte és la importància del fenomen en la conformació del paisatge medieval.

Certament resta molt a fer encara: una enquesta sistemàtica, com la que s'ha pogut fer al Rosselló, seria desitjable al sud dels Pirineus i un buidat més exhaustiu de la documentació del segle XI o dels segles posteriors no és impensable. Sens dubte l'arqueologia pot aportar més dades sobre els punts que romanen foscos. Però de moment els estudis coincideixen en alguns aspectes fonamentals. Les sagreres i les celleres són un fenomen històric que pot situar-se amb precisió en el temps i l'espai, se'n pot escriure la història i fer-ne la geografia; però el que no passa inadvertit és la seva ràpida difusió – Víctor Farías n'ha sabut dibuixar gràfics prou eloqüents – i la seva forta penetració en el territori. És a dir, la sorprenent densitat en particular a la regió de Girona i altres comarques veïnes, de les sagreres o celleres. No és exagerat dir que molts dels pobles actuals, segurament la majoria, tenen en el seu passat una sagrera o una cellera. Caracteritzar-les i jutjar-ne la transcendència en un context històric precís són el propòsit de la jornada organitzada per l'Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines i de les pàgines que segueixen. Malgrat la seva modèstia, aquest llibre és el reflex d'un diàleg, estimulants i fructífer, entre historiadors medievalistes que esperem poder fer extensiu a tots els lectors. La durada d'una jornada d'estudi, tal com va ser concebuda inicialment per l'Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, segurament es va quedar curta i ens va forçar a prescindir de tot un seguit d'historiadors i arqueòlegs que han enriquit el debat amb les seves troballes o els seus estudis. Esperem que aquesta publicació serveixi d'estímul per suscitar encara més vocacions i en definitiva més recerca històrica.

LA PROCLAMACIÓ DE LA PAU I L'EDIFICACIÓ DELS CEMENTIRIS. SOBRE LA DIFUSIÓ DE LES SAGRERES ALS BISBATS DE BARCELONA I GIRONA (SEGLES XI-XIII)

VÍCTOR FARIÁS ZURITA
(UNIVERSITAT POMPEU FABRA. BARCELONA)

INTRODUCCIÓ

L'any 1054, el bisbe Guilabert de Barcelona convocà entorn seu tots els parroquians de Sant Boi de Llobregat. El motiu era una disputa judicial que l'enfrontava amb Guillem Oliba de Salses i la seva esposa Ermengarda per la propietat alodial del cementiri (*cimiterium*) de l'església de Sant Boi. Les pretensions del bisbe d'atribuir aquesta propietat a l'església de Sant Boi van ser rebutjades pel jutge. Però això no va ser obstacle perquè el bisbe es dirigís als parroquians reunits amb l'advertència de no construir sagres i cases en els terrenys reservats als morts (*neque enim sit licitum tantas ibidem construere domos aut sacraria ut penitus ipsa aboleantur cimiteria*). Per al bisbe es tractava de mantenir l'antic costum (*antiqua consuetudine*) de sepultar els morts en el cementiri i evitar que fossin inhumats sota les portes de les cases (*ut mortui in prefato ciminterio absque ulla contrarietate et redemptione sepeliantur, non infra ianuas aut hostia domorum sed concuris tantum in locis*).¹

¹ ACB, *Libri Antiquitatum*, IV, 148 (1054); vegeu l'Annex 7 del present treball.

La disputa judicial que hem citat és testimoni d'un fenomen que a nosaltres ens resulta certament sorprenent: la construcció i agrupació d'edificacions al perímetre de les esglésies rurals i al costat dels espais destinats a la sepultura dels homes i de les dones dels segles XI i XII. Aquesta agrupació d'edificacions, que rep en català el nom de sagra, ha despertat en els últims anys un interès creixent entre els historiadors. El primer estudi monogràfic detallat sobre la sagra catalana va ser el de la germana Karen Kennelly, "Sobre la Paz de Dios y la sagra en el condado de Barcelona (1030-1130)", publicat l'any 1968 a l'*Anuario de Estudios Medievales*.² Es tracta d'un treball realitzat a partir d'un estudi acurat de les fonts, procedents sobretot de l'Arxiu de la Corona d'Aragó i de l'Arxiu Capítular de Barcelona. En aquest la historiadora vincula la multiplicació de les sagres al comtat de Barcelona amb el moviment de la Pau i Treva, però també amb *la necesidad de asegurar propiedades a las familias numerosas, el resurgimiento de la vida económica, evidenciado en muchas transacciones de dinero y préstamos que incluían sacros, y el interés, un tanto mundano, de los canónigos de la catedral en promover su desarrollo*.³ Les àmplies implicacions del fenomen sagra, tanmateix, no comencen a percebre's fins a l'estudi que li dedica Pierre Bonnassie al segon volum de la seva tesi, publicat l'any 1976.⁴ Aquí la sagra és descrita, per al conjunt de la Catalunya Vella, com un tipus de poblament original, *une étonnante contraction de l'habitat villageois qui est venu se blottir contre l'église, que neix à l'époque de l'apparition et de la généralisation des exactions banales* i que sols resulta comprensible per la necessitat dels *villageois* de trobar un lloc de refugi enfront el *brigandage seigneurial*.⁵ La difusió de les sagres queda vinculada, doncs, als canvis polítics que experimentaren els comtats catalans a partir del primer terç del segle XI. En relació

² K. Kennelly, "Sobre la Paz de Dios y la sagra en el condado de Barcelona (1030-1130)", *Anuario de Estudios Medievales*, 5 (1968), p. 107-136.

³ K. Kennelly, "Sobre la Paz de Dios...", p. 136.

⁴ P. Bonnassie, *La Catalogne du milieu du Xe a la fin du XIe siècle. Croissance et mutations d'une société*, Toulouse, 1976, 2, p. 653-656.

⁵ P. Bonnassie, *La Catalogne...*, 1, p. 653-656.

a aquests canvis Bonnassie postula la difusió de les sagreres com un moviment defensiu, que pretén absorbir les violències que va comportar *l'assault du pouvoir comtal*, un moviment recolzat per l'Església *par souci de protéger les victimes des exactions et aussi parce qu'elle trouve dans les hommes et les femmes qui se pressent à l'abri des sanctuaires une clientèle sûre, donc un soutien dans la lutte qu'elle mène contre les violences seigneuriales*.⁶ Aquest tractament de Bonnassie de les sagreres, ampliat posteriorment a Pierre Bonnassie, "Les sagreres catalanes: la concentration de l'habitat dans le 'cercle de paix' des églises (XIe siècle)", publicat en el volum col·lectiu dedicat a *l'environnement des églises et la topographie religieuse des campagnes médiévales*, editat per Michel Fixot i Elisabeth Zadora-Rio l'any 1994,⁷ inspirà en major o menor mesura tres treballs monogràfics sobre les sagreres catalanes: Ramon Martí, "L'ensagrerament: l'adveniment de les sagreres feudals", publicat a la revista *Faventia* l'any 1988,⁸ Víctor Farías Zurita, "La sagrera catalana (c. 1025-c. 1200). Características y desarrollo de un tipo de asentamiento eclesial", publicat l'any 1993 a la revista *Studia Historica* de la Universidad de Salamanca;⁹ i Aymat Catafau, *Les celleres et la naissance du village en Roussillon (X^e-XVe siècles)*, publicat l'any 1998 a Perpinyà.¹⁰ Seguint les pautes marcades per Bonnassie, aquestes tres monografies tenen en comú l'intent de comprendre la sagrera en el seu marc històric i de vincular-ne la difusió a processos més amplis que, al seu torn, han estat objecte d'intensos debats historiogràfics: la difusió i consolidació del moviment de Pau

⁶ P. Bonnassie, *La Catalogne...*, I, p. 656.

⁷ P. Bonnassie, "Les sagreres catalanes: la concentration de l'habitat dans le 'cercle de paix' des églises (XIe siècle)", *L'environnement des églises et la topographie religieuse des campagnes médiévales*, ed. M. Fixot - E. Zadora-Rio, París, 1994, p. 68-79. El volum en qüestió recull les comunicacions presentades a un col·loqui celebrat l'any 1989 a Aix-en-Provence.

⁸ R. Martí, "L'ensagrerament: l'adveniment de les sagreres feudals", *Faventia*, 10 (1988), p. 153-182.

⁹ V. Farías Zurita, "La sagrera catalana (c. 1025-c. 1200). Características y desarrollo de un tipo de asentamiento eclesial", *Studia Historica-Historia Medieval*, 11 (1993), p. 81-121.

¹⁰ A. Catafau, *Les celleres et la naissance du village en Roussillon (X^e-XVe siècles)*, Perpinyà, 1998.

i Treva, la crisi de les formes de govern tradicionals, l'augment de les violències, la proliferació dels homes de guerra i la creació d'un nou model de senyoria. Constatat aquest acord general, cal subratllar també que hi ha entre els tres autors esmentats diferències que es manifesten sobretot a l'hora de precisar la manera concreta en què es van vincular aquests processos i la difusió dels assentaments eclesials.

Les pàgines que segueixen no pretenen aclarir aquesta diversitat de vincles. La nostra aspiració és més modesta: es tractarà de precisar estrictament aquelles condicions que ens semblen indispensables per a la difusió dels assentaments eclesials com un tipus particular d'assentament. En aquest sentit, ressaltarem el paper que va exercir en la difusió de les sagres el moviment de Pau i Treva dels segles XI i XII, tal com aquest es va implantar i consolidar en els bisbats de Barcelona i Girona. Darrere d'aquesta nostra aspiració hi ha una convicció: si hi ha alguna cosa que caracteritza l'estudi del poblament humà a través de la seva història això és el seu caràcter polifacètic. Per explicar la difusió i la consolidació d'un tipus d'assentament, per exemple, no és suficient una mera descripció formal del fenomen concret (forma de l'assentament, dimensió, densitat...). Per explicar-ne la configuració, el desenvolupament i l'articulació amb el seu entorn, molt aviat l'historiador es veurà enfrontat a un conjunt de temes que d'entrada li poden semblar estranys al que imaginava que era una història del poblament. No queda doncs altra alternativa que reconèixer que en la configuració d'un tipus determinat de poblament incideixen tant les estratègies econòmiques com les idees religioses, tant els condicionaments geogràfics com els interessos dels poderosos, tant el desenvolupament tecnològic, com els conflictes polítics. En altres paraules: la configuració d'un determinat tipus d'assentament reflecteix sempre un context històric i és sempre l'expressió en el paisatge de relacions socials. L'historiador que vol explicar els canvis i les permanències en els tipus de poblament es veu doncs forçat a mobilitzar una extensa quantitat de dades i a jugar amb una complexa trama de factors heterogenis.

El treball que presentem està basat en gran mesura en una revisió sistemàtica dels milers de pergamins i els nombrosos

cartularis conservats als fons d'arxiu de Catalunya, entre els quals cal destacar el fons de l'Arxiu de la Corona d'Aragó i els fons de les seus de Barcelona i Girona. Una part d'aquest conjunt documental s'ha anat fent accessible al públic gràcies a edicions diverses, entre les quals voldria ressaltar la magnífica edició de les dotalies catalanes (actes de consagració i dotació d'esglésies) realitzada per Ramon Ordeig.¹¹

I. LA TERMINOLOGIA: SAGRERA, CELLERA I CEMENTIRI

Als assentaments eclesials catalans dels segles XI-XIII s'associa una terminologia específica, l'ús de la qual convé precisar abans d'aprofundir en l'estudi dels dits assentaments. Comencem pels termes *sacraria* i *sacrarium*. El terme *sacrarium* acostuma a designar en els textos una edificació situada a l'interior d'una *sacraria*.¹² Pel que ens diuen aquests textos, l'existència d'edificacions que reben el nom de *sacrarium* es restringí pràcticament al circuit de les esglésies rurals. L'aparició de formes vulgars tals com *sagrer*, *sager*, *sagerer* data, com en el cas de *sacraria*, del segle XI,¹³ i representen l'arrel del terme català *sagrer*. Indiquem que és molt freqüent l'ús de les formes masculines *sacrario* (singular) i, sobretot, *sacrarios* o *sagrarios* (plural).¹⁴ Aquest ús potser s'explica per l'intent d'evitar l'ambigüïtat del terme *sacraria*, que tant podia significar un conjunt d'edificacions situades en el circuit d'una església, com

¹¹ R. Ordeig, *Les dotalies de les esglésies de Catalunya. Segles IX-XII*, tesi doctoral presentada a la Universitat de Barcelona 1988; ara en vies de publicació com R. Ordeig i Mata, *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, Vic, 1993. Com que la publicació de les dotalies encara està en curs, en el present treball es citaran les dotalies segons la numeració que se'ls assigna en la tesi doctoral citada.

¹² K. Kennelly, "Sobre la Paz de Dios...", p. 111-112, n. 17.

¹³ Vegeu V. Farías Zurita, "La sagrera catalana...", p. 82, n. 6; ACB, *Libri Antiquitatum*, IV, 131 (1052); *Libri Antiquitatum*, IV, 214 (1070).

¹⁴ AMM, Pergs. St. Cugat del Vallès, 108 (1049); J. Alturo Perucho, *L'arxiu antic de Santa Anna de Barcelona*, Barcelona, 1985, doc. 71 (1058); ACB, *Libri Antiquitatum*, IV, 202 (1080); *Libri Antiquitatum*, III, 172 (1089); ASPP, Perg. 51 (1094); ACB, *Libri Antiquitatum*, I, 558 (1098); ACA. C, Pergs. Ramon Berenguer IV, 26 (1133).

el circuit en si mateix. L'ús de *sacrarium* (o de les seves variants) en l'accepció d'edificació situada al circuit eclesial era un costum específicament català, documentat des de la primera meitat del segle XI.¹⁵ Pel que fa al substantiu femení *sacraria*, s'utilitza en les fonts catalanes dels segles XI-XIV per designar el perímetre d'una església rural.¹⁶ Les primeres formes romàniques, tals com *sagrera*, *sacrera* o *sacrara*,¹⁷ estan documentades des del segle XI, i, a partir d'elles, es desenvoluparia el terme català *sagrera*.¹⁸ El terme *sacraria* en el sentit de perímetre eclesial no es troba ni en les fonts baixromanes ni en les fonts medievals no catalanes. Amb tota probabilitat es formaria també en la primera meitat del segle XI a partir d'un neutre plural amb valor col·lectiu: "conjunt sagrers".

Per designar un assentament eclesial, les fonts catalanes

¹⁵ Per al baix llatí *sacrarium* "sagristia" vegeu Isidor de Sevilla, *Etimologías*, ed. J. Oroz Reta - M.A. Marcos Casquero, Madrid, 1993, XV, 5, 1, *De repositoriis: locus templi in quo sacra reponuntur*. La definició isidoriana és represa per Walafrid Estrabó, *Libellus de exordiis et incrementis rerum ecclesiasticarum*, cap. 6, *Capitularia regum francorum*, 2, *Monumenta Germaniae Historica, Leges*, ed. A. Boretius - V. Krause, Hannover, 1897, *Appendix*. Vegeu, a més, E. Lesne, *Histoire de la propriété ecclésiastique en France*, 3, *L'inventaire de la propriété. Églises et trésors des églises du commencement du VIIIe a la fin du XIe siècle*, Lille 1936, p. 117-119; G. Binding, "Sakristei", *Lexikon des Mittelalters*, Munic - Zuric, 1995, 7, col. 1277. Sobre altres accepcions possibles vegeu Ch. de Fresne du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis*, reed. Graz, 1955, 6, p. 260-261; J. F. Niermeyer, *Mediae latinitatis lexicon minus*, Leyden 1954-55, p. 928; H. Leclercq, *Sacrarium*, H. Cabrol - H. Leclercq, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, París, 1924, 15.1, p. 285-286; R. Puertas, *Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII). Testimonios literarios*, Madrid, 1975, p. 135; G. Binding, "Sacrarium", *Lexikon des Mittelalters*, Munic - Zuric, 1995, 7, col. 1246.

¹⁶ K. Kennelly, "Sobre la Paz de Dios...", p. 111-112, n. 17. El recurs a una forma masculina és molt rar, vegeu J. M. Marquès, *Cartoral dit de Carlemany, del bisbe de Girona (s.IX-XIV)*, Barcelona, 1993, doc. 108 (1049): *ut hec terra XV passuum sit cimiterium atque sacrarium eiusdem ecclesiole*.

¹⁷ Vegeu V. Fariás Zurita, "La sagrera catalana...", p. 82; per a la veu *sagrera* vegeu J. Alturo Perucho, *L'arxiu antic...*, doc. 69 (1057); 214 (1132); per a la veu *sacraria* vegeu allí mateix, 22 (1058).

¹⁸ Vegeu la veu *sagrera* en A. M. Alcover - F. de B. Moll, *Diccionari català-valencià-balear*, Barcelona 1968-1969, 9, p. 671; i veu *sacrari*, allí mateix, pàg. 655. Vegeu també J. Coromines, *Diccionari etimològic i complementari de la Llengua catalana*, Barcelona, 1980-1991, 7, p. 593, veu *sagrat*.

dels segles XI-XIII utilitzen, a més de *sacraria*, uns altres dos termes: *cellaria* i *cimiterium*. El terme *cellaria*, *celera* (*sancta cellaria*), del qual deriva el català *cellera*, s'ha de considerar com un sinònim de *sacraria*.¹⁹ L'ús de *cellaria* per designar el circuit eclesial està documentat en la segona meitat del segle XI, tot i que aquest ús es va restringir pràcticament a l'àmbit de les diòcesis de Girona i Elna, això és, a les comarques més septentrionals del nord-est català.²⁰ En la comarca del Rosselló, de fet, *cellaria* acabaria desplaçant el terme *sacraria* en el curs del segle XII.²¹ El terme *cellaria* és un derivat del llatí *cellarium* i es degué formar, en analogia a *sacraria*, a partir d'un neutre plural amb valor col·lectiu: "conjunt de cellers".

Com a sinònim de *sacraria* i *cellaria* les fonts del nord-est català utilitzen el terme *cimiterium* (mai *coemeterium*).²² Aquest terme pot trobar-se en les fonts catalanes dels segles XI-XIII amb dos significats: en un sentit ampli designava, sobretot en les dotalies i en les actes de Pau i Treva, el circuit eclesial delimitat i edificat, i com a tal era virtualment sinònim de la veu *sacraria*;²³

¹⁹ Vegeu la veu *cellaria* a M. Bassols - J. Bastardas, *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae. Voces latinas y romances documentadas en fuentes catalanas del año 800 al 1100*, Barcelona, 1962, col. 464; J. Coromines, *Diccionari...*, 2, p.661.

²⁰ Per a una possible referència a una *cellaria* a la diòcesi de Barcelona vegeu ACB, Pergs. Pia Almoïna, 4, 92, 27 (1141): Berenguer Bernat atorga a la seva filla Ermessenda la *medietatem cellarie Sancti Christofori (de Spina)*; el perímetre d'aquesta modesta església del Vallès està documentat des del 1098 com *sacraria*, vegeu ACB, *Libri Antiquitatum*, I, 558.

²¹ A les fonts de la diòcesi de Girona coexisteixen els termes *cimiterium*, *sacraria* i *cellaria*. A les fonts de la diòcesi d'Elna, en canvi, es fa servir predominantment *cimiterium* i *cellaria*; l'ús de *sacraria*, vegeu R. Ordeig, *Les dotalies...*, doc. 326 (1130), és excepcional; vegeu al respecte A. Catafau, *Les celleres...*, p. 56-59.

²² La forma ortogràfica correcta seria la de *coemeterium*. Tanmateix, aquesta forma pràcticament no apareix en la documentació catalana dels nostres segles, la qual dóna preferència a *cimiterium* i les seves variants, vegeu M. Bassols - J. Bastardas, *Glossarium...* cols. 531-532 i 536, n. 1.

²³ M. Bassols - J. Bastardas, *Glossarium...*, cols. 533-535. R. Martí, *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*, Barcelona, 1997, doc. 277 (1057); J. Alturo Perucho, *L'arxiu antic...*, doc. 71 (1058); ACB, Pergs. Diversorum 1.2, 1443 (1066); ACA. C, Pergs. Ramon Berenguer I, 475 (1075); ACB, Pergs. Pia Almoïna, Testaments, 9, 135 (1077).

en un sentit restringit, no obstant això, el terme expressava el que era el cementiri pròpiament dit, un lloc d'enterrament,²⁴ això és, com a sector dintre d'un circuit, definit i dedicat essencialment *ad corpora mortuorum sepelienda*.²⁵ Per ambdós significats s'utilitzà un mateix substantiu. Les variants morfològiques que poden registrar-se són realment escasses i sols cal ressaltar l'existència de formes plurals i neutres (*cimiteria*, *cimiteriis*) per referir-se en singular a un perímetre eclesial en concret.²⁶ Assenyalem, per últim, que el terme *cimiterium* podia emprar-se també per designar el circuit de les esglésies monacals i canònics.²⁷

II. LA DIFUSIÓ DE LES SAGRERES

L'aparició de les sagreres als bisbats de Barcelona i Girona es pot datar entre els anys 1020 i 1050. Les primeres dotalies que fan referència expressa a sagreres de la diòcesi de Barcelona són les de Sant Cebrià d'Aiguallonga de 1047 i Sant Quirze de la Serra de 1050.²⁸ El testimoni de les dotalies pot completar-se amb el de la documentació restant, la qual ens permet observar l'existència de *domos* i *sacrarios* per l'any 1028 a Sant Salvador de Polinyà; a Santa Eulàlia de Vilapiscina i Sant Andreu del Palomar es pot constatar un perímetre edificat el 1034; el mateix es constata l'any 1042 a Sant Esteve de Castellar, el 1045 a Sant Julià de Lliçà d'Amunt i Santa Eulàlia de Provençana, el 1047 a Sant Andreu de Valdariolf i Sant Llorenç Savall, el 1049 a Santa Maria de Caldes i el 1050 Santa Maria de Vallvidrera.²⁹ Les dades que hem pogut

²⁴ M. Bassols – J. Bastardas, *Glossarium...*, col. 532.

²⁵ R. Ordeig, *Les dotalies...*, doc. 139 (1025). Aquesta doble accepció dels termes *coemeterium* i *cimiterium* era un fet corrent a l'època medieval, vegeu J. F. Niermeyer, *Mediae latinitatis lexicon minus...*, p.164.

²⁶ Vegeu M. Bassols – J. Bastardas, *Glossarium...*, col. 533 i n. 4.

²⁷ Vegeu, per exemple, R. Ordeig, *Les dotalies...*, doc. 207 (1064).

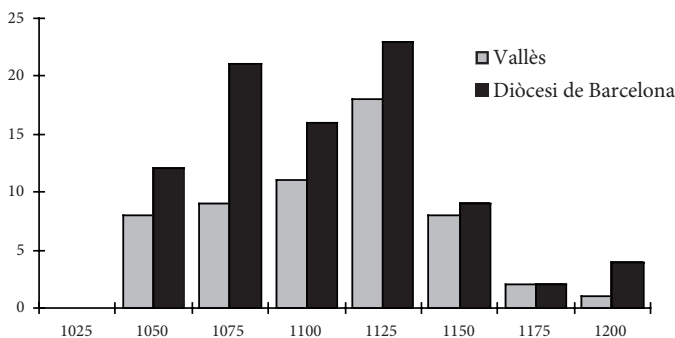
²⁸ R. Ordeig, *Les dotalies...*, doc. 174 (1047); 181 (1050).

²⁹ J. Alturo Perucho, *L'arxiu antic...*, doc. 28 (1028); ACB, *Libri Antiquitatum*, II, 229 (1034); 393 (1034); 154 (1034); BC, Perg. 2008 (1042); J. Rius Serra, *Cartulario de 'Sant Cugat del Vallés'*, Barcelona 1946-1947, doc. 582 (1045); ACV, Cal. 9, 46 (1045); ACB, Pergs. Pia Almoina, 4, 112, 26 (1047); ACA. OR, Pergs. St. Llorenç del Munt, 152 (1047); AMM, Pergs. St. Cugat del Vallés, 108 (1049); ACA. OR, Pergs. St. Cugat del Vallés, 253 (1050).

aplegar de la diòcesi de Girona coincideixen amb les obtingudes de la diòcesi de Barcelona. L'any 1029 està documentada la sagrera de Sant Silvestre de Vallmala; la sagrera de Santa Eulàlia de Cruïlles s'esmenta el 1035; la de Sant Julià de Corts el 1039; la sagrera de Sant Romà de Delfià consta des de l'any 1043, les de Sant Martí de Queixàs i Sant Cristòfol de Llambilles des de 1046, i la de Santa Maria de Gualta el 1047; la sagrera de Santa Maria d'Espasen s'esmenta per primera vegada l'any 1049.³⁰

Malgrat aquestes notícies primerenques, no estem sinó en els inicis de la veritable difusió de les sagreres al nord-est de la regió catalana. Per delimitar la fase d'aquesta difusió hem ordenat cronològicament aquelles notícies que contenen la primera referència a cada una de les diferents sagreres de les comarques del Vallès i de la diòcesi de Barcelona entre els anys 1025 i 1200:

Quadre. La difusió de les sagreres a la diòcesi de Barcelona

El quadre en qüestió mostra que el major nombre de les referències a sagreres a les nostres fonts es daten entre els anys 1050 i 1150: això tant a escala d'unes comarques concretes com a escala del conjunt de la diòcesi de Barcelona. D'això podem deduir que tant al Vallès com a la totalitat de la diòcesi de

³⁰ R. Ordeig, *Les dotalies...*, doc. 141 (1029); J. M. Marquès, *Cartoral dit de Carlemany...*, doc. 92 (1035), 101 (1039); BC, Perg. 10024 (1043); R. Ordeig, *Les dotalies...*, doc. 170 (1046); R. Martí, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 249 (1046); J. M. Marquès, *Cartoral dit de Carlemany...*, doc. 107 (1047), 108 (1049).

Barcelona la difusió i ocupació de les sagreres compregué una fase preparatòria que es pot datar entre 1020 i 1050 i durant la qual van fer aparició les primeres sagreres. En una segona fase, que es va perllongar des de mitjan segle XI fins mitjan segle XII, aproximadament, es multipliquen les referències, fet que indica una intensa difusió de les sagreres. Aquesta difusió degué anar acompanyada, segurament i com ha suggerit Pierre Bonnassie, d'una ocupació cada vegada més densa del perímetre eclesial.³¹ Un exemple: a Polinyà, al Vallès, ens consta l'existència d'una sagrera des de 1028. Aquest any, un tal Ermenard, de Polinyà, empenyorà a Sanla a canvi d'una unça de *Spania* diferents alous, entre altres, la meitat d'una casa i d'una tona amb la meitat d'un sagrer emplaçat a la sagrera de Sant Salvador de Polinyà.³² Les referències a la sagrera de Sant Salvador es multipliquen en els anys cinquanta, deixant entreveure un assentament edificat de manera cada vegada més densa. L'any 1054 Sanla va testar a la seva dona, Bel-liarda, i al seu fill, Isarn, els sagrers emplaçats al costat la porta de l'església: *ipsos sacrarios quod abebat ante ostium Sancti Salvatoris*.³³ L'any 1057 Oliba Goltred i la seva esposa Malbergina empenyoraren a Bonfill Odesind i la seva esposa Sança diversos béns, entre altres, *in sagrera Sancti Salvatoris ipsos nostros sacrarios, cum parietibus et super positis, ostios cum limites atque ianuas*. Els sagrers empenyorats limitaven amb els sagrers de Duran Guadamir i Bonfill Odesind, amb la quintana de Sanla Pere i amb el *calle Sancti Salvatoris*, és a dir, amb el camí que travessava l'assentament.³⁴ L'any 1058 Adelaida vengué a Bel-liarda diversos alous, entre altres, uns *sacrarios cum curte, parietes, guttas et stillicinios, ostios cum limites atque ianuas, cigeas, solos et superpositos*, tot emplaçat *intus in ipso cimiterio Sancti Salvatoris, infra ipsa sacraria*. El conjunt limitava amb els sagrers de Ramon Bertran, Isarn i Mir Malanyec, amb un camí i amb el ja esmentat *calle Sancti Salvatoris*.³⁵ En el seu

³¹ P. Bonnassie, "Les sagreres catalanes...", p. 72-74.

³² J. Alturo Perucho, *L'arxiu antic...*, doc. 28: *ipsa casa et ipsa tona ab ipsa medietate de ipso sacrario*.

³³ J. Alturo Perucho, *L'arxiu antic...*, doc. 64.

³⁴ J. Alturo Perucho, *L'arxiu antic...*, doc. 69.

³⁵ J. Alturo Perucho, *L'arxiu antic...*, doc. 71.

testament del 1058, finalment, el levita Isarn deixà a l'església de Sant Salvador un farraginal que tenia *prope ipsa sacraria*, a més d'un *sacrario qui est ante hostium Sancti Salvatoris*. El sagrer el tindria en vida el sacerdot Ramon, al servei de Sant Salvador. A la seva mort, el sagrer passaria a aquesta església. Els altres sagrers que tenia Isarn a la sagrera passarien a la seva mare, que els tindria mentre visqués. A la seva mort, els sagrers passarien a Isarn, el fill de Sança, germana d'Isarn. A la mort d'Isarn els sagrers passarien al capítol de Barcelona.³⁶

Probablement no totes les sagreres van experimentar el mateix creixement que pot constatar-se a Sant Salvador de Polinyà. Hi ha casos en què la sagrera no arribà a tenir més que unes poques edificacions en el seu perímetre. Els exemples que podem citar indiquen que es tractava sempre d'edificacions destinades a l'emmagatzematge (*sacrarios*).³⁷ Però, s'ha de recalcar que moltes sagreres, com a mínim unes dues terceres parts de les documentades, assoliren consolidar-se com modestos assentaments rurals i que la seva multiplicació és un fet inqüestionable tant al bisbat de Barcelona com al bisbat de Girona. Quant a la cronologia d'aquesta multiplicació dels assentaments eclesials, remarcuem, per últim, que també a la

³⁶ J. Alturo Perucho, *L'arxiu antic...*, doc. 73.

³⁷ La sagrera de Sant Andreu de Valdariolf, al Vallès, ens consta per una carta de l'any 1047; ACB, Pergs. Pia Almoïna, 4, 112, 26. El *cimiterium* de Santa Maria de Malanyanes, al Vallès, s'esmenta en un testament de 1080, però del mateix sembla deduir-se que el *cimiterium* estava encara per edificar; ACB, *Libri Antiquitatum*, IV, 202. De la sagrera de Sant Cristòfol d'Espina, al Vallès, ignorem si estava edificada el 1098; ACB, *Libri Antiquitatum*, I, 558. A la sagrera de Sant Martí de Villa Alii, també al Vallès, s'emplaçava el 1065 un sagrer; ACB, Pergs. *Diversorum* 1.4, 235. Un altre sagrer consta el 1071 *ad ecclesiam Sancte Margarite, ad ipsa Buada*; es tracta d'una església situada a l'antiga parròquia de Santa Maria de Palau-Solità, al Vallès; ACA. OR, Pergs. St. Cugat del Vallès, 318. L'any 1098 ens consta l'existència d'un sagrer al costat de Sant Venerand, una altra església de la parròquia de Palau-Solità; ACB, *Libri Antiquitatum*, I, 558. Notem que en tots els casos esmentats es tracta de sagreres pertanyents a petites esglésies sufragànies. Cap d'aquestes sagreres va donar lloc a un assentament que hagi pogut mantenir-se fins avui. De les esglésies de *Valle Ariolfi*, *Villa Alii* o *Espina* fins i tot se n'ignora actualment la localització exacta. Com a molt, pot constatar-se en alguna d'aquestes sagreres una dèbil presència d'edificacions destinades a l'emmagatzematge de les collites.

diòcesi de Girona es constata que la difusió de les sagreres és un procés que es pot datar entre mitjan segle XI i mitjan segle XII.³⁸

III. LA GEOGRAFIA DE LES SAGRERES

A. La distribució de les sagreres

La distribució de les sagreres, això és, la seva localització a escala d'unes comarques de personalitat geogràfica més o menys acusada, permet observar, d'entrada, que estem davant un tipus d'assentament que es localitza preferentment a les àrees de planura o semiplanura (*planum, planicie*) d'una comarca. Per això trobem el major nombre de sagreres a les comarques on predominen les planes, com són el Barcelonès, el Baix Llobregat, el Vallès, el Gironès, l'Alt i Baix Empordà i, en menor mesura, a la comarca costanera del Maresme.³⁹

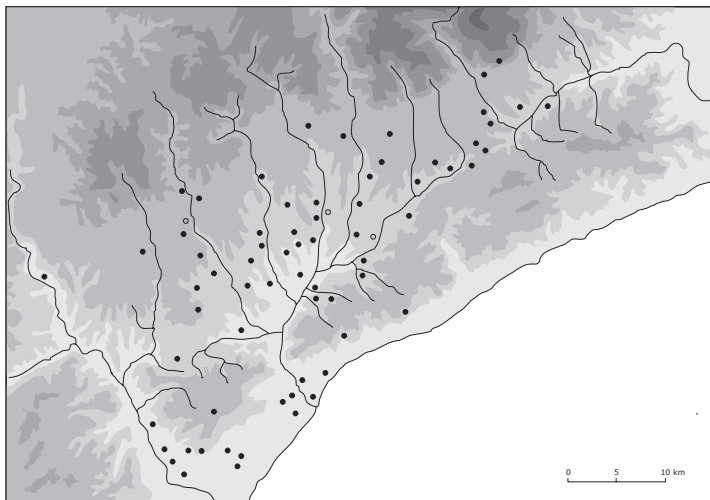
Vers els sectors muntanyencs d'aquestes comarques el nombre de sagreres es redueix de manera dràstica. Les sagreres, a més, són més escasses a les comarques on la presència del *montuosum* és rellevant, com la Selva i la Garrotxa.⁴⁰ En aquestes comarques muntanyenques la distribució dels assentaments eclesials manifesta, per altra banda, unes pautes sensiblement diferents a les que es constaten en les comarques on predomina la planura. A les planes no és possible reconèixer cap regularitat en la distribució de les sagreres. A la Garrotxa, en canvi, els assentaments es localitzaven tots al llarg de les valls muntanyenques. A la comarca de la Selva, les poques sagreres es distribuïen al llarg de la franja del litoral i al llarg del curs de la Tordera.

³⁸ Per als altres bisbats vegeu A. Catafau, *Les celleres...*, p. 56-82; V. Farías Zurita, "Trevia et paz tenre. La *sagrera* y la paz de los obispos en la diócesis de Urgell (siglos XI y XII)", *Études Roussillonnaises*, 21 (2005) (*Le Moyen Age dans les Pyrénées catalanes. Art, culture et société. À la mémoire de Mathias Delcor*, dir. M. Zimmermann), p. 87-92.

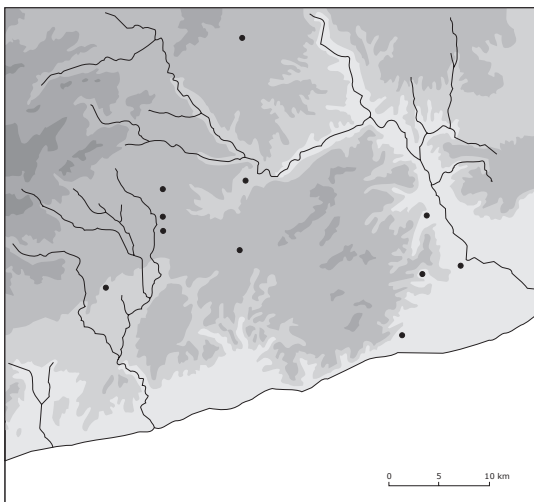
³⁹ V. Farías Zurita, "La *sagrera catalana...*", p. 114.

⁴⁰ V. Farías Zurita, "La *sagrera catalana...*", p. 114.

Mapa 1. Les sagreres de la diòcesi de Barcelona. (Els cercles en blanc indiquen localització insegura).

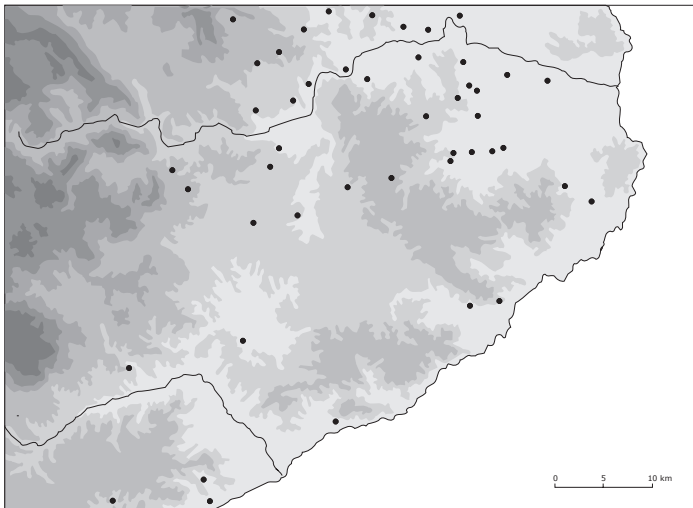
Mapa 2. Les sagreres de la diòcesi de Barcelona.

Mapa 3. Les sagreres de la diòcesi de Girona

Mapa 4. Les sagreres de la diòcesi de Girona

A escala regional, per altra banda, les sagreres van ser un tipus d'hàbitat que es va restringir essencialment a les comarques centrals de la Catalunya Vella. Cap a les comarques frontereres la densitat de sagreres experimentava un descens sensible. La distribució de les sagreres a la diòcesi de Barcelona, per exemple i com ho mostren els mapes que acompanyen el nostre text, mostren un brusc contrast entre les comarques a l'oest i a l'est del riu Llobregat. Aquest contrast, sens dubte, posa de manifest l'existència de particulars pautes de poblament en una comarca com el Penedès, que va preservar el seu caràcter de *marca* fins ben entrat el segle XI. Sigui com sigui, es pot retenir que els límits de la difusió dels assentaments eclesials es corresponen a grans trets amb els límits de la Catalunya Vella fixats a finals del segle IX i començament del X. Més enllà d'aquests límits són poques les sagreres que podem documentar.

B. L'assentament eclesial

1. El perímetre

En les fonts dels segles XI-XIII el perímetre atribuït a l'església acostuma a definir-se amb exactitud. Els límits d'aquest perímetre són establerts regularment en un radi de *triginta passuus* entorn a l'edifici eclesial. Ignorem les dimensions exactes del pas, tot i que una acta de consagració del 1029 exigeix que la delimitació del circuit es realitzaria *ad mensuram de homine qui optum passum faciet, tenente uno pede in terra extendat ambas cambas cum alio pede quantum passus potuerit et sic ad plus minimum triginta passus*.⁴¹ Segons això, pot suposar-se que el pas equivaldria aproximadament a un metre, estimant a la baixa. Això significaria, per tant, que el radi del circuit tindria trenta metres i el diàmetre seixanta.

Una sèrie de dotalies recorren al terme *passus ecclesiasticorum*, *passuus ecclesiasticos* o *passuum more aecclesiastico* com a

⁴¹ R. Ordeig, *Les dotalies...*, doc. 141 (1029). Per a Isidor de Sevilla, *Etimologías*, XV, 15, 2, el *passus* tenia *pedes quinque* i el *pes sedecim (digitos)*; per al *pes* com fracció del *passuum* vegeu R. Ordeig, *Les dotalies...*, doc. 228 (1079); BC, Perg. 9722 (1069), fa referència a un *passus* equivalent a *VIIem pedes legitimos*.

unitat de longitud.⁴² És difícil indicar la raó per la qual aquests passos eren precisats com *ecclesiasticos* o *ecclesiasticorum*. El més plausible és que s'estigui indicant que la delimitació del circuit es realitzava segons els costums eclesiàstics requerits per a l'ocasió (*passuum more ecclesiastico*). En aquest sentit cal interpretar aquelles clàusules de les dotalies en les quals la delimitació del perímetre en trenta passos es fixava segons el que establien els canons (*statuta canonum* o a la *sacrorum canonum institutionem*).⁴³ Aquesta referència als canons remetia a una tradició eclesiàstica, que justificaria l'amplitud dels trenta passos com a legítims i ajustats al costum (*ut iusticia exposcit; ut nostrae consuetudine est facere*). De fet, és en les actes d'un concili visigot, concretament el *Toletanum XII* (681), on el perímetre *in circuitu ecclesiae* apareix delimitat en *XXX passus ab ecclesie ianuis*.⁴⁴ Aquesta norma legal seria incorporada a la col·lecció canònica anomenada *Hispana*, una col·lecció encara considerada vigent en la Catalunya d'època comtal.⁴⁵ L'Església catalana del segle XI, per tant, trobà en la canonística visigoda la norma que li permeté fixar les dimensions de la sagrera, i aquesta norma es va complir en la gran majoria dels casos i sols excepcionalment es va recórrer a altres unitats de longitud, com els *dextros*, les *braces* o els *palmos*.⁴⁶ Les notícies de sagreres amb un circuit més ampli o més reduït són escasses. Una d'elles ens la transmet

⁴² R. Ordeig, *Les dotalies...*, doc. 174 (1047); 253 (1096).

⁴³ R. Ordeig, *Les dotalies...*, docs. 213 (1063) i 360 (1151). S'entén així que els *triginta passuus* s'atorguessin *ut iusticia exposcit* o *ut nostrae consuetudine est facere*, vegeu allí mateix, docs. 265 (1101) i 338 (1142).

⁴⁴ J. Vives, *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, 1, *Textos*, Barcelona / Madrid, 1963, ap. 31, *Concilio de Toledo XII* (681), cap. 10.

⁴⁵ G. Martínez Díez (ed.), *La colección canonica Hispana. Collectio canonum ecclesiae Hispanae*, (*Monumenta Hispaniae Sacra. Serie canónica, 1-5*), Madrid, 1976, 2.1 (*Excerpta canonum*, 5, 18, 6). No hem pogut trobar en les fonts carolíngies referències a un perímetre eclesial delimitat en trenta *passuus*. Els *triginta passuus* com mesura estàndard per al *coemeterium* de les esglésies menors seria represa l'any 1059 pel papat, vegeu J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, reed. París / Arnheim / Leipzig 1901-1927, 19, col. 73: *de confiniis coemeterium sicut antiquitus a sanctis patribus statutum est, statuimus, ita ut maior ecclesia per circuitum sexaginta passus habeat, capellae vero minores ecclesiae triginta*.

⁴⁶ Vegeu V. Fariás Zurita, "La sagrera catalana...", p. 84, n. 17.

la dotàlia de Sant Salvador de Sabadell que atorga a l'església en qüestió un *cimiterium passus XXXX in circuitu illius*.⁴⁷ Un circuit més ampli que trenta passos quedava normalment reservat a les *ecclesias maiores*: terme aquest que, almenys en la regió catalana, es reservava als monestirs i canòniques regulars. Un perímetre de molt reduïdes dimensions (deu, dotze o quinze passos) sembla haver quedat reservat a les *ecclesiolas* sufragànies de menor rellevància en el context parroquial,⁴⁸ tot i que diverses sufragànies també tenien un perímetre de trenta passos.⁴⁹ Fins i tot, hem pogut veure que una sufragània com Sant Salvador de Sabadell disposava d'un circuit de quaranta passos.

L'església apareixia, doncs, com el punt central a partir del qual es definien els límits de la sagrera. Realitzats els trenta passos en direcció dels quatre punts cardinals, els punts així determinats s'unien en un cercle. Aquesta morfologia circular de la sagrera queda indicada per expressions que la descriuen situada *in circuitu, in girum, per circuitum* o *per girum* de l'església.⁵⁰ Pot establir-se com a norma que l'esquema geomètric en la configuració del perímetre eclesial es va intentar aplicar d'una manera generalitzada. En cas contrari, no seria comprensible la insistència amb què les dotàlies i les actes de Pau i Treva presenten la sagrera com un perímetre circular, centrat en l'església i de dimensions fixes.⁵¹

La manca de notícies respecte a això fa difícil precisar en quina mesura es va senyalar el contorn del *circuitu triginta passuum spatium* mitjançant una delimitació artificial. En dues dotàlies, datades el 1064 i el 1149, respectivament, la sagrera apareix delimitada per *cruces*, les quals semblen emplaçar-se

⁴⁷ R. Ordeig, *Les dotàlies...*, docs. 222 (1076) i 170 (1046); G. Pujades, *Crònica universal del Principado de Cataluña escrita a principios del siglo XVII*, Barcelona, 1831, 7, p. 477.

⁴⁸ J. M. Marquès, *Cartoral dit de Carlemany...*, doc. 108 (1049); R. Ordeig, *Les dotàlies...*, doc. 367 (1159).

⁴⁹ ACB, *Libri Antiquitatum*, IV, 202 (1080); R. Ordeig, *Les dotàlies...*, doc. 253 (1096).

⁵⁰ R. Ordeig, *Les dotàlies...*, docs. 244 (1088), 139 (1025), 288 (1106) i 196 (1058).

⁵¹ Per a excepcions vegeu ACB, Pergs. *Diversorum* 1.1, 2358 (J. Alturo Perucho, *L'arxiu antic...*, doc. 76); R. Ordeig, *Les dotàlies...*, docs. 311 (1122) i 310 (1122).

en els quatre punts cardinals.⁵² La dotalia de Santa Eulàlia de Cruilles, al Baix Empordà, datada l'any 1062, per altra part, sembla descriure el *cimiterium* com rodejat de *parietes*.⁵³ Tant les *parietes* com el *muro* eren, sens dubte, construccions fetes de pedra, que devien envoltar la sagrera. La *barrera*, per la seva part, sembla designar una tanca.⁵⁴ Per la sagrera de Sant Salvador de Polinyà, finalment, es cita un *vallo antico que fuit in circuitu ipsa ecclesia*.⁵⁵ Aquest *vallum* pot interpretar-se com un fossat entorn al perímetre, equivalent a aquell *fossat* que ens consta per una cellera del Rosselló.⁵⁶ Amb certesa podem afirmar que aquests diferents dispositius tenien per a l'assentament eclesial una funció estrictament defensiva. Tanmateix, ignorem fins a quin punt l'existència d'aquests dispositius era un fet general. En tot cas, podem suposar que, per regla general, els límits del circuit eclesial havien d'estar indicats, ja sigui per quatre creus o per un fossat, pel fet que era necessari visualitzar el *spacium XXX^a passuum* diferenciat del seu entorn immediat.

2. Els elements de l'assentament

Aquest perímetre incloïa, per una part, l'església i el cementiri, i, per l'altra, tot un conjunt d'edificacions i construccions diverses construïdes amb pedra i segurament

⁵² R. Ordeig, *Les dotalies...*, doc. 209 (1064): *episcopus ... tradidit prescriptae ecclesiae cimiterium habens XXX legitimis passus in circuitu iamdictae ecclesiae hinc inde per quatuor partes quae terminentur crucibus*; doc. 352 (1149): *ciminterium quantum infra cruces habet*.

⁵³ R. Ordeig, *Les dotalies...*, doc. 201 (1062): *ego Berengarius episcopus dono hanc scripturam prefate ecclesie Sancte Eulalie et cum parietibus qui in circuitu sunt iam dictum cimiterium ad mortuorum corpora sepelienda et ad sacraria triginta legitimis passus*.

⁵⁴ Aquesta almenys és la proposta de M. Bassols – J. Bastardas, *Glossarium...*, col. 240, que citen la *barrera* de la sagrera de l'església de Sant Sadurní de Salzet, al Baix Empordà. Aquesta *barrera* seria comparable a les *sepes* que delimitaven l'*atrium* de les esglésies rurals carolingies, vegeu Reginó de Prüm, *Libri duo de synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis*, ed. F. G. A. Wasserschleben, 1, 16; N. Kyll, *Tod, Grab, Begräbnisplatz, Totenfeier. Zur Geschichte ihres Brauchtums im Trierer Lande und in Luxemburg unter besonderer Berücksichtigung des Visitationshandbuches des Regino von Prüm († 915)*, Bonn, 1972, p. 81-85.

⁵⁵ ACB, Pergs. *Diversorum* 1.1, 2358 (1060).

⁵⁶ El català antic *vall* designa específicament un fossat, vegeu J. Coromines, *Diccionari...*, 9, p. 26-28.

d'una sola planta. Entre aquestes destaquen, per la freqüència amb què se les esmenta, les *domos*, *casas* i *mansiones*, per una banda, i els *sacrarios* i els *cellarios*, per l'altra. Les *domos* i, en ocasions, també els *sacrarios*, es feien servir com a vivenda.⁵⁷ En alguns casos constatem també que en les edificacions es guardaven les eines (*ferramenta*) utilitzades per al treball agrícola.⁵⁸ Però, resulta evident que en relació a les edificacions emplaçades *in circuitu ecclesie* les fonts ressalten, sobretot, la seva afectació a l'emmagatzemament. Entre les edificacions reservades de manera específica a l'emmagatzemament podem citar, a més del sagrer i del celler: la *sala*,⁵⁹

⁵⁷ ACA. C, Pergs. Ramon Berenguer I, 259 (1064): *ipsos meos sacrarios cum ipsos porticos et curtes et portas et ostios, ubi habito, latus Sancti Stefani de Breda*; ACB, *Libri Antiquitatum*, IV, 214 (1070): *ipsos meos sacrarios que ego feci in ipsa sacraria Sancti Vincentii vel que emi de Lopardi condam, remaneat ad meos infantes ... Et si mater mea Guisla habitare voluerit in ipsos sacrarios, deliberi filii mei vel filie mee*; R. Martí, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 453 (1094): *ipsum sacrarium qui est ad predicta ecclesia Sancti Iohannis, ubi Belida femina abitat, ad ipso ulmo*; ACB, *Libri Antiquitatum*, II, 512 (1113): *sacrarius ubi habitat Radulfo*; ACA. C, Pergs. Ramon Berenguer III, 268 (1125): *duos sacrarios, cum solos et supra positos, cum medietate de una ficulnea, qui sunt in sacraria Sancte Marie de Galeds, ubi stad Berengarius Mironi*.

⁵⁸ ACA. OR, Pergs. St. Llorenç del Munt, 152 (1047): *ipsa vascula maiora vel minora ... que est in ipso sacrario et in ipso cellario et in ipsa chasa ubi sto, simul cum ipsa ferramenta*; R. Martí, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 359 (1076): *sacrarium quod est ad ecclesiam Sancti Martini, cum ipsa vexella vel cum ipsa ferramenta vel superposito vel cum omnibus que ibi habemus*.

⁵⁹ El terme *sala* deriva del francigen **sal* i està documentat en les diverses llengües romàniques; J. Coromines, *Diccionari...*, 7, p. 614-615. La *sala* tal com ens apareix en les fonts catalanes és una edificació independent que no necessàriament ha d'agregar-se a altres edificacions: J. Rius Serra, *Cartulario de "Sant Cugat del Vallés"...*, doc. 578 (1045); doc. 715 (1084); ACA. OR, Pergs. St. Llorenç del Munt, 262 (a) (1126); ACA. OR, Pergs. St. Cugat del Vallès, 511 (1148). Repetidament apareix emplaçada *iuxta ecclesiam*: una *sala* consta per a la sagrera de Vilalba, al Vallès, on *sacrarios* i *sala* semblen formar un conjunt; a les sagreres de Cardedeu i Vilanova, també al Vallès, la *sala* disposava d'edificacions (*dispensa*, *antuxar*) agregades: ACB, Pergs. *Diversorum* 1.2, 1479 (1078): *ipsos sacrarios ... et ... sala meliore qui est prope (Sancti Vincentii)*; ACB, *Libri Antiquitatum*, III, 156 (sense datar): *alodia et sacraria ... preteream salam*; J. Rius Serra, *Cartulario de "Sant Cugat del Vallés"...*, doc. 918 (1132): *sala ... cum cortalibus et dispensa*; ADB, Pergs. Sta. Anna, 91 (1168): *sala que est ante portas ecclesie cum suo antuxa*. Per a Domeny ens consta una *sala que est iusta ecclesiam*; J. M. Marquès, *Cartoral dit*

la *cuperia*,⁶⁰ el *tinerium*,⁶¹ l'*antuxar*,⁶² que semblen ser edificacions dedicades de manera particular a l'emmagatzemament dels recipients de vi; a aquestes cal afegir la *dispensa*.⁶³ Quant als

de Carlemany..., doc. 342 ([1180]). Quant a la seva afectació, totes les notícies que s'han conservat relacionen la *sala* amb l'emmagatzemament dels recipients del vi, vegeu J. Alturo Perucho, *L'arxiu antic...*, doc. 627 (1196): *I tonam novam ... que est in sala ... omnia mea vexela et omnes meas res que in illa sala iamdicta fuerunt ... preterea tona cum vino vermel*; ACB, Pergs. Diversorum 1.1, 1763 (1209): *tota illa bascola et vexella cum vino que sunt in illa sala mea apud Oronzanam*.

⁶⁰ Per a l'any 1203 es cita una *cuperia domus militie* a la *villa Mogoda*; ACA. C, Pergs. Pere I, 148 (1203). (Per a altres referències vegeu ACA. OR, Pergs. Sta. Cecília de Montserrat, 88 (1139): *domos ... et cuberia ante ostis de ipsas domos*; ACA. OR, Pergs. St. Benet del Bages, 502 (1176): *cellario et cubario*). El terme no s'ha conservat en català. Probablement es tracta d'un derivat romànic de *cupa* (M. Bassols – J. Bastardas, *Glossarium...*, col. 737). En aquest sentit, podria haver estat una edificació pensada per guardar les *cupas* i la *vascula vinaria* en general. En les fonts apareix com una edificació emplaçada *ante ostios de ipsas domos*.

⁶¹ El *tinerium*, que degué ser una edificació similar a la *cuperia*, ens consta l'any 1252 a la sagrera de Sant Julià de Llor, a la Selva. El dit any l'abat del monestir de Santa Maria d'Amer va rebre com a donació un *sacrarium* a la sagrera de Sant Julià, amb l'autorització *quod ipsum possitis crescere et exemplare circumcirca ad vestram utilitatem et facere ibi tinerium satis magnum*; ACA. OR, Pergs. Sta. Maria d'Amer, 84 (E. Pruença, *Diplomatari de Santa Maria d'Amer*, Barcelona 1995, doc. 121). L'edificació a construir serviria com un lloc per depositar les *tinas* dels monjos.

⁶² Segons el *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae* el terme *antuxar*, *antuxa*, plural *antuxanos* > català *antuixà* és un derivat d'*ante hostium*; el terme designa un terreny emplaçat davant la porta d'una edificació; M. Bassols – J. Bastardas, *Glossarium...*, 9, cols. 1047-48. L'antuixà s'esmenta a les fonts com un annex d'una *sala* o d'una *domus*, vegeu ACB, *Libri Antiquitatum*, II, 130 (1144): *sala que est ante portas ecclesie, cum suo antuxa*; ADB, Pergs. Sta. Anna, 91 (1168): *sala ... cum suo antuxa*. L'antuixà servia per depositar la *vascula vinaria* (*antuxar in quo ponas ac teneas tuos cubos*). Probablement es tractava d'una edificació pròpiament dita i no sols d'un terreny obert.

⁶³ La *dispensa* era una edificació destinada possiblement a l'emmagatzemament: J. Rius Serra, *Cartulario de "Sant Cugat del Vallés"...*, doc. 918 ([1132]): *sala I cum cortalibus et dispensa I, id est, domum ad capud predictae ecclesie*. El *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae* la defineix com *edificio donde se guardan determinados productos agricolas*; M. Bassols – J. Bastardas, *Glossarium...*, cols. 965-66. (J. Coromines, *Diccionari...*, 3, p. 91, registra un català antic *dispensa* amb el sentit de *rebot* o *celler de provisions*). La *dispensa* ens consta com una edificació agregada a una *sala*, vegeu: J. Rius Serra, *Cartulario de "Sant Cugat del Vallés"...*, doc. 918 ([1132]).

productes concrets que s'emmagatzemaven a les cases, als sagrers, als cellers i a les altres edificacions, el lloc més destacat l'ocupa el vi (*vinum in sacrario*).⁶⁴ En general, són molt nombroses les referències a les *vasa vinaria*, les *vascula* i les *vexella* deposades a la sagrera i, aquí, sobretot, als sagrers i cellers. Aquestes *vasa vinaria* designen genèricament els diversos recipients on es conservava el vi: la *tonna*, el *cupus*, la *barrila*, el *vexellum*, la *tina*...⁶⁵

Entre les construccions agregades a les edificacions podem citar, per últim, el pati (*curtallum, curtillum*), el colomar (*columbarium*), el femer (*fumurilo*) i la sitja (*cigias, foveas*).⁶⁶ La sitja, documentada des de temps romans (*granaria sub terris*,

⁶⁴ ACB, *Libri Antiquitatum*, I, 558 (1098): *ipsos meos sacrarios qui ego habeo ad iam dictam Sancti Christofori Licano, ipsos ubi ego meum vinum*; ACA. C, Pergs. Ramon Berenguer III, 39 (1095): *vinum qui erat in sacrario ... vinum qui est in sacrario*.

⁶⁵ Vegeu, per exemple, ACA. OR, Pergs. St. Llorenç del Munt, 152 (1047): *ipsa vascula maiora vel minora ... que est in ipso sacrario et in ipso cellario*; AMM, Pergs. St. Cugat del Vallès, 108 (1049): *parilio I de portadoras, tonneta I karrera, chubo I qui est in ipso sacrario*; R. Martí, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 294 (1063): *sacrario ab ipsa vexella ... exceptus tina I et tona I*; ASPP, Perg. 51 (1094): *ipsos sacrarios veteres et cub I et barrila I ... ipsos sacrarios novos et cub I maior et tonna I maior*; ACB, Pergs. *Diversorum* 1.2, 1283 (1073): *sacrarium nostrum ... et tonnas II et cubos II et omnia nostra que intus sunt*; ACA. C, Pergs. Ramon Berenguer I, 465 (1074): *ipso sacrario cum ipso cubo et tonna que est ad Sancti Estefani*; ACB, *Libri Antiquitatum*, II, 367 (1075): *casas et sacrarios et tonnas et cubos simul cum ipso vino qui ibidem est*; ACG, Llibre Gran de la Sagristia Major, fols. 98-98v (1076): *ipsum sacrarium quod est ad ecclesiam Sancti Martini cum ipsa vexella*; ACB, *Libri Antiquitatum*, IV, 252 (1081): *sacrario que habeo ad Sanctum Petrum de Aviniono, cum ipsa tonna et cubo maiore et alium minor*; ACB, Pergs. *Diversorum* 1.4, 302 (1090): *unum sacrarium cum tribus vasis*; ACB, *Libri Antiquitatum*, I, 107 (1129): *cubum et tonam et vinum quod in ea est ... infra sacrarium Sancti Saturnini*; ADG, Pergs. Mitra, Cal. 13, 61 (1193): *domos que sunt iuxta ecclesiam Sancti Pontii ... et unam tinam et unum vexellum*; ADG, Pergs. Pia Almoïna, Llambilles, 14 (1197): *cellarium ... cum vexello et tina que inter sunt*; ADG, Pergs. Pia Almoïna, Borrassà, 3 (1214): *I tinam et I casam quoopertam in cellaria*.

⁶⁶ Per als termes *cigia* i *sitja* vegeu J. Coromines, *Diccionari...*, 7, p. 955-961; M. Bassols - J. Bastardas, *Glossarium...*, cols. 497-499. Per al terme *fovea* vegeu J. Coromines, *Diccionari...*, 2, p. 26-29.

putei) i recomanada pels agrònoms antics,⁶⁷ era bàsicament una cavitat excavada al sòl, molt rudimentàriament condicionada, que es feia servir per emmagatzemar els grans de cereal (*cigam de blad*, *blat in ciga*; *ordeum in fovea*). Per evitar la degradació dels grans, la sitja era construïda en terra seca. Una vegada depositats els grans, es tancava al més hermèticament possible per evitar una ventilació nociva. El gra s'emmagatzemava amb les espigues perquè d'aquesta manera es conservava millor, i en general es pot retenir que l'emmagatzematge subterrani de les collites era una tècnica de conservació que resultava adequada per als grans secs, recollits a l'estiu i que s'havien de conservar en condicions d'aridesa.⁶⁸ Les dades arqueològiques de què disposem descriuen la sitja com una cavitat d'un diàmetre d'aproximadament dos metres en la part més ampla i d'aproximadament un metre en la boca.⁶⁹ El fons de

⁶⁷ *Marcus Terentius Varro. Rerum rusticarum*, ed. W. D. Hooper / H. B. Ash, Cambridge (Massachusetts), 1993, I, p. 57; *Lucius Junius Moderatus Columella. Rei rusticae*, ed. H. Boyd Ash, Cambridge (Massachusetts), 1979, I, p. 6, 15-16; *Gaius Plinius Secundus. Naturalis historiae*, ed. H. Rackham, Cambridge (Massachusetts), 1971-1989, XVIII, p. 73, 306.

⁶⁸ Per al tema de la conservació del cereal vegeu *Les techniques de conservation des grains à long terme: leur rôle dans la dynamique des systèmes de cultures et des sociétés*, dirs. M. Gast - F. Sigaut, París, 1979-1985; i, concretament, R. Mauny, "Contribution à l'étude des fosses ovoïdes et silos", allí mateix, I, p. 48-53; Ch. Bromberger, "Note sur la terminologie des réserves à céréales", allí mateix, p. 5-14; F. Sigaut, "A Method for Identifying Grain Storage Techniques and its Application for European Agricultural History", *Tools and Tillage*, 6.1 (1988), p. 3-32. Per a les tècniques de conservació antigues i medievals vegeu, a més, K. D. White, *Roman Farming*, Ithaca - Nueva York 1970, p. 189 i 196-197; R. Heiss - K. Eichner, *Haltbarmachen von Lebensmitteln. Chemische, physikalische und mikrobiologische Grundlagen der Verfahren*, Berlín, 1995³; G. Comet, *Le Paysan et son outil. Essai d'histoire technique des céréales. France VIIIe-XVe siècle*, Roma, 1992, p. 366-373.

⁶⁹ R. Navarro - A. Mauri, "La excavación de un silo medieval en Sta. Margarita (Martorell), Barcelona)", *I Congreso de Arqueología Medieval Española*, Zaragoza, 1986, p. 435-452; E. Barrasetas - A. Martín - J. M. Palet, "La villa romana de l'Aiguacuit (Terrassa, Vallès Occidental)", *Memòries d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya*, 6, Barcelona, 1994; M. Miquel - J. M. Vila - M. Clua, "L'església de Sant Ponç de Corbera (Cervelló, Baix Llobregat)", *Memòries d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya*, 10, Barcelona, 1994; A. Moro - J. Roig, "El conjunt de sitges alt-medievals de Sta. Maria d'Egara per a l'emmagatzematge de cereal", *IV Congreso de Arqueología Medieval Española*, Alacant, 1993, 3, p. 619-624; P. Alessandri, "Ruscino, des wisigoths aux francs", A. Bazzana, J. M. Poisson (eds.), *Histoire et archéologie de l'habitat médiéval: cinq ans de recherches dans le domaine méditerranéen et la France du Centre-Est*, Lyon, 1986, p. 13-19.

la sitja podia ser pla o esfèric i el cos podia adoptar, segons els casos, una forma cilíndrica o esfèrica i piriforme. La profunditat d'una sitja podia assolir els tres metres.⁷⁰ En algunes sagreres, per últim, es constata l'existència d'un *cigiare* (*cigare, cigar, ciiar*, pl. *cigars, ciiaros*), és a dir, d'un lloc on s'agrupaven un nombre considerable de sitges.⁷¹ Les referències a aquests recintes són menys freqüents que les referències a sitges individuals. Aquests recintes acostumaven a emplaçar-se al costat de les edificacions o com a conjunt independent que ocupava una extensió variable del perímetre de la sagrera.⁷²

La sagrera apareix així com un agrupament sobre un perímetre exactament delimitat d'edificacions i construccions de dimensió, morfologia i funcionalitat diversos, tot i que dominen l'afectació a la vivenda i a l'emmagatzematge. El conjunt que conformen aquest agrupament d'edificacions i construccions més l'església i el cementiri l'anomenem l'assentament eclesial. A partir d'aquesta elemental definició formal de la sagrera podrien dir-se encara moltes coses sobre aquest tipus d'assentament. Però, l'objectiu que ens havíem fixat no era una història de l'assentament en el sentit més estricte. El que ens vam proposar des d'un principi era exposar l'íntima relació que hi ha entre la difusió dels assentaments eclesials i la consolidació de la Pau Treva.

Annexos

Annex 1. El bisbe Guilabert de Barcelona i els canonges de la seva seu estableixen a Geribert i la seva esposa uns casals per

⁷⁰ Sobre la capacitat de les sitges disposem de notícies medievals: un document de l'any 1148 fa referència a tres *foveas* amb un contingut de sis sesters, onze sesters i una quartera d'ordi respectivament; ACB, *Libri Antiquitatum*, IV, 184. En una altra carta, datada el 1212, es xifra el contingut d'una sitja en quaranta quarteres de *blat*; ACA. OR, Pergs. St. Llorenç del Munt, 388 (1212). Per l'any 1217 ens consta una sitja amb dues quarteres i mitja d'ordi; ACA. OR, Pergs. St. Cugat del Vallès, 820.

⁷¹ M. Bassols – J. Bastardas, *Glossarium...*, col. 499; J. Coromines, *Diccionari...*, 7, p. 957.

⁷² AHAM, Perg. 10 (1101): *casa una cum solo et subre posito et cum ipsas scigaris qui ibi sunt ... in sacraria Sancti Christofori de ipsa Castan[ia]*; ACG, Pergs. segles IX-XII, 3, 64 (1064): *blad quem habebat ... in cigar de Sancto Amancio et in ecclesia de Fenals*; allí mateix, doc. 415 (1090): *in cimiterio Sancte Marie, super ipsum cigar*.

construir unes cases a la sagrera de Sant Pere i Sant Tomàs de Premià. ACB, Libri Antiquitatum, II, 482, fols. 164v-165. 1054 agost 13.

[Stabilimentum de honoribus Primiliani]. In nomine eterni Dei et salvatoris atque pii. Ego Guislabertus, nutu Dei episcopus, una cum omni caterva chanonicorum, donatores sumus tibi Geriberto et uxor sua Stregod, susceptores. Manifestum est enim quia venisti ad nos et exquisisti nobis chasalibus de nostre chanonice Sancte Crucis et Sancteque Eulalie ad domos rehedificandum et erigendum atque construendum per precaria. Propterea donamus vobis ipsius chasalibus qui sunt in comitato Barchinonense, intus in villa Primiliano, iusta domum Sancti Petri et Sancti Thome, apostolis, qui nobis adveniunt per iamdicte nostre chanonice. Et affrontant ipsius casalibus que vobis donamus ad rehedificandum de orientis in cimiterio Sancti Petri et Sancti Thome prelibatos, de meridie similiter in ipso cimiterio, passos III longe de predictum domum, de occiduo in via qui pergit per ipsa villa, de circi affrontat in terra de filiis qui fuerunt de Domnucii Geriberti. Quantum infra istas III affrontationes includunt sic donamus vobis ipsis chasalibus ad domos rehedificandum et erigendum et ad construendum. In ea videlicet ratione ut vos teneatis et possideatis omnibus vite vestre et ad obitum vestrum concedatis ad unum de filiis vestris quale vos eligere volueritis et ipse similiter teneat et possideat omnibus diebus vite sue. Et ad obitum suum restituat ad prelibate chanonice. Et non abeatis licencia nec vindere nec inalienare nec alium senioraticum facere sed in nostra sugecione teneatis et abeatis. Et si nos donatores de ista ora in antea extrahere nos voluerimus de ista convenientia et vobis abstulere voluerimus, non hoc valeamus vindicare sed componamus vobis uncias II de auri et in antea adimpleamus quod convenimus. Et si nos edificatores de ista ora in antea extrahere voluerimus et non rehedificamus ipsos domos, similiter componamus vobis uncias II de auri purissimi et in antea adimpleamus hoc quod expondimus. Et ista precharia firma permaneat omnique tempore. Facta precharia idus augusti, anno XXIII regni Henrici regis. + Guislibertus, gratia Dei episcopus, sig+num Dalmacius, sacer, sig+num Mironne, levita, sig+num Reimundus, presbiteri,

sig+num Geralli, levite, sig+num Reimundi, levite, sig+num Vivas, levita, sig+num Poncio, levita, sig+num Gaucefredus, sacer. Sig+num Guifredus, sacer, qui ista precharia scripsit cum litteras superpositas in verso II et III ubi dicit *vobis* et *de meridie*, die et anno quod supra.

Annex 2. Seniol i la seva esposa, Aigo, i el fill d'ambdós, Bernat, venen a Bremon Ramon dos sagraers i una peça de vinya a Sant Genís d'Agudells. ACB, Libri Antiquitatum, II, 106, fols. 39-39v. 1061 abril 18.

[Seniullo et sui vendidit sedi alodium multum et domos et vineas et cetera in termino de Acutellos] In nomine Domini. Ego Seniullo et uxori mea, Aigo, et filio nostro, Bernardi, venditores sumus tibi Bremundi Reimundi, emptori. Per hanc scripturam venditionis nostre vendimus tibi sacrarios duos cum curte et ipso abelar cum ipsas apes, et parietes et super positos, hostios et ianuas, cum limites et foveas et cloacas, et petia una vinee simul cum ipsa terra ubi est fundata. Et sunt ipsos sacrarios in territorio Barchinonense, ante hostium Sancti Genesii de Agudels, et est ipsa petia de vinea latus ipsas tuas vineas qui fuerunt de Bernardi Bonefilii, subtus ipsa via. Advenit nobis ipsos sacrarios per nostra condirectione et ipsa vinea per nostra comparatione et per genitorum et per X sive omnesque voces. Affrontant ipsos sacrarios de parte circi in ipso cimiterio de Sancti Genesii, de aquilonis in exio comune, de meridie in via, de occiduo similiter. Et affrontat ipsa vinea de circi in vineas de te emptore, de aquilonis in terra et vinea de te emptore, de meridie in terra de nos venditores, de occiduo similiter. Quantum istas omnes affrontaciones includunt, sic vendimus tibi iamdicta omnia ab integre cum eius omnia apertinencia, propter precium mancusos XVI de auro cocto monete Barchinone legitime pensatos de decem in uncia, quod tu emptor precium nobis dedisti et nos venditores manibus nostris recepimus integriter, est manifestum. Quem vero predicta omnia que tibi vendimus de nostro iure in tuo tradimus dominium et potestatem ab omni integritatem ut quiquid exinde facere vel iudicare volueris liberam in Dei nomine abeas potestatem, cum exios vel regressios earum, a tuum plenissimum proprium. Quod si nos

venditores aut ullusque homo utriusque sexus qui contra ista venditionem ad inrumpendum venerit, non hoc valeat vindicare, sed componat aut nos componamus tibi iamdicta omnia in duplo cum omnem suam meliorationem et in antea ista venditio firma permaneat omnique tempore. Actum est hoc XIII kalendas maias, anno primo regni Philippo regi. S+ Seniullo, s+ Agio, s+ Bernardi, nos qui ista venditione fecimus et firmare rogavimus. S+ Adalbertus Senfret, s+ Remundi Isarni, s+ Guillelmus, sacer. S+ Geribertus, presbiter, qui hec scripsi et subscripsi die et anno quod supra.

Annex 3. Gausfred Amalric i la seva esposa, Arsenda, venen als canonges del capítol de Barcelona un sagrer emplaçat a la sagrera de Santa Maria d'Olesa. ACB, Pergamins Diversorum 1.2, 1283. 1073 febrer 25.

In Christi nomine. Ego Gaucefredus Amalrici et uxor mea, Arsendis, femina, venditores sumus omnes canonicos Sancte Crucis [Sancteque] Eulalie. Manif[estum] est enim quia vendimus vobis sacrarium nostrum quod habemus iuxta ecclesiam Sancte Marie de Eulesa. Vendimus vobis ipsas parietes et super positos et hostios \et ianuas/ et tonnas II et cubos II ex omnia nostra que intus sunt, pro precium sextarios decem ordeï, que nos vobis debemus usque ad festivitatem sancti Felicis Gerunda. Afrontant autem ipsas domos a parte orientis in parietem ecclesiam Marie,⁷³ a meridie in via et in sacrarium Marcucii, ab occiduo similiter in via, a circio in terra de Arbertus Remundi. [Q]uantum iste affrontacion[es in]cludunt, sic vendimus vobis supradicta omnia et de nostro iure in vestrum tradimus dominium et potestatem, ut faciatis exinde quod cum [voluerit]is. Quod si nos venditor[es aut] aliquis homo sexus utriusque qui contra hanc vendicionem verimus⁷⁴ aut venerint ad inrumpendum, non hoc valeat ven[dicare, sed] componamus aut compo[nant] vobis predicta omnia in duplum cum omni sua illius melioracione et postmodum hoc maneat perheniter firmum. Quod factum est V kalendas marcii, anno XIII reg[ni]

⁷³ Per Sancte Marie.

⁷⁴ Per venerimus.

regis Philippi. Sig+num Gaucefredus Amalrici, sig+num⁷⁵ Arsendis, femina, qui hanc vendicionem fecimus, firmavim[us et teste]s subscriptos firmari rogavimus. Sig+num Geribertus Guillelmi, sig+num Sendredus Mancipio, sig+num Guillelmus Savarico, sig+num Onofre Budeler. S+ Poncii, levitae, qui hoc scripsit cum litteris suprapositis in linea II et subscripsit die et anno quo supra.

Annex 4. Pereta de Molins i el seu parent Ramon de Molins, Bernat de Molins i Pereta evacuen un mas a Ramon de Batalla, preceptor de la comanda templera de Palau-solità, a canvi de rebre unes cases emplaçades a la sagrera de Santa Maria de Palau-solità. ACA. C, Pergamins Pere I, 341. 1209 octubre 26.

[ABC] Sit notum cunctis quod ego Pereta de Molendino et consanguineus meus Raimundus de Molendino et Bernardus de Molendino et Pereta, consanguinea mea, nos omnes per nos et per omnes nostros diffinimus, relaxamus et evacuamus omni tempore domino Deo et domui milicie et vobis Raimundo Batale, preceptori domus Palatii atque universis fratribus eiusdem domus, tam presentibus quam futuris, ipsum mansum de Molendino quem eveniebat nobis voce genitorum nostrorum. Ita diffinimus nos omnes supradicti omnem dictum mansum cum omnibus pertinentiis et tenedonibus, cultis et heremis, in monte et plano, ubi cumque sint et cum omnibus arboribus diversi generis ac ut melius dici vel intelligi potest ad vestrum vestrorumque salvamentum et de nostro nostrorumque iure et posse in vestrum vestrorumque tradimus dominium et potestatem per vestrum proprium plenissimum liberum et francum alodium ad omnes vestras voluntates faciendas, sine aliquo nostro nostrorumque retentu. Iterum convenimus vobis et vestris nos esse defensores contra cunctos homines et feminas qui in predicto manso aliquid pro nostra parte petere voluisset. Et ego Raimundus Batale, preceptor dicte domus milicie, cum consilio et voluntate fratrum nostrorum, comuni utilitate nostre domus, pro hac diffinitione et relaxatione donamus tibi iamdicto Raimundo de Molendino et uxori tue, Perete, et

⁷⁵ *Signe sense puntuar.*

omni proieniei et posteritati vestre uni post alium indivisibiliter ipsas nostras domos quas habemus in sacraria Sancte Marie de Palacio Salatane, in quibus Loreta de Capela olim defuncta abitabat et ipsam nostram pariliatam terre quam habemus ad planum. Affrontant predicte domos ab oriente in coquina Petri de Ruviradhec et in coquina Iohannis de Pol, a meridie in domibus Biscozi, ab occiduo in via publica que se movet ab ecclesia et vadit sursum, a circio in via que vadit in domibus \in quibus manet/ Iohannes de Pol. Terminatur predicta pariliata ab oriente et circio in via publica qua itur ad Granolers, a meridie in tenedone Bernardi de Plicamanibus, ab occiduo in tenedone Guillelmi de Cledelis. Ita damus tibi iamdicto Raimundo de Molendino et uxori tue, Perete, et vestris dictas domos simul cum pariliata, cum solis et suprapositis, gutis et stellicidiis et introitibus et exitibus suis et cum ipso fumurilo que est ante ianuam, ut habeatis, teneatis, possideatis et expletetis salve secure et potenter omni tempore ac ut melius dici vel intelligi potest ad vestrum vestrorumque salvamentum. Sub tali pacto quod vos et vestri post vos tribuatis nobis et successoribus nostris annuatim in festo Natalis Domini IIII solidos per censum dictarum domorum et de predicta pariliata tribuatis fideliter de omni fructu quem Deus ibi dederit sextum. Et ibi nullum alium seniore faciat nisi nos et successores nostros. Accepimus a vobis ad solvenda illa debita et pignora predicti mansi Molendini LX solidos. Siquis hoc fregerit, in dupplo componat et postea sit firmum. Actum est hoc VII kalendas novembris, anno Domini M CC nono. Sig+num Perete de Molendino, sig+num Raimundi de Molendino, sig+num Bernardi de Molendino, sig+num Perete, eius consanguinee, sig+num Raimundi Batala, preceptoris dicte milicie, sig+num fratris Geraldi, sig+num fratris Petri, sig+num fratris Berengarii Mazane, nos qui hoc laudamus et firmamus firmarique rogavimus. Sig+num Guillelmi de Cledelis, sig+num Petri de Ruviradhec, sig+num Petri de Cledelis. Signum + Guillelmi, subdiachonis, qui hoc scripsit, cum literis apposis in linea XIII, die et anno quo supra.

IV. LES SAGRERES I LA PAU I TREVA

Els anys compresos entre el 1030 i el 1060, aproximadament, van ser anys d'una greu crisi política (crisi feudal) als comtats catalans. Una revolta de magnats pertanyent a l'aristocràcia curial (*vicarii, vicecomites*), antiga servidora dels comtes, va contestar la *potestas* comtal amb l'objectiu d'edificar un nou règim social i polític basat en la usurpació i patrimonialització dels poders públics i en la institucionalització de la violència com a mètode d'exercir poder i com a component bàsic de la senyoria (règim feudal). La implantació i consolidació del nou règim no va excloure, tanmateix, una restauració del poder comtal tot i que dins d'un marc social i polític radicalment transformat. Un important factor en aquesta restauració del poder comtal va ser l'aliança que es va establir entre aquest i l'Església, específicament els bisbes. El fruit més rellevant d'aquesta aliança va ser la implantació de la Pau i Treva als comtats catalans, fet que acabaria per imposar uns límits certament estrictes a les violències que havien permès la instal·lació d'una senyoria que Th. N. Bisson ha definit com explotativa.⁷⁶

A. Els trets generals de la pau i treva

El desenvolupament inicial de la Pau i Treva als comtats de la Catalunya Vella es va produir en el marc diocesà. Sota la direcció dels bisbes, i a cada bisbat, una assemblea de caràcter sinodal proclamava una sèrie de constitucions que s'entenien com una *confirmatio pacis sive pacti Domini* i que proclamaven tant la Pau com la Treva de Déu. En virtut de les constitucions de la Pau de Déu es posaven sota la mateixa les esglésies i el seu perímetre

⁷⁶ Sobre el concepte vegeu Th. N. Bisson, "The 'Feudal Revolution'", *Past & Present*, 142 (1994), p. 6-42; del mateix, "Medieval Lordship", *Speculum*, 70/4 (1995), p. 743-759. Per a una discussió del concepte vegeu els comentaris de Ch. Wickham, D. Barthélemy i S. D. White, a *Past & Present*, 152 (1996), p. 196-223, i 155 (1997), p. 196-203. Una important contribució al debat és L. Kuchenbuch, "*Potestas und Utilitas*. Ein Versuch über Stand und Perspektiven der Forschung zur Grundherrschaft im 9.-13. Jahrhundert", *Historische Zeitschrift*, 265 (1997), p. 117-146.

sagrat, les persones religioses (que no portessin armes), els camperols i *inermes* (vídues, orfes), els béns dels pagesos i els patrimonis eclesiàstics... En virtut de les constitucions de la Treva de Déu (*pactum autem Domini quod treguam appellant populi*) es prohibia durant certs dies qualsevol acte de violència.⁷⁷ L'acta d'un sínode celebrat l'any 1027 al lloc de Toluges, a la diòcesi d'Elna, proclamava una treva que anava de l'hora nona del dissabte fins la hora prima del dilluns i que pretenia restituir la reverència deguda pels cristians al diumenge.⁷⁸ Les assemblees celebrades en els anys seixanta a les diòcesis de Barcelona, Girona i Vic, per la seva banda, allargaren la treva fins a fixar-la entre el vespre del dimecres i el matí del dilluns, al temps que incorporaren a la mateixa tot un seguit de festes de l'any litúrgic (Pasqua, Nadal...). Durant tot aquest temps cap cristià no podria atemptar violentament contra un altre.

⁷⁷ Sobre els inicis del moviment de Pau i Treva català vegeu R. d'Abadal, "L'abat Oliba i la seva època", R. d'Abadal, *Dels visigots als catalans*, 2, *La formació de la Catalunya independent*, Barcelona 1986, p. 256-272; P. Bonnassie, *La Catalogne...*, 2, p. 656-662; J. M. Font Rius, "Los inicios de la Paz y Tregua en Cataluña", *Estudios jurídicos en honor del profesor Octavio Perez-Vitoria*, Barcelona, 1983, I, p. 235-50; G. Gonzalvo, *La pau i treva a Catalunya. Origen de les Corts catalanes*, Barcelona, 1986; H. Hoffmann, *Gottesfrieden und Treuga Dei*, Stuttgart, 1964, p. 72-79 i 98-103; K. Kennelly, "Catalan Peace and Truce Assemblies", *Studies in Medieval Culture* 82 (1977), p. 41-51; E. Wohlhaupter, *Studien zur Geschichte des Gottes- und Landfrieden in Spanien*, Heidelberg, 1933, p. 331-352. Per al moviment de Pau i Treva vegeu, a més, B. Töpfer, *Volk und Kirche zur Zeit der beginnenden Gottesfriedensbewegung in Frankreich*, Berlin, 1957; H. E. J. Cowdrey, "The Eleventh-Century Peace and Truce of God", *Past and Present*, 46 (1970), p. 42-67; G. Duby, "Les laïcs et la Paix de Dieu", *Hommes et structures du Moyen Age*, Paris, 1973, p. 227-240; H.-W. Goetz, "Kirchenschutz, Rechtswahrung und Reform. Zu den Zielen und zum Wesen der frühen Gottesfriedensbewegung in Frankreich", *Francia*, 11 (1983), p. 193-239; R. Kaiser, "Gottesfrieden", *Lexikon des Mittelalters*, Munic - Zurich, 1989, 4, cols. 1587-1592; Th. Head - R. Landes (eds.), *The Peace of God. Social Violence and Religious Response in France around the Year 1000*, Ithaca - Londres, 1992.

⁷⁸ E. Junyent (edició a cura d'A. Mundó), *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, Barcelona, 1992, doc. 92: *ut nemo in toto supra dicto comitatu vel episcopatu habitans, assaliret aliquem suum inimicum ab hora sabbati nona usque in die lunis hora prima, ut omnis homo persolvat debitum honorem die dominico.*

B. La cronologia de la pau i treva

Pel que fa a la cronologia, poden distingir-se dues fases ben diferenciades en el moviment de Pau i Treva català. Una primera fase aniria des de principis dels anys vint fins a principis dels anys quaranta del segle XI.⁷⁹ Aquesta primera fase va perllongar els esforços que havien iniciat a finals del segle X els bisbes de la França meridional per propagar la *pax Dei* i erradicar les violències dels *saecularium tyrannorum*. Com a manifestació quasibé religiosa, la Pau seria recolzada per una àmplia i activa participació popular. L'acta de l'assemblea celebrada l'any 1027 a Toluges relata que aquesta es va reunir no a la catedral d'Elna sinó al prat de Toluges (*in prato Tuluies*) i que hi van assistir una multitud de fidels, homes i també dones (*caterva quoque fidelium non solum virorum sed etiam feminarum*). Les mateixes fonts ens recorden, a més, que el terme *treuga* era un terme d'ús vulgar, utilitzat pel poble i pels rústecs.⁸⁰

A la segona fase, que es desenvoluparia a partir de la dècada dels anys seixanta del segle XI, tanmateix, la participació popular va decaure notablement i el protagonisme del moviment de Pau i Treva va passar a ser un assumpte exclusiu de les elits de la societat: dels prelats de l'Església i també dels comtes i magnats, tots citats sempre en primer terme de cadascuna de les actes de Pau i Treva que s'anirien succeint. Certament, la direcció del moviment va continuar en mans dels bisbes i es consolidà gràcies, entre altres, a un notable grau de coordinació i cooperació entre les diferents seus episcopals catalanes: així, les constitucions promulgades són pràcticament idèntiques d'una diòcesi a l'altra, fet que indica que les mateixes van circular i van ser adaptades sense gaires variacions en els diferents bisbats. L'assistència dels comtes catalans a les assemblees, per altra banda, es convertí en una pràctica habitual: així, a les assemblees celebrades a les catedrals de Barcelona i Vic l'any 1063 hi eren presents els comtes Ramon Berenguer I i Almodis

⁷⁹ V. Farías Zurita, "Problemas cronológicos...".

⁸⁰ La participació popular al moviment de Pau i Treva ha estat recalçada per B. Töpfer, *Volk und Kirche*; posteriorment ha insistit en aquest aspecte P. Bonnassie, *La Catalogne...*, 2, p. 656-662; del mateix, *Vocabulario básico de la historia medieval*, Barcelona, 1983, p. 172.

de Barcelona,⁸¹ i a la segona assemblea de Toluges, celebrada entre 1062 i 1066 novament al prat de Toluges, acudiren els comtes Gausfred i Guilibert del Rosselló, Ponç d'Empúries, Guillem de Besalú i Ramon de Cerdanya.⁸²

La col·laboració entre les jerarquies episcopals i els comtes catalans s'inicià doncs amb les assemblees dels anys seixanta. Aquest protagonisme comtal, tanmateix, es reforçaria en el transcurs del segle XII, sobretot, mitjançant la interposició del seu propi poder judicial. És sabut que aquest creixent protagonisme en la lluita contra els *violatores pacis et tregue et destructores terrarum* acabaria per convertir, en la segona meitat del segle XII, la Pau dels bisbes en la Pau del príncep.⁸³

C. Les conseqüències

La proclamació de la Pau i Treva va comportar una sèrie de conseqüències no sols a nivell polític. La consolidació del moviment liderat pels bisbes resultà així mateix decisiva per a la difusió dels assentaments eclesials. Això en dos sentits molt concrets: primer, afirmant la sacralitat del perímetre eclesial i

⁸¹ Vegeu l'annex 5.

⁸² F. Miquel Rosell, *Liber Feudorum Maior. Cartulario real que se conserva en el Archivo de la Corona de Aragón*, Barcelona, 1945, doc. 708.

⁸³ Per al desenvolupament de la Pau del príncep a la Catalunya medieval vegeu E. Wohlhaupter, *Studien...*, p. 377-413; Th. N. Bisson, "The Organized Peace in Southern France and Catalonia (c. 1140-1233)", *The American Historical Review*, 82 (1977), p. 290-311 (traducció a Th. N. Bisson, *L'impuls de Catalunya. L'època dels primers comtes-reis (1140-1225)*, Vic, 1997, p.101-128); Th. N. Bisson, *Al voltant de la institució de la pau i el poder*, [discurs llegit a la cerimònia d'investidura com a doctor honoris causa], Bellaterra, 1991; R. d'Abadal, *Pere el Cerimoniós i els inicis de la decadència política de Catalunya*, Barcelona, 1986 [2ª edició], p. 73-80; O. Engels, "Vorstufen der Staatwerdung im Hochmittelalter. Zum Kontext der Gottesfriedensbewegung", O. Engels, *Reconquista und Landesherrschaft. Studien zur Rechts- und Verfassungsgeschichte Spaniens im Mittelalter*, Paderborn, 1989, p. 261-276; S. Bensch, "Three Peaces of Empúries (1189-1220)", *Anuario de Estudios Medievales*, 26 (1990), p. 583-603; L. Vones, "Friedenssicherung und Rechtswahrung. Die Erhaltung des inneren Friedens im Spannungsfeld von Königsherrschaft und Ständedenken in den Ländern der Krone Aragón bis zum Ausgang des Hauses Barcelona (1410)", J. Fried (ed.), *Träger und Instrumentarien des Friedens im Hohen und Späten Mittelalter*, Sigmaringen, 1996, p. 441-487.

establint la protecció per a les edificacions instal·lades a l'interior d'aquest perímetre i, segon, definint una instància encarregada de garantir aquesta sacralitat i protecció i de sancionar qualsevol infracció del perímetre eclesial.

1. El perímetre sacralitzat

El perímetre de trenta passos que envoltava l'església es postulà des d'un principi com un perímetre sacralitzat. Aquest postulat venia sancionat per una tradició que es remunta a un concili de Toledo celebrat el 681 i que havia establert com *locum sanctum* el perímetre eclesial delimitat en *triginta passuus*.⁸⁴ Aquest caràcter sacralitzat del perímetre implicava que tota infracció comesa a l'interior del mateix era equiparada al sacrilegi, això és, a un acte ofensiu a Déu, acte que, al mateix temps, violava i eliminava la sacralitat del perímetre i de l'església (profanació). És per això que al subjecte de la infracció se li exigia que respongués *ut sacrilegus* i se'l condemnava *ut reum sacrilegii*.⁸⁵ La infracció comesa en el perímetre de la sagrera havia de ser reparada (*emendare, componere*), per una part, en tant que sacrilegi i, per altra, en tant que dany causat a béns i persones: *directum facere ex ipso damno sive sacrilegio*. L'acta de Pau i Treva de Toluges de 1062-66 estableix una triple reparació: una per al sacrilegi i les altres dues per als danys causats i per a la satisfacció de l'església, respectivament.⁸⁶ Per portar a terme les diferents reparacions s'imposava a l'infractor un termini que una dotalia de l'any 1104 fixa en trenta dies; si transcorregut aquest termini no s'havia reparat el dany causat, s'imposaven al culpable les penes espirituals.⁸⁷

Això que en les actes de Pau i Treva apareix designat com *compositio sacrilegii* és precisat per un document del 1063 com

⁸⁴ J. Vives, *Concilios...*, 1, doc. 31. Vegeu, a més, Isidor de Sevilla, *Etimologías*, 15, 4, 1-2: *sancta sunt loca divinis cultibus instituta, utpote ea in quibus altaria litantibus de more pontificibus consecrantur. Sancta iuxta veteres exteriora templi sunt.*

⁸⁵ R. Ordeig, *Les dotalies...*, doc. 222 (1076); 274 (1103).

⁸⁶ G. Gonzalvo, *Les constitucions de Pau i Treva de Catalunya (segles XI-XIII)*, Barcelona, 1994, doc. 6.

⁸⁷ R. Ordeig, *Les dotalies...*, doc. 278 (1104).

a reparació *que per lesionem rerum sacrarum composita atque emendata fuerint*.⁸⁸ Es tractava, per consegüent, d'una pena jurídicament definida, d'aplicació específica a aquells actes que representaven una ofensa a la sacralitat establerta.⁸⁹ En relació amb la sagrera, únicament en dues actes de Pau i Treva, concretament en les actes de Barcelona, 1063 i 1131, es procedeix a una fixació de la composició en sis-cents sous.⁹⁰ L'origen d'aquesta taxació cal buscar-lo en una butlla que l'any 878 el papa Joan VIII va enviar al sínode de Troyes, amb la finalitat de fixar la composició que s'imposaria genèricament als culpables de sacrilegi.⁹¹ És possible que els sis-cents sous hagin estat considerats en general com la taxa estàndard per la *compositio sacrilegii*. Amb tot, però, ignorem fins a quin punt es va exigir als sacrilegs el pagament d'aquesta taxa o si podia fer-se efectiva la composició d'una altra forma, donant béns immobles a la catedral, per exemple.⁹² En qualsevol cas, la *compositio sacrilegii* era imposada pel bisbe de la diòcesi en la qual estava situada l'església que havia sofert l'acte de violència (*pena sacrilegii eiusdem loci episcopo inferenda*).⁹³

⁸⁸ J. M. Marquès, *Cartoral dit de Carlemany...*, doc. 127 (1063).

⁸⁹ R. Ordeig, *Les dotalies...*, doc. 222 (1076).

⁹⁰ Acta de Pau i Treva Barcelona, 1063: *ille autem homo qui aliter ecclesiam invaserit aut ea que in circuitu eius sunt usque ad XXX passus irrumperit, summa DC solidorum pro sacrilegio compositioe emendet et tandiu excommunicetur quousque digne satisfaciatur*; vegeu Annex. La mateixa taxa apareix en les diferents versions conservades de l'acta de Pau i Treva de Barcelona 1063, vegeu, per exemple, BME, Códice Z.I.4, fols. 47v-48; i també l'acta d'una assemblea celebrada a Barcelona l'any 1131, vegeu G. Gonzalvo, *Les constitucions de Pau i Treva...*, doc. 10. La imposició d'aquesta suma com a *compositio sacrilegii* està testimoniada també al Màconnais i a la Provença, vegeu G. Duby, *La société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise*, París, 1982 (reedició), p. 146 i n. 40; J. P. Poly, *La Provence et la société féodale (879-1166). Contribution à l'étude des structures dites féodales dans le Midi*, París, 1976, p. 200-202 i n. 176-177.

⁹¹ R. d'Abadal, *Els diplomes carolingis a Catalunya*, a R. d'Abadal, *Catalunya carolingia*, 2, Barcelona, 1926-1952, 2.2, ap. 9; S. Kuttner - W. Hartmann, "A New Version of Pope John VIII's Decree on Sacrilege", *Bulletin of Medieval Canon Law*, 17 (1987), p. 1-32. Per al capitular de Carlemany vegeu *Capitularia regum francorum*, 1, ed. A. Boretius, *Monumenta Germaniae Historica, Leges*, Hannover 1883, 39 (802), cap. 2.

⁹² V. Fariás Zurita, "La sagrera catalana...", p. 87.

⁹³ Th. Bisson, "Une paix peu connue pour le Roussillon (A.D. 1173)", *Droit privé et institutions régionales. Études historiques offertes à Jean Yver*, París, 1976, p. 69-76.

El bisbe n'era també el receptor.⁹⁴ Com a tal podia procedir a considerar-la com un ingrés a distribuir, fet que pot observar-se en un document del 1063, en què Berenguer, el bisbe de Girona, efectua una sèrie de donacions a favor dels seus canonges i entre les quals inclou *medietatem sacrilegarum compositionum, id est, que per lesionem rerum sacrarum composita atque emendata fuerint iam dicte sedi et mihi*.⁹⁵ Al marge d'aquest fraccionament de la *compositio sacrilegii*, cal destacar el fet que el bisbe l'hagi considerada com un ingrés fix, la qual cosa indica que la composició era cobrada i que el bisbe disposava del poder per exigir-la.

Les reparacions, per altra part, destinades a compensar els danys causats i les malifetes comeses en els béns i en les persones resguardades a la sagrera (*compositio malignitatis*), es defineixen normalment de manera vaga: així, s'exigeix a l'infractor que *digne satisfaciat* (acta de Pau i Treva Barcelona, 1063) o que repari la malifeta *ut iustum fuerit* (acta de Toluges, 1062-66). No obstant això, en alguna acta de Pau i Treva, com la que es va aprovar a Perpinyà l'any 1173, s'estableix que aquesta reparació sigui fixada *in duplo (satisfaccione dupli dampni quod fecerit ei qui passus est prestanda)*. No hem pogut trobar dades que ens permetin determinar fins a quin punt i de quina manera es van fer efectives aquestes exigències.

A l'individu que violava el perímetre sacralitzat de la sagrera (sacrilegi) se l'amenaçava (*iuxta kanonum censuram*) amb l'excomunió, però també amb l'anatema.⁹⁶ Segons l'acta de

⁹⁴ Vegeu l'acta de Pau i Treva de Toluges, 1062-1066: *composicionem sacrilegii Elenensi componat episcopo*.

⁹⁵ J. M. Marquès, *Cartoral dit de Carlemany...*, doc. 127 (1063). El bisbe va atorgar, a més, *medietatem compositionum que composita atque emendata fuerint predictae sedi pro causis treugue Domini*.

⁹⁶ Per al significat de l'excomunió i de l'anatema vegeu F. E. Hyland, *Excommunication. Its Nature, Historical Development and Effects*, Washington, 1928; E. Vodola, *Excommunication in the Middle Ages*, Berkeley - Los Angeles - Londres, 1986, p. 1-20. Per a una esplèndida anàlisi de les penes espirituals a partir dels escatocòls dels documents catalans vegeu M. Zimmermann, "Protocoles et préambules dans les documents catalans du Xe au XIe siècle. Évolution diplomatique et signification spirituelle. I: Les protocoles", *Mélanges de la Casa Velázquez*, 10 (1974), p. 41-76.

Pau i Treva de Toluges, 1027 l'excomunió significava, per una banda, la segregació de la comunitat espiritual amb Déu i els sants (*excommunicatus a parte Dei omnipotentis suorumque sanctorum*) i l'exclusió dels sacraments administrats per l'església (*a limine sancte matris ecclesiae sit extraneus*): amb això, es posava en joc la mateixa salvació de l'individu afectat i se'l sotmetia al més absolut ostracisme social (ningú no podia menjar, beure, parlar amb l'excomunicat; ningú el podia besar ni saludar).⁹⁷ L'anatema afegia a l'excomunió l'amenaça de la condemna a la mort eterna en el dia de la parusia. La diferència entre ambdues penes espirituals sembla percebre's amb claredat, tot i que no sempre hi ha una coherència quant a la seva aplicació. En tot cas, i pel que es dedueix de la majoria de les fonts, l'excomunió i l'anatema aplicat als infractors de la sagrera era *un châtiment temporaire et conditionnel dont le coupable pouvait à tout moment être relevé*.⁹⁸ Una vegada que l'infractor hagués complert amb les diverses reparacions i s'hagués sotmès als ritus penitencials, res no impedia que fossin anul·lades les penes espirituals. Tant aquesta anul·lació com la imposició de l'excomunió o de l'anatema eren atribucions exclusives del bisbe. Una vegada excomunicat, un individu no podia acudir, amb el fi de responsabilitzar-se dels seus actes, a un altre bisbe que no fos el que li havia imposat la sentència.

És possible que les prescripcions esmentades no sempre hagin estat imposades en aquesta forma extrema i dramàtica. Però, del que no cal dubtar és que l'exclusió de la comunitat espiritual i

⁹⁷ En un to que recorda l'*admonitio* que acompanya un capitular de Carles el Calb de l'any 857 (vegeu K. F. Werner, "Observations sur le rôle des évêques dans le mouvement de Paix aux Xe et XIe siècles", *Medievalia christiana. Hommage à Raymond Foreville*, 1989, p. 164-165), l'acta de Pau i Treva de Toluges, 1027, estableix les conseqüències espirituals i socials de l'excomunió: *ut noveritis omne quale peccatum sit iungi excommunicatis, nullus christianus debet manducare cum eis vel bibere neque osculum eis porrigere neque cum eis loqui, nisi de satisfactione. Neque, si excommunicati defuncti fuerint, debentur ad ecclesia sepeliri neque aliquis clericus vel fidelis debet pro eis orare*; E. Junyent, *Diplomatari...*, doc. 92. Vegeu també el fragment d'una acta de Pau i Treva de Barcelona, que es troba a BME, Códice Z.I.4, fol. 49v, vegeu l'Annex 6.

⁹⁸ M. Zimmermann, "Protocoles et préambules...", p. 58-59.

social era una pena la transcendència de la qual es percebia amb claredat i que, per consegüent, calia evitar o, en el seu cas, reparar. En aquest sentit, amenaçar els infractors del perímetre eclesial sacralitzat amb les penes espirituals de l'excomunió o de l'anatema suposava posar en joc un arma (*anathematis gladio, gladio Sancti Spiritus*) l'efectivitat de la qual no hauria de ser menyspreada.

2. La protecció eclesiàstica

A partir de la idea d'un perímetre sacralitzat es desenvolupà la idea de la sagrera com a perímetre pacificat i protegit. L'honor i la *reverentia* exigida a aquells que s'apropaven a l'església sotmeté el perímetre sacralitzat a la *perpetua pace et securitate*. Aquesta pacificació de la sagrera es concretitzà en la prohibició de cometre actes de violència contra béns i persones. Aquesta prohibició es referia a *aliquis homo cuiuscumque ordinis, honoris vel etatis*. El recurs a la força física tan sols era permès al bisbe i als seus canonges amb el fi d'expulsar del perímetre eclesial a l'*hominem excommunicatum pro pace aut pro tregua Dei* o per fer efectiu el lliurament del *censum sacrariae* que es pagava per les edificacions de la sagrera. El circuit de la sagrera va ser, doncs, el límit a qualsevol violència que es volgués exercir sobre les persones i els béns situats a l'interior d'aquest perímetre.

En correspondència i tal com ho prescrivien els canons (*sicuti canones praecipunt*), es garantí a totes les persones i a totes les edificacions emplaçades en el perímetre eclesial una *securitas firma in perpetuum* enfront a qualsevol acte de *violentia*, pel mer fet de situar-se en aquest perímetre.⁹⁹ La protecció atorgada a les edificacions quedava assimilada a aquella atorgada a l'església: *id quod continetur in sacrariis ita maneant salva et tuta ut corpus eiusdem ecclesie*. Per expressar aquesta protecció les fonts recorren a una sèrie de termes ben definits, com poden ser *protectio*, *tuitio* o *securitas*, amb els quals s'assenyalava que allò

⁹⁹ R. Ordeig, *Les dotalies...*, doc. 209 (1064): *quod cimiterium tantae securitatis vel immunitatis excommunicando praecepit esse dominus episcopus ... ut infra praedictos triginta passus nullus princeps, nulla laicalis potestas nullusque homo aliquam violentiam inferre audeat alicui homini vel faeminae sed sit ibi securitas firma in perpetuum sicuti canones praecipunt*.

emplaçat al perímetre eclesial *securus ibi permaneat o maneat salva et tuta*.¹⁰⁰ El significat de termes com *defensio*, *immunitas*, *munimen*, *salvitas* o *salvatio* és més complex. En continuïtat a la tradició carolíngia, aquests termes expressen la idea d'una seguretat atorgada a les persones i béns que s'associa a un perímetre delimitat (*quietudo*, *securitas*): es tracta de 'clausurar' (*defensare*, *defendere*, *munire*) a la violència el conjunt format per església, cementiri i assentament. A més, tant *defensio* com els altres termes expressen una relació de protecció. L'assentament està *sub defensione ecclesiastica* i el caràcter asimètric que s'expressa en aquesta relació queda subratllat per les equivalències semàntiques que poden registrar-se per al terme *defensio*, que podia assimilar-se a termes com *baiulia*, *custodia* i *guarda*, vocables el sentit jeràrquic dels quals no ofereix cap dubte.

El perímetre de la sagrera era, doncs, el límit a qualsevol violència que es volgués exercir sobre les persones i els béns situats a l'interior d'aquest perímetre. Era un perímetre sacralitzat i sotmès a la protecció eclesiàstica (*defensio ecclesiastica*). A canvi d'aquesta protecció eclesiàstica els que disposaven d'edificacions a la sagrera havien de pagar un cens (un parell de gallines o capons, dues lliures de cera...) en la majoria de les ocasions al sacerdot de l'església.

3. La creació d'una justícia episcopal

La responsabilitat de garantir la *defensio ecclesiastica* a la sagrera va recaure en el bisbe i el pes de la repressió de les infraccions que es podien cometre contra la sagrera va correspondre a una justícia episcopal que es fixà i consolidà en els anys seixanta del segle XI. L'excomunió i l'anatema havien estat les armes amb què l'Església catalana s'havia enfrontat en els sínodes de finals del segle X i de la primera meitat del XI a les expoliacions i violències dels *pravis et perversis hominibus*. Aquesta restricció a les penes espirituals, tanmateix, podia ser efectiva en una època en la qual els comtes estaven en condicions d'imposar la justícia pública, d'exercir com *defensores* de l'Església i d'exigir la reparació de les infraccions que es cometien

¹⁰⁰ R. Ordeig, *Les dotalies...*, doc. 283 (1105).

contra aquesta.¹⁰¹ Però la greu crisi política que van travessar els comtats catalans en els decennis que van del 1030 al 1060 va produir precisament l'enfonsament de la justícia pública i, amb això, de la protecció que els comtes proporcionaven a l'Església.

a. *El iudicium in sede*

Una descripció de les facultats judicials dels bisbes la trobem en els Usatges de Barcelona, on s'atribueix als comtes Ramon Berenguer I i Almodis la disposició *ut ecclesias et clericos et omnes eorum directos atque iusticias, sive eciam treguas fractas et sacrilegia in eorum episcopatu facta requirant et placitent et distringant et iudicent episcopi in eorum capitulis vel in sinodis (seu eciam in conciliis) vel in comunitatibus*.¹⁰² Pel que es dedueix d'aquest text, fixat ja al segle XII en el seu caràcter normatiu,¹⁰³ existien una sèrie de matèries, com els sacrilegis i els trencaments de la Treva, que el bisbe podia requerir i sotmetre al seu judici i destret. Aquesta facultat episcopal de jutjar i castigar es limitava a l'àmbit de la diòcesi respectiva i cada bisbe l'exercia conjuntament amb els seus canonges i altres col·laboradors eclesiàstics.¹⁰⁴

L'usatge en qüestió reconeixia, per tant, al bisbe la titularitat d'uns poders de tipus judicial que li permetien reprimir tota una

¹⁰¹ B. Töpfer, *Volk und Kirche...*, p. 15-20; H. Hoffmann, *Gottesfrieden...*, p. 20-21; E. Magnou-Nortier, *La société laïque et l'Église dans la province ecclésiastique de Narbonne (zone cispyrénéenne) de la fin du VIIIe à la fin du XIe siècle*, Toulouse, 1974, p. 288-291 i 370-372; R. d'Abadal, "L'abat Oliba...", p. 210-214.

¹⁰² J. Bastardas, *Usatges de Barcelona. El codi a mitjan segle XII. Establiment del text llatí i edició de la versió catalana del manuscrit del segle XIII de l'Arxiu de la Corona de Aragó de Barcelona*, Barcelona, 1984, ap. A, A 3.

¹⁰³ Vegeu J. Bastardas, *Usatges de Barcelona...*, 14-15. Segons Bastardas, l'usatge en qüestió no formava part del que ell denomina *l'arquetip del codi*, la formació del qual situa en el segle XII. No obstant això, el mateix Bastardas indica que la *genuïtat* d'aquest usatge *pot ésser defensada*, allí mateix, p. 164.

¹⁰⁴ Vegeu B.-U. Hergemöller, "Kurie, bischöfliche", *Lexikon des Mittelalters*, Munic - Zuric, 1991, 5, col. 1588-1589. La col·laboració entre el bisbe i el seu capítol és estudiada a E. Magnou-Nortier, *La société laïque...*, p. 418-420; vegeu, a més, J. Avril, "La participation du chapitre cathédral au gouvernement du diocèse", *Cahiers de Fanjeaux*, 24, *Le monde des chanoines : XIe - XIVe s.*, (1989), p. 41-63.

sèrie d'actes que, per altra part, es corresponien específicament amb els que prohibien les constitucions de la Pau i Treva. De fet, aquest usatge no tenia altre objectiu que sintetitzar aquestes constitucions per definir el que eren les competències estrictament episcopals en el marc de la Pau i Treva.¹⁰⁵ Amb això es sancionava de manera explícita l'existència d'un poder judicial particular (G. Duby), que seguidament es materialitzaria en una cúria o tribunal episcopal també particular,¹⁰⁶ davant el qual havien respondre els infractors de la pau i reparar els danys que havien ocasionat (*compositio pro causis treugue Domini, per lesionem rerum sacrarum...*), si no volien veure's expulsats de la comunitat dels cristians (*excommunicatio*). D'aquesta forma, la Pau i Treva quedà assegurada, almenys en un principi, per una justícia episcopal autònoma, això és, formalment dissociada del tradicional poder judicial vinculat a l'autoritat comtal i els seus tribunals.¹⁰⁷ A aquesta dissociació correspongué una clara diferenciació entre el *iudicium in sede*, per una part, i el *mallum publicum* i *iudicium comitis*, per l'altra.¹⁰⁸ La implantació de

¹⁰⁵ J. Bastardas, *Usatges de Barcelona...*, 20, i 164, contempla la possibilitat que el text d'aquest usatge hagi tingut el seu origen en unes *notes marginals o escrites a peu de plana* en el que Bastardas denomina *l'arquetip del codi* i que sols més tard passarien a ser considerades com un estatut pròpiament dit. Per la nostra part afegim que, si efectivament es tracta d'unes notes marginals, aquestes degueren referir-se, amb tota seguretat, a unes disposicions de Pau i Treva, que, amb tota probabilitat, s'han d'identificar amb les aprovades a l'assemblea que es va reunir l'any 1063 a la catedral de Barcelona; vegeu G. M. de Brocà, *Historia del derecho de Cataluña*, Barcelona, 1985, p. 160; E. Wohlhaupter, *Studien...*, p. 356-357. Una edició de les disposicions de 1063 pot trobar-se a V. Farías Zurita, "Problemas cronológicos..." p. 36-37 (i a l'Annex 5 del present treball); per a la seva datació vegeu allí mateix, p. 19-21.

¹⁰⁶ B.-U. Hergemöller, "Kurie, bischöfliche", *Lexikon des Mittelalters*, Munic - Zurich, 1991, 5, col. 1588-1589.

¹⁰⁷ Sobre el poder judicial i el tribunal comtal vegeu R. d'Abadal, "La institució comtal carolíngia en la pre-Catalunya del segle IX", R. d'Abadal, *Dels visigots als catalans*, 1, *La Hispània visigòtica. La Catalunya carolíngia*, Barcelona, 1969, p. 188-189; P. Bonnassie, *La Catalogne...*, 1, p. 183-203; 2, p. 560-566.

¹⁰⁸ Una evolució molt similar a la que reflecteixen les fonts catalanes és la que descriu G. Duby, *La société...*, p. 145-46, per al Mâconnais: també allí veiem sorgir al segle XI un tribunal episcopal diferenciat de la justícia comtal i també allí s'acaba per establir que *ad episcopum*

la Pau i Treva significà, doncs, l'abandó de la dependència eclesiàstica respecte a la justícia del sobirà.

L'existència d'una justícia episcopal autònoma sembla poder observar-se ja en els primers estatuts de la Pau i Treva catalana de la primera meitat del segle XI.¹⁰⁹ L'acta de Pau i Treva de Toluges, 1027, que reiterava uns estatuts promulgats vers 1022, amenaçava aquells que gosessin *ecclesiam vel domos in circuitu positas a XXX passibus violare aut assalire*, i, en general, a tots aquells que contravinguessin el *pactum sive treugam* amb l'excomunió si no reparaven a l'afectat els danys causats i es presentaven al judici a la seu.¹¹⁰ Vers 1041, un sínode reunit a la catedral de Vic establí que aquells que no respectessin la *pax inrefragabilis et inviolata* serien excomunicats fins haver comparegut *in sede ad nostrum iudicium*.¹¹¹ La fixació i consolidació definitiva d'aquesta justícia episcopal no sembla que es produeixi, tanmateix, fins a les assemblees de Pau i Treva dels anys seixanta del segle XI i la redacció de les actes de Pau i Treva de Barcelona, 1063 i *circa* 1068, Vic, 1063, i Toluges, *circa* 1062-1066, molt més explícites en aquest sentit que, per exemple, l'acta de Toluges, 1027.¹¹²

pertinere iusticias integre de christianitate et treva et pace et cimiterii et clericis et iusticia clericorum plenarie quibuscumque rebus accusentur et rebus ecclesiasticis, citat allí mateix, p. 146, n. 35; vegeu també G. Duby, "Recherches sur l'évolution des institutions judiciaires pendant le Xe et le XIe siècle dans le sud de la Bourgogne", G. Duby, *Hommes et structures du Moyen Age*, París, 1982, p. 15-18. Cal indicar, tanmateix, que el desenvolupament d'una justícia episcopal a partir del moviment de Pau i Treva, és un tema poc estudiat; H. Hoffmann en el seu ja clàssic *Gottesfrieden und Treuga Dei* toca el tema de manera genèrica. Estudis posteriors tampoc no han profunditzat en aquest aspecte.

¹⁰⁹ Sobre els inicis del moviment de Pau i Treva català vegeu H. Hoffmann, *Gottesfrieden...*, p. 72-79 i 98-103; R. d'Abadal, "Labat Oliba...", p. 256-272; E. Wohlhaupter, *Studien...*, p. 331-352; P. Bonnassie, *La Catalogne...*, 2, p. 656-662; K. Kennelly, "Catalan Peace and Truce Assemblies", *Studies in Medieval Culture* 82 (1977), p. 41-51; V. Farías Zurita, "Problemas cronológicos...", p. 9 i següents.

¹¹⁰ E. Junyent, *Diplomatari...*, doc. 92 (1027). Sobre la cronologia de les primeres assemblees de Pau i Treva celebrades a Toluges vegeu V. Farías Zurita, "Problemas cronológicos...", p. 10-12.

¹¹¹ E. Junyent, *Diplomatari...*, *Textos literaris*, doc. 20. Sobre la data de l'*epistola* vegeu V. Farías Zurita, "Problemas cronológicos...", p. 15-19.

¹¹² Sobre el cas del bisbat d'Urgell vegeu V. Farías Zurita, "*Treva et paz...*", p. 87-92.

En les *constitutiones* d'aquelles actes es presentava el bisbe, amb els seus canonges, com els integrants d'un tribunal que actuava a nivell diocesà i davant el qual es tramitarien *omnes vero probationes et expiaciones que iudicabuntur querelatoribus et redirectoribus pacis et treuge Domini*. Com a procediment s'establí el *iudicium aque frigide*.¹¹³ Es prohibí a qualsevol procedir al càstig (*ulcio*) de l'infractor de la Pau i Treva (*malefactor*) abans que la querella no hagués estat presentada davant el bisbe o els seus canonges. El termini per reparar (*componere, emendare, redirigere*) les infraccions es fixà en trenta dies (*tempus fatigacionis*). Si en aquest termini l'infractor no havia comparegut o donat al bisbe una garantia (*pignora*) que respondria en un futur pròxim, l'infractor i els seus béns deixarien d'estar a la Pau i Treva i tant aquell com els seus eventuals còmplices serien excomunicats.¹¹⁴ Dotat amb les atribucions decisives per garantir el manteniment de la *pax*, el *iudicium in sede* passà així a ser la instància per excel·lència a l'hora de jutjar i castigar els que en l'àmbit d'una diòcesi *quocumque modo frangerent pacem aut treugam Domini*. Si era el cas, el bisbe podia fins i tot reclamar el suport actiu dels *comites, magnates* i *milites* en la seva lluita contra els recalçitrants (*facere comunitatem*).¹¹⁵

¹¹³ El *iudicium aque frigide* designa en les actes de Pau i Treva un tipus específic d'ordalia: (*mittere*) *singulos puerulos ad iuditium Dei omnipotentis in aqua frigida*, vegeu E. Rodón Binué, *El lenguaje técnico del feudalismo en el siglo XI en Cataluña. Contribución al estudio del latín medieval*, Barcelona, 1957, p. 155-156. Sobre les seves formes d'aplicació vegeu, a més, H. Nottarp, *Gottesurteilstudien*, Munic, 1956, p. 213... Per una visió general J. Gaudemet, "Les ordalies au Moyen Age: doctrine, législaton et pratiques canoniques", *Recueils de la Société Jean Bodin*, 17, *La preuve*, 2, Brussel·les, 1965, p. 99-135; R. Bartlett, *Trial by Fire and Water. The Medieval Judicial Order*, Oxford, 1990.

¹¹⁴ BME, Códice Z.1.4, fol. 49v, vegeu l'Annex 6 del present treball. Per aquesta acta vegeu també V. Fariás Zurita, "Problemas cronológicos...", p. 30-34.

¹¹⁵ BME, Códice Z.1.4, fol. 49v; vegeu l'Annex 6 del present treball. Per a l'expressió *comunitas facere* vegeu *veu communia* a M. Bassols – J. Bastardas, *Glossarium...*, col. 589, amb l'accepció *pacto de associación*; *veu communitas* a J. F. Niermeyer, *Mediae latinitatis lexicon minus*, p. 223-224; i la *veu communia*, allí mateix, p. 220-222, amb l'accepció *levée en masse, le peuple appelé sous les armes, souvent dans le cadre d'une association de paix*.

b. Les premisses: la lluita contra els lladres

El protectorat episcopal tenia unes premisses històriques específiques. De fet, el bisbe (recolzat pel capítol catedralici) era el màxim representant de la jerarquia eclesiàstica diocesana. A la seva autoritat (*obediencia*) estaven sotmeses totes les esglésies situades dintre dels límits de la seva diòcesi, tant les que depenien directament d'ell com les que eren propietat d'un laic o d'un establiment eclesiàstic.¹¹⁶ Així mateix, corresponia al bisbe la funció pastoral de vigilar la integritat dels drets (*directos, iusticias*) afectats a les diferents esglésies i, si era el cas, defensar aquests drets enfront d'aquells que no els respectaven.¹¹⁷

Amb tot, per comprendre les premisses del paper protector atribuït per la Pau i Treva als bisbes no sols cal considerar aquesta funció pastoral sinó també i sobretot aquella tradició que havia permès a l'episcopat l'exercici de l'autoritat pública per delegació dels sobirans. En efecte, i com ho recalca Karl Ferdinand Werner, els bisbes del segle XI no havien renunciat a l'*idée de la participation réelle dans l'exercice de la potestas publique*, idea formulada per la legislació promulgada pels sobirans carolingis. Els capitulars en concret havien atorgat als bisbes la responsabilitat, entre d'altres, d'assegurar la pau al seu *episcopatus*, de protegir certes categories de persones i de llocs (*pax ecclesiarum, viduarum, orfanorum et pupillarum ac minus potentium*) contra els abusos arbitraris. Els capitulars, a més, havien atribuït als bisbes, en bona part, la repressió de les violències comeses pels *latrones, rapaces, malefactores* i *raptores*, d'aquells, en definitiva, que espoliaven les esglésies i oprimien els súbdits lliures de l'imperi.¹¹⁸ En la seva actuació,

¹¹⁶ Sobre la funció pastoral del bisbe vegeu E. Magnou-Nortier, *La société laïque...*, p. 366-373.

¹¹⁷ E. Magnou-Nortier, "Les évêques et la paix dans l'espace franc (VIe-XIe siècles)", *Actes de la 7e rencontre d'Histoire religieuse. L'évêque dans l'histoire de l'Église*, Angers, 1984, p. 33-50; de la mateixa, "The Enemies of the Peace: Reflections on a vocabulary, 500-1100", Th. Head - R. Landes (eds.), *The Peace of God...*, p. 58-79.

¹¹⁸ Vegeu W. Schild, "Räuber, -banden", *Lexikon des Mittelalters*, Munic - Zúric, 1995, 7, cols. 473-474. Sobre el problema de les *oppressiones pauperum liberorum hominum* i dels *minus potentes* a l'època carolíngia vegeu E. Müller-Mertens, *Karl der Grosse, Ludwig der Fromme und die Freien. Wer waren die liberi homines der karolingischen Kapitularien*

circumscriu a l'àmbit de la diòcesi, els bisbes carolingis podien comptar amb el suport d'unes assemblees a les quals assistien els principals representants de les elits laiques i els agents investits de sobirania.

En aquest sentit, no hi ha dubte que el paper atribuït als bisbes per la Pau i Treva prolongà tant en la forma (definició de l'àmbit diocesà, convocatòria d'assemblees) com en el contingut (lluita contra els malfactors, protecció dels inermes i de les esglésies) una experiència política carolíngia que havia assignat a cadascun dels bisbes de l'imperi el paper d'un *commissaire de la sécurité publique* (K. F. Werner).¹¹⁹ Les iniciatives episcopals del segle XI posen de relleu, doncs, l'esforç per actuar amb continuïtat a uns principis polítics tradicionals que associaven els bisbes al govern de la *res publica christiana* i els responsabilitzaren de la lluita contra els *oppressores* i *latrones*.¹²⁰ La innovació decisiva que aportaren les constitucions de la Pau i Treva es va limitar a la configuració d'una justícia episcopal que no per ser autònoma va perdre la seva dimensió pública. En aquest context, no pot descartar-se que el tribunal del bisbe hagi estat un derivat del tribunal públic comtal.¹²¹ El fet indiscutible és que la col·laboració entre el comte i el bisbe en l'administració de la justícia pública, pràctica que s'havia imposat en època carolíngia, constituí una premissa essencial per a la configuració d'una justícia que

(742 / 743-832)? *Ein Beitrag zur Sozialgeschichte des Frankenreiches*, Berlín, 1963; J. Schmitt, *Untersuchungen zu den liberi homines der Karolingerzeit*, Frankfurt am Main – Berna, 1977.

¹¹⁹ K. F. Werner, "Observations sur le rôle des évêques...", p. 155-195 i 163-170; E. Magnou-Nortier, "Les évêques et la paix...", p. 33-50; R. Kaiser, "Gottesfrieden", col. 1588; M. Zimmermann, "El bisbe català durant els segles X-XIII", M. Zimmermann, *En el origen de Catalunya. Emancipació política i afirmació cultural*, Barcelona, 1989, p. 155-157; per a les premisses carolíngies de la Pau i Treva vegeu també B. Töpfer, *Volk und Kirche*, p. 85.

¹²⁰ Tenint en compte el precedent carolingi, K. F. Werner, "Observations sur le rôle des évêques...", p. 168-169, considera *l'action des évêques dans les premières manifestations du mouvement de paix* com la *chose plus naturelle du monde. Il n'y a là aucune idée de négation de l'autorité publique ou de son remplacement par une autre autorité, c'est au contraire l'exercice de l'autorité publique par l'application des lois en vigueur en la matière.*

¹²¹ G. Duby, "Recherches sur l'évolution..." , p. 16-17.

reforçà notablement la capacitat dels bisbes per imposar-se com a garants de la *pax* en les seves diòcesis.

Annexos

*Annex 5. L'acta de Pau i Treva Barcelona 1063 segons la còpia més antiga, conservada a l'Arxiu Històric de Terrassa, Pergamins 4.A.4. Aquesta còpia data de la segona meitat del segle XI o de començaments del segle XII. Pergamí parcialment borrós, però en bon estat de conservació. Per a la transcripció d'algunes poques parts dubtoses hem recorregut al Códice Z.I.4, fols. 47v-48, de la Biblioteca del Real Monasterio del Escorial (segle XV). (El text d'aquesta acta l'hem editat també a V. Fariás Zurita, "Problemas cronológicos del movimiento de Paz y Tregua catalán del siglo XI", *Acta historica et archaeologica mediævalia*, 14-15 (1993-1994), p. 36-37.*

Anno Domini LXIII post millesimum facta est confirmatio pacis sive pacti Domini ab episcopis, videlicet Berengario, Barchinonensi, et Guilelmo, Ausonensi, et Berengario, Gerundensi, nec non et abbatibus et diversi ordinis clericis religiosis aput Barchinonam, in ecclesia sedis Sancte Crucis, iussu domni Reimundi et domne Almodis, Barchinonensium principum, assensione et acclamatione illorum terre magnatum et ceterorum christianorum Deum timentium. Constitucione namque predictorum episcoporum et prefatorum principum sancctum est, ut ab ista die et deinceps ullus utriusque sexus homo ecclesiam neque mansiones que in circuitu ecclesie sunt aut erunt usque ad triginta passus non infringat aut invadat, nisi episcopus aut canonici quibus illa ecclesia subiecta fuerit, propter suum censum aut propter hominem excommunicatum hinc eiciendum. [Ecclesias] autem illas in ac defensione non ponimus in quibus castella facta sunt. Eas vero ecclesias [in quibus] raptores vel fures predam vel furta congregaverint vel maleficiendo inde exierint aut illuc redierint, tandiu salvas esse iubemus, donec querimonia malefacti ad proprium episcopum aut ad sedem Barchinonensem prius perveniat. Si autem illi predones aut fures precepto episcopi aut canonicorum Barchinone sedis iusticiam facere noluerint aut distulerint, tunc auctoritatem episcopi predictæ sedis et canonicorum habeatur illa ecclesia absque municione. Ille

autem homo qui aliter ecclesiam invaserit aut ea [que] in circuitu eius sunt usque ad XXX passus irrumperit summa DC solidorum pro sacrilegio compositione emendet, et tandiu excommunicetur quousque digne satisfaciat. Item placuit ut clericos qui arma non portaverint aut monachos seu sanctimoniales sive ceteras mulieres aut eos qui cum eis hierint aut fuerint, si arma non tulerint, ullus homo non invadat neque aliquam eis iniuriam facere audeat. Communia vero cannonicorum vel monachorum ullus homo non infringat aut aliquid inde non diripiat. Similiter confirmaverunt predicti episcopi et principes ut ullus homo in isto epscopatu Barchinonensi predam non faciat de equabus vel pullis earum, aut de muxillis masculis vel feminis, neque de bobus, neque de vaccis, neque de asinis aut asinabus, neque de ovis, neque de capris. Mansiones vero pagensium vel clericorum arma non ferentium ullus homo non incendat vel destruat, exceptis his propriis quas milites habitant. Villanum autem aut villanam ullus homo apprehendere et distringere audeat aut redimere faciat. Messis vero nemo incendat aut seccet neque oliveta incidat neque fructus eorum dissipet. Vinum vero alterius nemo fundat. Quicumque hanc pacem [quam] prediximus infregerit et illi cui ea infregerit infra XV dies summa compositionis [non] emendaverit, si dies XV transierint in duplum ei componat. Pactum autem Domini, quod treguam appellant populi, confirmaverunt predicti episcopi fortiter, videlicet a prima die Adventus Domini usque ad Octabas Epiphanie Domini, et a die lunis que antecedit capud Ieiunii usque ad diem lunis Octavarum Pasche et a die lunis ante Ascensionem Domini usque ad die lunis qui est primus post dominicum diem Octavarum Pentecosten et in tribus vigiliis totidemque festivitibus sancte Marie, vigiliis namque et festivitibus XII apostolorum, vigiliis etiam et festivitibus sancte Eulalie et sancti Cucufatis, Barchinonensium martirum, vigiliis etiam et sollempnitatibus duarum sancte Crucis festivitatum. Festivitates insuper cum eorum vigiliis ponimus in ac observatione religionis, sancti Iohannis Baptiste ac sancti Laurentii et sancti archangeli Michaelis sive sancti Martini, festivitates etiam Omnium Sanctorum et vigilia eiusdem similiter et ieiunia IIII temporum in tali observantia posuerunt. Predictos autem festivos dies qui sunt in tregua Domini non solum confirmaverunt predicti episcopi,

sed etiam omnes sequentes noctes usque ad ortum solis alterius diei iusserunt custodiri. Si quis autem intra hanc predictam treguam aliquod malum alicui fecerit in duplum ei componat, et postea per iudicium aque frigide treguam Domini in sede Sancte Crucis emendet. Si quis autem intra hanc treguam voluntarie hominem occiderit, ex consensu omnium christianorum definitum est ut, post factam compositionem homicidii, omnibus diebus vite sue exilio dampnetur aut in monasterio, assumpto monastico habitu, quoactus retradatur. Pretaxatum autem pacis Domini pactum prelocuti episcopi et principes constituerunt, ut ab omnibus secum in superventuram expeditionem euntibus, aut hic [infra] terram manentibus firmiter custodiatur atque observetur in omni spatio ipsius expeditionis usque ad XXX dierum terminum illorum regressionis, ita ut nemo homi[num], tam cum illis] euntium qua[m] remanen]cium, ausus sit alicui [homini] fidei neque rebus illius aliquod malefacti facere. Quod qui fecerit, dupla malefacti compositionem exsolvat et in super tandiu a comunione christiana privetur quousque ab ipso digne emendetur. Illos autem perversos homines qui capiunt christianos ut vendant eos paganis [...] aliquid nuncium eis paganis adnunciant ad dampnum christianitatis ita egicerunt predicti episcopi et principes a comunione ecclesie et christianitatis, ut siquid eos invenerit treguam Domini illis non teneat.

Annex 6. Fragments d'una acta de Pau i Treva celebrada, possiblement, l'any 1068 a la seu catedralícia de Barcelona. Els fragments estan extrets del Códice Z.I.4, fol. 49v, de la Biblioteca del Real Monasterio de San Lorenzo del Escorial. Els apartats en qüestió també van ser transcrits per Fidel Fita, "Cortes y usajes de Barcelona en 1064. Textos inéditos", Boletín de la Real Academia de la Historia, 17.5 (1890), p. 401-402, a partir del mateix còdex. Però, la identificació dels fragments en qüestió com a variants d'altres actes de Pau i Treva va portar a Fita a efectuar una sèrie d'alteracions més o menys significatives en el text que porta el còdex de l'Escorial. En la transcripció que oferim hem respectat al màxim el text original. (Cf. V. Farías Zurita, "Problemas cronológicos del movimiento de Paz y Tregua catalán del siglo

XI^a, *Acta historica et archæologica mediævalia*, 14-15 (1993-1994), p. 36-37).

[De purgacione violatorum pacis et treuge, et qualiter vindicetur. Constitutio octava]. Omnes vero probationes et expiaciones que iudicabuntur a querelatoribus et redirectoribus pacis et treuge Domini fiant per iudicium aque frigide in sede Sancte Crucis. Ulcio vero de pace et treuga Domini a nemine fiat in omni Barchinonensi episcopatu donec prius querela ad Barchinonensem episcopum et eius canonicos perveniat. Et expectetur terminus fatigacionis XXX diebus quam episcopus et canonici sedis faciant in malefactor illo. Quod si infra hos XXX dies redirectum non fuerit vel ita firmatum in manu episcopi aut canonicorum eius per pignora, quod redirigatur sine engan, malefactor ille et proprie res sue non sint in pace et in treuga, illo et honore suo excommunicato cum adiutoribus suis.

[Nequis participet cum excommunicatis. Constitutio IX]. Item statutum est, quod nulla persona secularia aut ecclesiastica scienter non comunicet excommunicatis scilicet salutacione aut osculo aut comiscione aut audiendo cum illis divinum officium aut deffendendo et protegendo illos ex infracciones pacis et treuge Domini, vel contepnendo iudicium episcopi vel canonicorum eius, secundum quod scriptum est in pace et treuga Domini. Quod si fecerit, excomunicacioni subiaceat donec dimittat. Et, ut eandem pacem Domini firmiter teneretur in Barchinonensi comitatu, prelibati comites atque magnates, milites et reliqui homines Deum timentes, laudaverunt et confirmaverunt illam et dederunt¹²² [sacramentum] Barchinonensi ecclesie ut firmiter teneant eam sicut est scriptum in Barchinonensi sede. Insuper iuraverunt propria manu¹²³ quod, Deus avertat, si quocumque modo frangerent pacem aut treugam Domini, quod redirigant illam ad iudicium episcopi et canonicorum eius sicut scriptum est in pace et treuga Domini, et faciant eam redirigere suis

¹²² *Al còdex segueix cum i un espai en blanc. F. Fita, "Cortes...", p. 402, proposa llegir sacramento. Nosaltres proposem llegir sacramentum; el cum que porta el còdex hauria de llegir-se com el tum final de la paraula sacramentum que l'escrivà probablement no va saber llegir sencera.*

¹²³ *Propria manu, escrit al marge de la columna.*

militibus ac reliquis hominibus. Et si episcopus voluerit inde facere comunitatem super infractores pacis et treuge, adiuvent eum sine engan, sine dono sue peccunie.

V. L'ACCEPTACIÓ DE LA PAU

A l'hora de valorar el que hem dit en les pàgines precedents podem retenir que la difusió de les sagreres va coincidir cronològicament amb la implantació d'una nova organització dels poders a la regió catalana. Recordem que fou en la segona meitat del segle XI que els bisbes van assentar definitivament i amb l'ajuda dels comtes el moviment de Pau i Treva. Això va comportar la definició del perímetre eclesial com a perímetre sacralitzat i protegit i, sobretot, la configuració d'un protectorat episcopal que va garantir la pau al perímetre edificat de les esglésies rurals. Es pot suposar, per tant, que la difusió de les sagreres fou un fet estretament vinculat a una reorganització dels poders que va permetre als bisbes presentar-se com els garants últims del desenvolupament dels assentaments eclesials. Com a tal sembla que van obtenir un èxit gens menyspreable, almenys això és el que indica el gran increment numèric de les sagreres documentades entre 1050 i 1150 arreu de la regió catalana. No estem, doncs, davant una iniciativa abstracta. La Pau i Treva va ser una garantia concreta i essencial per al desenvolupament d'uns assentaments *in circuitu ecclesiae*, perquè permeté configurar i afirmar una *defensio ecclesiastica* que garantís la pervivència dels assentaments. En aquest sentit, hem de considerar la consolidació del moviment de Pau i Treva, i, seguidament, de la justícia episcopal sobre els *sacrilegia* i les *tregua fractas*, com veritables premisses per a l'edificació del perímetre sacralitzat de les esglésies rurals. D'aquesta manera una iniciativa episcopal orientada vers la pau portà a una profunda i original transformació de la geografia humana i a la configuració a escala regional d'un primer tipus de poblament agrupat.

Ha estat sobretot Pierre Bonnassie qui ha insistit repetidament en la necessitat de vincular l'evolució topogràfica i la cronologia de la difusió de les sagreres en general amb els canvis que en les

seves estructures polítiques experimentà entre 1020 i 1060 la regió catalana. Bonnassie interpreta l'aparició de les sagreres com una reacció defensiva *face à la montée des violences qui marquent la crise féodale*,¹²⁴ com a resultat d'un *mouvement spontané de recherche d'asile*, que els bisbes sancionaren mitjançant *la promulgation de canons relatifs au cercle sacré et la reconnaissance officielle des sacrarias*.¹²⁵ Respecte a aquesta proposta, cal ressaltar, per una part, que si bé l'aparició de les sagreres pot datar-se a la primera meitat del segle XI, la difusió de les mateixes tan sols es verificaria, com hem vist, a partir de la segona meitat del segle XI. Cal admetre, per altra part, que l'ocupació inicial de la sagrera pogué ser el resultat d'una cerca espontània d'asil, sancionada seguidament pels bisbes. Però el que, no obstant això, importa subratllar és que la difusió i el desenvolupament dels assentaments eclesials van ser processos que sols es produïren quan es concretitzaren aquelles garanties que proporcionava el protectorat episcopal. En aquest sentit, podem imaginar que des de la primera formulació d'aquest protectorat vers l'any 1020, i amb la intenció d'aprofitar les garanties que aquest atorgava, la població local va instal·lar de forma paulatina les cases i els sagrers en el perímetre de les esglésies rurals. Però, la veritable difusió i edificació de les sagreres sols es produiria després de la consolidació definitiva del protectorat episcopal en la dècada del 1060. Queda així rebaixada la incidència de les violències sobre el desenvolupament de les sagreres. Si bé és cert que la *crise féodale* va ser contemporània a l'aparició de les sagreres, també ho és que dita crisi precedí la difusió a gran escala de les sagreres. En aquest sentit, pot afirmar-se que el fet que determinà el desenvolupament dels assentaments eclesials no va ser tant l'increment de les violències com la imposició de garanties efectives contra aquestes eventuais violències. Van ser aquestes garanties les que possibilitaren la difusió de la sagrera com a tipus d'assentament. Això demostra no sols la capacitat eclesiàstica de materialitzar les garanties esmentades, sinó també la disposició positiva de la societat quant a l'acceptació de les mateixes, malgrat

¹²⁴ P. Bonnassie, *La Catalogne...*, 2, p. 653-656; i, més extensament, P. Bonnassie, "Les sagreres catalanes...", p. 68-79, 69-70, i 72.

¹²⁵ P. Bonnassie, "Les sagreres catalanes...", p. 73.

els atemptats que es pogueren cometre i es van cometre contra les sagreres. Els apartats que segueixen tenen la finalitat d'il·lustrar aquesta disposició positiva. En els mateixos intentarem precisar, a partir de les fonts que s'han conservat, l'actitud que les elits socials adoptaren enfront el desenvolupament dels assentaments eclesials en el nord-est de la regió catalana.

A. L'actitud de les elits eclesiàstiques

L'actitud que mostraren el bisbe i, sobretot, el capítol catedralici davant el desenvolupament de les sagreres va estar determinada freqüentment per un interès de tipus estrictament patrimonial. Karen Kennelly ja va descriure com des de la segona meitat del segle XI el bisbe i la catedral de Barcelona es van anar fent amb un notable nombre de propietats en les sagreres de la diòcesi.¹²⁶ Aquesta acumulació patrimonial, resultat, en bona part, de les donacions efectuades pels fidels i, en ocasions, pels mateixos canonges o pel bisbe, va implantar al capítol com a propietari en les sagreres del Vallès, Maresme, Barcelonès, Baix Llobregat i Penedès.¹²⁷ En ocasions assoliria fins i tot fer-se amb la propietat

¹²⁶ K. Kennelly, "Sobre la Paz de Dios...", p. 121...

¹²⁷ ACB, Pergs. Pia Almoina, 4, 121, 16 (1075) (Santa Maria de Caldes de Montbui); ACB, *Libri Antiquitatum*, III, 151 (1109) (Sant Vicenç de Vilalba); ACB, Pergs. *Diversorum* 1.1, 301 (1114) (*Libri Antiquitatum*, III, 95); ACB, *Libri Antiquitatum*, III, 96 (1136) (Sant Esteve de Granollers); ACB, *Libri Antiquitatum*, III, 1 (1122); *Libri Antiquitatum*, III, 2 (1127) (Sant Martí de Martorelles); ACA/OR, Pergs. Montalegre, 44 (1093) (Santa Maria de Martorelles); ACB, *Libri Antiquitatum*, IV, 447 (1136) (Sant Vicenç de Mollet); J. Alturo Perucho, *Larxiu antic...*, doc. 73 (1058) (Sant Salvador de Polinyà); ACB, *Libri Antiquitatum*, III, 128 (1110) (Sant Joan de Sanata, Santa Maria de Saserra, Sant Sadurní de Collsabadell); ACB, *Libri Antiquitatum*, IV, 252 (1081); 265 (1130); 8 (1147) (Sant Pere d'Avinyonet); ACB, Pergs. *Diversorum* 1.2, 1283 (1073) (Santa Maria d'Olesa de Montserrat); ACB, Pergs. *Diversorum* 1.1, 2531 (1116); ACB, *Libri Antiquitatum*, II, 130 (1144) (Sant Andreu del Palomar); ACB, *Libri Antiquitatum*, II, 483 (1054) (Sant Pere de Premià de Dalt); ACB, *Libri Antiquitatum*, II, 367 (1075); ACB, Pergs. *Diversorum* 1.1, 2271 (1075) (Sant Martí de Provençals); ACB, *Libri Antiquitatum*, IV, 68 (1054); 12 (1076); 40 (1084); ACB, Pergs. *Diversorum* 1.1, 2288 (1098) (Santa Eulàlia de Provençana); ACB, *Libri Antiquitatum*, I, 56 (1119); ACB, *Libri Antiquitatum*, I, 207 (1148) (Sant Vicenç de Sarrià); ACB, Pergs. Benefici St. Climent, 19, 39 (1211) (Sant Climent de Llobregat); ACB, Pergs. *Diversorum* 1.1, 2396 (1064) (Santa Eulàlia de Vilapiscina).

tant del conjunt del circuit eclesial com de les respectives esglésies: així, l'any 1056 el bisbe Guilabert de Barcelona va donar al capítol l'*ecclesiam in honore Sancti Salvatoris dicatam*, emplaçada al lloc de Polinyà, *cum suis alodiis, terris scilicet et vineis, et cultis et heremis, et sacrariis, et mansionibus, et decimis, et primiciis et oblationibus et cum omnibus suis proprietatibus et rebus*.¹²⁸ A Santa Maria de Martorelles, el bisbe Guillem va donar l'any 1161 als seus canonges l'*ecclesiam Sancte Marie de Martoreis cum omnibus suis alodiis et cum omni sacraria in qua prephata ecclesia fundata est et cum omnibus eidem ecclesie pertinentibus*.¹²⁹ El capítol de Girona, de la mateixa manera que el de Barcelona, es va fer en el curs del segle XII amb nombroses possessions en les sagreres del Gironès, de La Selva i de l'Alt i Baix Empordà.¹³⁰ A Sant Esteve de Rupjà, Sant Julià de Corts, Santa Maria d'Espasens, Sant Joan de Vilademuls i Sant Feliu de Celrà el capítol gironí assolí fer-se amb la propietat de la sagrera en el seu conjunt.¹³¹ Per conservar el seu patrimoni, el clergat capitular va haver de realitzar, en ocasions, un considerable esforç. El llarg plet per la propietat de l'església i de la sagrera de Sant Cristòfol de Lliçà de Vall n'és un exemple. L'església de Sant Cristòfol de Lliçà de Vall era retinguda vers mitjan segle XI pels Lliçà, un

¹²⁸ ACB, *Libri Antiquitatum*, III, 272.

¹²⁹ ACB, Pergs. Prepositura Gener, 27, 282 (ACB, *Libri Antiquitatum*, III, 10).

¹³⁰ J. M. Marquès, *Cartoral dit de Carlemany...*, docs., 189 (1104); 359 (1188); 366 (1195); 318 (1168); 347 (1182); 330 (1175) (Sant Feliu de Celrà); 109 (1051); ACG, Pergs. segles IX-XII, 2, 52 ([1051-1093]) (Santa Maria de la Bisbal); ADG, Pergs. Mitra, 17, 75 (1064) (Sant Sadurní de l'Heura); ACG, Pergs. segles IX-XII, 3, 77 (1067) (Sant Vicenç de Rupjà); R. Martí, *Col·lecció diplomàtica...*, docs. 416 (1091) (Sant Esteve de Riudellots); 292 (1063); 299 (1064) (Sant Joan de Foixà); 468 (1096) (Sant Sadurní de Arenys); J. M. Marquès, *Cartoral dit de Carlemany...*, docs., 107 (1047) (Santa Maria de Gualta); 142 (1074) (Sant Joan Mollet); 164 (1093); 197 (1106) (Santa Llogaia de Parets); 171 (1094); 269 (1139) (Sant Vicenç de Viladesens); 285 (1149) (Sant Esteve de Sords); ACG, Lib. Gran Sagristia Major, fols. 98-98v (1076) (Sant Martí Sapresa).

¹³¹ J. M. Marquès, *Cartoral dit de Carlemany...*, docs. 101 (1049); 108 (1049); 112 (1053); R. Martí, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 337 (1071); J. M. Marquès, *Cartoral dit de Carlemany...*, doc. 159 (1088); R. Martí, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 470 (1097).

important llinatge aristocràtic vinculat al castell homònim.¹³² Entorn l'any 1100 el bisbe Ramon Guillem i el capítol reclamaren l'església i la seva sagrera, possiblement perquè consideraven que n'eren els legítims propietaris.¹³³ Aquesta reclamació ens consta per una *evacuatio* realitzada el 1113 per Ermengarda, la vídua d'Albert Bernat de Lliçà i els seus fills Albert i Pere.¹³⁴ Però, a la mort del bisbe, Ermengarda i els seus fills no van respectar l'*evacuatio* que havien realitzat, per la qual cosa van ser excomunicats pel bisbe Oleguer. El plet sembla haver-se encaminat a una solució satisfactòria el 1134 quan almenys un dels fills va renunciar als seus drets sobre l'església i la sagrera de Sant Cristòfol.¹³⁵ Plets similars va ha ver de dirimir el capítol de Girona. El 1104 la seu gironina va fer front a les pretensions dels germans Guerau Alemany i Berenguer sobre la sagrera de Sant Feliu de Celrà.¹³⁶ L'any 1143 el capítol va assolir que Bernat Joan i la seva esposa Dispòdia, la germana d'aquesta, Beatriu, i Bernat d'Adri, renunciessin a l'església de Sant Joan de Borgonyà *cum ipsa sacraria et domibus que circa eam sunt infra XXX ecclesiasticos passus*.¹³⁷ Tanmateix, en aquest esforç per defensar

¹³² ACB, Pergs. *Diversorum* 1.4, 185 (1054); ACB, *Libri Antiquitatum* I, 558 (1098).

¹³³ Vers el 1070 la parròquia de Lliçà consta com un feu tingut per un membre del llinatge de Lliçà, vegeu ACB, *Libri Antiquitatum* IV, 342 (sense data).

¹³⁴ ACB, *Libri Antiquitatum*, III, 229. A canvi de la renúncia, el bisbe Ramon Guillem va atorgar a Ermengarda i als seus fills, de forma vitalícia, una part dels drets sobre l'església i els atorgava, també vitaliciament, el dret d'establir residència a la sagrera: *in ipsa sacraria habeatis vestram staticam per nos*; vegeu *Libri Antiquitatum*, III, 231 (1113).

¹³⁵ ACB, *Libri Antiquitatum*, III, 230 (1134).

¹³⁶ J. M. Marquès, *Cartoral dit de Carlemany...*, docs. 189 (1104); 190 (1104). El 1143 el capítol va assolir que Bernat Joan i la seva esposa Dispòdia, la germana d'aquesta, Beatriu, i Bernat d'Adri, renunciessin a l'església de Sant Joan de Borgonyà *cum ipsa sacraria et domibus que circa eam sunt infra XXX ecclesiasticos passus*; J. M. Marquès, *Cartoral dit de Carlemany...*, doc. 276. Per a altres plets per possessions en sagreres vegeu ADG, Pergs. Mitra, 17, 83 (1064); J. M. Marquès, *Cartoral dit de Carlemany...*, docs. 219 (1116); 223 (1117).

¹³⁷ J. M. Marquès, *Cartoral dit de Carlemany...*, doc. 276. Per a altres plets per possessions en sagreres vegeu ADG, Pergs. Mitra, 17, 83 (1064); J. M. Marquès, *Cartoral dit de Carlemany...*, doc. 219 (1116); 223 (1117).

els seus drets, els canonges no sempre van tenir l'èxit desitjat, com ho demostra el plet que va enfrontar l'any 1054 el bisbe Guilabert de Barcelona, en nom de la catedral, a Guillem Oliba de Salses i la seva esposa Ermengarda pel *cimiterium* de Sant Boi de Llobregat (Baix Llobregat).¹³⁸ L'església de Sant Boi havia estat donada l'any 994 a la catedral pel sogre de Guillem Oliba, Guillem, el pare del qual, Galindo, l'havia comprat al comte Miró de Barcelona. En virtut de l'esmentada donació, el bisbe Guilabert reclamava ara el *cimiterium*.¹³⁹ Tanmateix, Guillem Oliba va insistir que la compra de Galindo tan sols es referia a l'església i als seus ingressos, per la qual cosa aparentment es deduïa que la donació feta per Guillem no podia incloure el *cimiterium*.¹⁴⁰ Com ho demostrarien els parroquians convocats a declarar pel bisbe, aquest *cimiterium* sempre havia estat alou de Guillem Oliba i de la seva esposa. El bisbe va haver d'acceptar la sentència dictada pel jutge, confirmant al matrimoni l'alodialitat del *cimiterium*.

Un interès patrimonial va guiar no sols l'actitud dels bisbes i dels capítols de canonges sinó també la d'altres comunitats eclesiàstiques. Gràcies en bona mesura a la liberalitat dels fidels, aquestes comunitats arribaren a disposar d'edificacions en una bona part de les sagreres de la diòcesi de Barcelona. El monestir benedictí de Sant Pere de les Puelles tenia edificacions a les sagreres de Santa Maria de Palau, Sant Esteve de Palaudàries i Sant Andreu del Palomar.¹⁴¹ Els templers de la comanda de Palau-Solità eren propietaris d'edificacions en diverses sagreres del Vallès i del Baix Llobregat.¹⁴² Del monestir benedictí de Sant Cugat del Vallès sabem que posseïa cases i sagrers en nombroses

¹³⁸ ACB, *Libri Antiquitatum*, IV, 154; vegeu l'Annex 7 del present treball.

¹³⁹ ACB, *Libri Antiquitatum*, IV, 148.

¹⁴⁰ ACB, *Libri Antiquitatum*, IV, 154; vegeu l'Annex 7 del present treball.

¹⁴¹ ASPP, Perg. 77 (1144); 101 (1186); ACB, Pergs. *Diversorum* 1.1, 356 (1132).

¹⁴² ACA. C, Pergs. Alfons I, 713 (1196); Pergs. Pere I, 173 (1203); 341 (1209) (Santa Maria de Palau-solità); 264 (1207) (Santa Maria de Cardedeu); ACB, *Libri Antiquitatum*, I, 842 (1172) (Sant Martí de Martorelles); ACA. C, Pergs. Ram. Ber. IV, 120 (1140) (Santa Maria Gallecs); Pergs. Alfons I, 213 (1176) (ACA. C, Varia, 1, fols. 15v-16) (Sant Martí de Vilatorrada); ACA. C, Varia, 1, fols. 8-8v (1150) (Sant Boi de Llobregat).

sagreres del Pla de Barcelona, del Penedès i del Vallès.¹⁴³ Així, el monestir tenia a la sagrera de Santa Eulàlia de Provençana diversos *domos et sacrarios* que li havien estat donats l'any 1117 per Arnau Gerbert i la seva esposa Guilia.¹⁴⁴ També els monestirs i prioritats de la diòcesi de Girona arribaren a implantar-se en nombroses sagreres de la Selva, el Gironès i l'Empordà.¹⁴⁵ Un cas ben documentat és el de la canònica agustiniana de Santa Maria de Vilabertran, que arribà a rebre sagreres senceres gràcies a la liberalitat dels fidels.¹⁴⁶ El 1075, per exemple, Santa Maria de Vilabertran va rebre de Ramon Adalbert *l'eccliesiam Sancti Petri Ville Olibani cum toto cimiterio suo XXXta passuum in*

¹⁴³ J. Rius Serra, *Cartulario de 'Sant Cugat del Vallès'...*, docs., 835 (1117) (Santa Eulàlia de Provençana); 1210 (1195) (Sant Vicenç de Sarrià); 886 (1125) (Sant Benet d'Espells); ACA. OR, Pergs. St. Llorenç del Munt, 185 (1060) (Sant Feliu de Valrà); J. Rius Serra, *Cartulario de 'Sant Cugat del Vallès'...*, docs., 784 (1104) (Santa Maria Gallecs); 862 (1121) (Sant Iscle de Vilatzir); 899 (1129) (Sant Esteve de Granollers); AMM, Pergs. St. Cugat del Vallès, 153 (1141) (Sant Vicenç Jonqueres); J. Rius Serra, *Cartulario de 'Sant Cugat del Vallès'...*, doc. 1007 (1156) (Sant Cebrià de Aiguallonga); ACB, Pergs. Pia Almoina, Testaments, 15, 138 (1180) (J. Rius Serra, *Cartulario de 'Sant Cugat del Vallès'...*, doc. 1128) (Santa Maria de Palautordera).

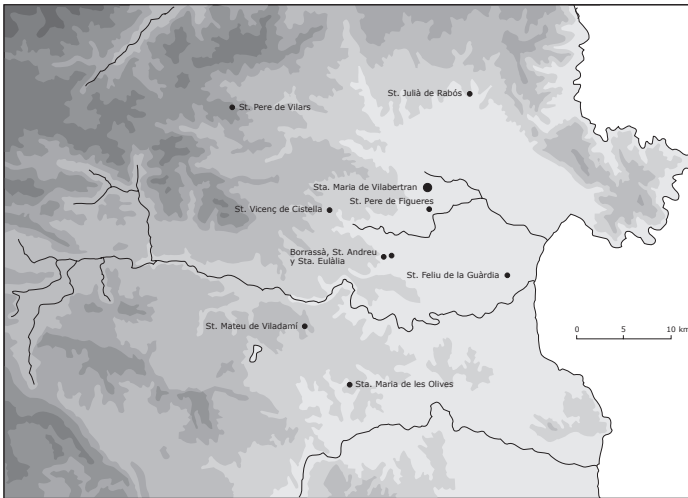
¹⁴⁴ J. Rius Serra, *Cartulario de 'Sant Cugat del Vallès'...*, doc. 835.

¹⁴⁵ Sobre la canònica de Santa Maria Roca Rossa vegeu J. M. Pons Guri, *El cartoral de Santa Maria de Roca Rossa*, Barcelona, 1984, doc. 44 (1194). Pel que fa al monestir benedictí de Santa Maria de Cervià: ACA. OR, Pergs. Sta. Maria de Cervià, 445 (1126) (L. To Figueras, *El monestir de Santa Maria de Cervià i la pagesia: una anàlisi local del canvi feudal. Diplomataris segles X-XII*, Barcelona, 1991, ap. 45); ACA. OR, Pergs. sense procedència, 568 (1170); ACA. OR, Pergs. Sta. Maria de Cervià, 574 (1174) (L. To Figueras, *El monestir...*, ap. 72); ACA. OR, Pergs. sense procedència, 377 (sense data); ACA. OR, Pergs. Sta. Maria de Cervià, 392 (1106) (L. To Figueras, *El monestir...*, ap. 33); per al monestir de Sant Feliu de Guixols vegeu ACG, Pergs. segles IX-XII, 3, 64 (1064). Per a Sant Pere de Galligants vegeu R. Martí, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 403 (1087); per al monestir de Sant Daniel de Girona vegeu J. M. Marquès, *Col·lecció diplomàtica de Sant Daniel de Girona (924-1300)*, Barcelona, 1997, doc. 117 (1210); 28 (1094). Per al monestir de Santa Maria d'Amer vegeu ACA. OR, Pergs. Sta. Maria d'Amer, 10 (1091) (E. Pruenca, *Diplomataris de Santa Maria d'Amer*, doc. 24).

¹⁴⁶ BC, Perg. 10024 (1136) (Sant Pere de Figueres); BC, Perg. 9701 (1089-90) (Santa Maria de les Olives); BC, Perg. 9713 (1085) (Santa Eulàlia de Borrassà, en *parrochiam Sancti Andree de Villa Borratiانو*); BC, Perg. 9734 (1090) (Sant Julià de Rabós); BC, Perg. 8953 (1128) (Sant Andreu de Borrassà).

circuitu.¹⁴⁷ L'any 1085 el priorat va rebre dels marmessors de Guillem Odó, a la *parrochia de Cistella, l'eccllesia Sancti Vincentii et suo cimiterio et cellaria in circuitu predictae ecclesie*.¹⁴⁸ L'any 1095 el clergue Bernat Fredoer va atorgar a Santa Maria de Vilabertran *infra parrochiam Sancti Stephani de Ecclesiis Albis, in villa scilicet Oriol quam vocant Olivas ... partem quam habeo et voces in ecclesia ipsa sub honore Sancte Marie* (Santa Maria de les Olives) *constructa et in eius sacrariis que in circuitu eiusdem ecclesie habentur*.¹⁴⁹ Una tal Adelaida va donar l'any 1096 al priorat *suam porcionem ecclesie Sancti Mathei de Villa Damires* (Viladami) *cum omnibus decimis et primiciis et cimiterio et oblationibus*.¹⁵⁰

Mapa 5. Les possessions de Santa Maria de Vilabertran

Aquesta presència patrimonial eclesiàstica va tenir importants implicacions quant a les condicions d'accés al circuit eclesial.

¹⁴⁷ BC, Perg. 9704; vegeu l'Annex 8 del present treball.

¹⁴⁸ BC, Perg. 10032.

¹⁴⁹ BC, Perg. 9890.

¹⁵⁰ R. Martí, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 468.

De fet, les edificacions pertanyents a les elits eclesiàstiques eren atorgades en la majoria de les ocasions a tercers. L'any 1186, per exemple, Elisenda, l'abadessa de Sant Pere de les Puelles, va confirmar a Berenguer de Palaudàries *illas domos cum cellarario quas tenes per nos in sacraria nostra de Palacio Dariis*.¹⁵¹ L'any 1193 Guillem de Cerdanyola, comanador de la casa templària de Palau-Solità, i els seus frares van atorgar a Pere de Colell *illas domos cum curtali et cum earum pertinentiis, quas habemus in sacraria Sancte Marie de Carotitulo* i, a més, un *honor* emplaçat a la parròquia de Palau-Solità. Pere havia de residir a les cases que se li atorgaven i servir els templers. A més lliuraria per les cases un cens anual de dotze diners de Barcelona. Per l'*honor* lliuraria agrers. En concepte d'entrada, Pere pagaria quaranta sous de Barcelona.¹⁵² El mateix any Guillem de Cerdanyola i els seus frares van atorgar a Ramon Lambard les *nostras domos quas pater tuus construxit et edificavit et cooperuit, cum orto qui est ante domos*, emplaçades a la sagrera de Santa Maria Palau-Solità. A canvi, Ramon lliuraria cada any dos parells de capons.¹⁵³ Pel que fa a les parcel·les edificables (*casales desertos ac heremos*), aquestes eren atorgades en ocasions amb la condició de construir *domos (ad domos rehedificandum et erigendum atque construendum per precaria)*.¹⁵⁴ Tanmateix, la proliferació d'aquests tipus de cessió contractual (*establiment*), sobretot des

¹⁵¹ ASPP, Perg. 101 (1186); vegeu, a més, ACA. OR, Pergs. St. Cugat del Vallès, 318 (1071); AMM, Pergs. St. Cugat del Vallès, 153 (1141); ASPP, Perg. 77 (1144); ACA. C, Pergs. Alfons I, 655 (1193); 659 (1193); Pergs. Pere I, 173 (1203); 264 (1207).

¹⁵² ACA. C, Pergs. Alfons I, 655.

¹⁵³ ACA. C, Pergs. Alfons I, 659.

¹⁵⁴ ACB, *Libri Antiquitatum*, II, 483 (1054); vegeu l'Annex 1 del present treball. ACA. OR, Pergs. St. Cugat del Vallès, 253 (1050) (J. Rius Serra, *Cartulario de 'Sant Cugat del Vallès'...*, doc. 593): l'abat Andreas de Sant Cugat del Vallès i els seus monjos atorguen a Guillem Bernat uns *casales scilicet desertos ac heremos ... in Valle quam vocant Vitraria, ad ipsa ecclesia Sancte Marie, cum aliquantulum terre quem ibidem est*. Els *casales* limiten, entre altres, *in via vel in ipso sacrario Petri Mironis ... in pariete eiusdem ecclesie vel in ipso sacrario Gonmari Iohannis, sive in ipsa via qua intratur in eadem ecclesia*. Als receptors se'ls demana *ut bonum et honestum ibi mansum construas et bene et pulcre edifices*. Els mateixos hauran de lliurar anualment al monestir un cens de dues lliures de cera.

de la segona meitat del segle XI, evidència que l'accés a la sagrera va ser sotmès en la pràctica a restriccions que probablement no existiren en la primera meitat del mateix segle. En almenys una part dels assentaments eclesials, les edificacions i les parcel·les edificables s'havien convertit en un bé escàs, com a conseqüència no sols d'una ocupació cada vegada més densa del circuit, sinó també, en bona part, d'una acumulació realitzada per les elits eclesiàstiques. Aquestes pogueren, així, exercir sobre més d'un circuit eclesial un control tant més efectiu a mida que va anar rementent, com veurem, la incidència de les elits laiques sobre el desenvolupament de la sagrera.

B. L'actitud de les elits laiques

Tant les constitucions de la pau com les dotalies evidencien la preocupació eclesiàstica per la *violentia* exercida sobre els assentaments eclesials pels així anomenats *saecularium tyrannos*. Aquesta *violentia* podia presentar-se sota la forma més directa, com un saqueig intermitent de la sagrera, però també com un intent d'implantar sobre aquesta una exigència sistemàtica d'ingressos. Enfront d'això, els bisbes reaccionaren, per una banda, prohibint *assalire, depredare, infringere, invadere* o *violare* la sagrera i, per l'altra, sancionant qualsevol intent d'apropiació il·legítima del *censum sacrariae* per part dels potentats laics.¹⁵⁵

Aquest rebuig de les violències i de les exigències que se'n podien derivar no era la resposta a amenaces puntuals o ocasionals, sinó el reflex de la concepció de la sagrera en tant que circuit sacralitzat i pacificat, aliè a tota instrumentalització directa per part, sobretot, de les elits laiques. L'edificació d'una senyoria, entesa com a procés d'implantació violenta d'exaccions sobre les poblacions d'una contrada determinada, s'havia d'interrompre en el moment precís que es franquejava l'*enceinte symbolique* (P. Bonnassie) de la sagrera, perquè l'església havia sotmès aquesta a la *pax inrefragabilis et inviolata*. Sabem que fins i tot la simple presència d'un

¹⁵⁵ ACB, *Libri Antiquitatum*, II, 72 (1148); vegeu l'Annex 10 del present treball.

poderós laic era percebuda com una amenaça a dita pau. L'any 1144 el bisbe Guillem de Barcelona atorgava a Pere de Sentmenat, membre d'una destacada família aristocràtica del Vallès, una *domum* a la sagrera de Sant Andreu del Palomar (Barcelonès), *in qua mittas tuum panem et vinum et coadunes et nichil aliud facias*. Crida l'atenció la previsió del bisbe, que atorgava la *domus* sols en vida de Pere i amb la condició que *nullo modo ibi stets nec habites nec hospitetur in ibi aliquis quislibet cavallarius neque quoddam quodlibet animal iaceat*. El que exactament no volia el bisbe era que *tu vel aliquis per te exinde vel ibi in ipsa nostra iam dicta villa aliqua vim vel fortiam aliquo quolibet modo vel districtum nostris hominibus facias nec facere presumas*.¹⁵⁶ El temor del bisbe sembla evident: permetre la presència d'un destacat personatge laic en la sagrera implicava el risc que aquest estengués el seu poder sobre l'assentament que albergava *nostris hominibus*, imposant per la força unes exigències pròpies del que Thomas N. Bisson ha denominat senyoria explotativa (*forcias, districtum*). El resultat seria la irremeiable degradació de la sagrera com a perímetre pacificat i protegit.¹⁵⁷

Tanmateix, resulta difícil determinar fins a quin punt les preocupacions eclesiàstiques responien a una realitat i fins a quin punt resultaren generals els intents d'implantar un regiment consolidat d'exaccions sobre la sagrera. Pel que pot deduir-se de les fonts, no hi ha dubte que les violències comeses pels potentats laics contra les sagreres existiren: diverses *querimonias* i *rancuras* són testimoni d'això.¹⁵⁸ Amb tot, aquestes violències semblaren mantenir-se sempre dintre d'uns

¹⁵⁶ ACB, *Libri Antiquitatum*, II, 130 (1144); vegeu l'Annex 9 del present treball.

¹⁵⁷ El temor del bisbe no era infundat: mig any després d'aquesta cessió l'esmentat Pere de Sentmenat es veuria obligat a renunciar a les seves pretensions sobre la sagrera de Santa Maria de Badalona, al Maresme. Vegeu ACB, Pergs. Prepositura Maig, 32, 8: *reddo et solvo et difinio ipsam sacrariam iamdicte ecclesie Sancte Marie Bitulone, sicut in dodalia de ipsa ecclesia resonat*. La notícia no permet precisar a què renunciava exactament Pere de Sentmenat. Per a la *dotalia* esmentada pel document vegeu R. Ordeig, *Les dotalies...*, doc. 298 (1112).

¹⁵⁸ ACB, *Libri Antiquitatum*, III, 45 i 46

límits raonables i mai no van ser un obstacle real a la difusió dels assentaments eclesials. A més, quant al tipus de violències, s'observa que van ser més freqüents els actes de depredació indiscriminada que els intents d'imposar de forma sistemàtica una senyorialització pròpiament dita de les sagreres. En aquest sentit, la violència immediata va predominar sobre qualsevol càlcul estratègic. El que hem dit evidència, doncs, que l'actitud de les elits laiques respecte a l'estatus de les sagreres va ser, malgrat els atemptats que ens consten, bastant menys negativa del que s'ha suposat. L'existència de sagreres pertanyents a destacats membres d'aquestes elits n'és un indicatiu.

1. La propietat de les sagreres

Pel que fa als segles XI i XII, sabem que membres de les elits locals eren propietaris de la sagrera o d'una part de les edificacions, i, freqüentment, també de l'església local. Veiem alguns exemples: El cas dels Vivas de Provençals, propietaris de l'església de Sant Martí de Provençals, al Barcelonès, i de bona part de la seva sagrera ha estat estudiat per Karen Kennelly.¹⁵⁹ Els descendents d'un tal Llobató, acomodat propietari de Vilalba, al Vallès, consten des dels anys setanta del segle XI com a propietaris de l'església de Sant Vicenç de Vilalba i de diverses edificacions en la sagrera.¹⁶⁰ En el seu testament de 1098, Albert Bernat de Lliçà, detentor del castell de Lliçà, al Vallès, a més de deixar a la seva esposa i als seus fills sagrers i cases en la sagrera de Sant Cristòfol Lliçà de Vall, va establir que la seva filla Ermengarda rebés *l'alodio Sancti Christophori de Espina ... cum ipsa ecclesia et sacraria*.¹⁶¹ A Sant Boi de Llobregat, com hem vist, la propietat alodial de la sagrera per part de Guillem Oliba de Salsa i Ermengarda es va veure confirmada el 1054 pel

¹⁵⁹ K. Kennelly, "Sobre la Paz de Dios...", p. 119-121; vegeu també P. Bonnassie, "Une famille de la campagne barcelonaise et ses activités économiques aux alentours de l'An Mil", *Annales du Midi*, 76 (1964), p. 268-269.

¹⁶⁰ ACB, *Libri Antiquitatum*, III, 155 (1073); 169 (1075); ACB, *Pergs. Diversorum* 1.4, 272 (1076); 1.2, 1497 (1076); 1.4, 276 (1079); 1.4, 277 (1080); ACB, *Libri Antiquitatum*, III, 172 (1089); 168 (1089); 151 (1109); vegeu a més K. Kennelly, "Sobre la Paz de Dios...", p. 132.

¹⁶¹ ACB, *Libri Antiquitatum*, I, 558 (1098).

propi bisbe. A Polinyà, per últim, l'any 1060, Bonfill Odesind pretenia en nom de la seva esposa Sança, que *ipso alodio que est in circuitu predictae ecclesie Sancti Salvatoris suum proprium alodium deberet esse*; tanmateix, en aquest cas va ser el potentat laic el que no va tenir èxit: el bisbe i els *ceterisque hominibus qui habentes in circuitu ecclesie Sancti Salvatoris domos sive aliquid edificia*, demostraren que *quantum ipso vallo in circuitu ipsa ecclesia continebat, omnia ab integum deberet esse ab integum sacrariam Sancti Salvatoris absque ulla diminucione*.¹⁶² Amb tot, Bonfill Odesind i la seva esposa figuren en els anys següents com a propietaris de sagrers en la sagrera de Sant Salvador.¹⁶³

El fet que el circuit eclesial o una part de les edificacions hagi estat en mans de destacats personatges laics va haver d'incidir d'alguna manera en el desenvolupament de la sagrera, tot i que el com se'ns escapa en gran part. Almenys degué afavorir la instal·lació d'aquests personatges a la sagrera. En qualsevol cas, el control laic més o menys intens sobre el perímetre de trenta passos va ser sempre compatible amb la configuració d'un assentament eclesial: l'existència, a Vilalba i Sant Boi, de cases i sagrers pertanyent a tercers, ho demostra. En ocasions, són aquestes elits les que apareixen promovent la creació d'un assentament eclesial. En el seu testament de 1080, Ramon Seniofred de Rubí, descendent d'una família vicarial vinculada al castell de Rubí, va atorgar a l'església de Santa Maria de Malanyanes, al Vallès, el *cimiterium*, però amb la condició que els seus fills hi habitessin i que hi acollissin (*colligere*) aquells

¹⁶² ACB, Pergs. *Diversorum* 1.1, 2358 (1060) (J. Alturo Perucho, *L'arxiu antic...*, doc. 76).

¹⁶³ L'any 1066 Bonfill Odesind i Sança van comprar a Armeniarda i el seu fill diversos aous, entre altres, unes *casas cum sacrariis, curtibus solos et super positos, parietes, hostiis, cum limites atque ianuas, guttis, stillicinios*; J. Alturo Perucho, *L'arxiu antic...*, doc. 89. L'any 1067 el testament sacramental de Bonfill deixava als seus fills, Berenguer i Adalbert, entre altres predis, *chasis, sacrariis... quod habebat in Polinnano*; J. Alturo Perucho, *L'arxiu antic...*, doc. 92. Per aquests personatges vegeu J. Alturo, *Diplomatari de Polinyà del Vallès. Aproximació a la història d'un poble del segle X al XII*, Bellaterra, 1985, p. 27.

que decidissin traslladar-s'hi i posar-se en lloc segur.¹⁶⁴ Els casos de Vilalba, Sant Boi i Malanyanes permeten afirmar que les elits laiques i els membres de la noblesa local mantingueren en general una actitud que va afavorir l'edificació del circuit eclesial.

2. La renúncia a les sagreres

En no poques ocasions les sagreres i les cases, sagrers i cellers propietat de personatges laics acabarien per ser atorgats a l'església local o a un establiment eclesiàstic, i, en aquest últim cas, la cessió podia incloure també l'església de la sagrera. El 1080, com hem vist, Ramon Seniofred de Rubí va atorgar *passos triginta per cimiterio* a l'església de Santa Maria de Malanyanes: *circa ipsa ecclesia, passos triginta per cimiterio, ad oriente passos XXXta, et de meridie, et de occiduo, et de circi similiter*.¹⁶⁵ L'any 1109 l'església de Sant Vicenç de Vilalba passava junt amb les seves cases, sagrers i colomers (*ecclesiam Sancti Vincencii et domos cum sacrariis et columbariis*) a la catedral de Barcelona.¹⁶⁶ L'església de Santa Maria de Santiga, al Vallès, va rebre el 1121 la *sacraria ... que est in circuitu predictae ecclesie* de part d'Arnau Gerbert, senyor de la casa forta de Santiga.¹⁶⁷ Quan el 1122 va ser consagrada l'església de Sant Martí de Sorbet, un tal Gerbert, per manament del bisbe consagrant, *concessit de proprio iure circa supradictam ecclesiam cimiterium XXX*

¹⁶⁴ ACB, *Libri Antiquitatum*, IV, 202 (1080): *iamdictum cimiterium in tale conventu dono ad predicta ecclesia, ut filiis meis et progenies mea, sicut ego testatus fuero, ibi habitent et salvent ipsis qui illi colligere voluerint, et teneant omni tempore in servitio iamdicta ecclesia, et per unumquemque annum donent quarter unum de oleo per censum ad iamdicta ecclesia; vegeu, a més, V. Farías Zurita, "La sagrera catalana...", p. 119-120.*

¹⁶⁵ ACB, *Libri Antiquitatum*, IV, 202 (1080).

¹⁶⁶ ACB, *Libri Antiquitatum*, III, 151 (1109).

¹⁶⁷ ACA. OR, Pergs. St. Llorenç del Munt, 254 bis (1121): *concedo domino Deo et ecclesie Sancte Marie que dicitur Antiqua ipsa sacraria ab integrum que est in circuitu predictae ecclesie aput ipso cimiterio ut sit modo et omni tempore ius et dominio predictae ecclesie*. El 1142 la vídua d'Arnau, Guilla, confirmava *ipsas lexas quod ego et vir meus Arnallus fecimus ecclesie Sancte Marie Antiquae*, entre altres, *ipsam sacrariam de Sancta Maria Antiga*, J. Alturo, *Diplomatari de Polinyà del Vallès...*, doc. 94 (Arxiu Històric de Sabadell, Perg. 733).

*videlicet passum more ecclesiastico eidem ecclesie perpetuo ad possidendum.*¹⁶⁸ L'any 1126 Ramon Mir, senyor de la casa forta de Palau-Solità, va donar a l'església de Santa Maria de Palau-Solità *tota ipsa sacraria et ipso orto et domos sicut ad illum diem tenebat et possidebat presbiter eiusdem ecclesie.*¹⁶⁹ L'any 1039 els marmessors de Sendred Guillem van donar al capítol de Girona al lloc de Corts *ipsam sacrariam quam ille habebat iuxta Sancti Iuliani.*¹⁷⁰ El 1049 Ramon Arnau i la seva esposa Eliarda van donar a la catedral *nostram ecclesiolam que vocatur Sancta Maria de Spasent ... donamus huic predicte ecclesiole XV passus tocus illius terre que est in circuitu eius, ut hec terra XV passuum sit cimiterium atque sacrarium eiusdem ecclesiole.*¹⁷¹ L'any 1053 el mateix matrimoni va donar també a la seu de Girona l'església de Sant Joan de Vilademuls, al Pla de l'Estany, *cum suo cimiterio XXX passuum in circuitu suo.*¹⁷² El 1071 la seu gironina va rebre d'Amaltrud l'església de Sant Esteve de Ruplà *cum mansionibus que in circuitu eius sunt.*¹⁷³ El 1097 una tal Belisenda va donar al capítol gironí, a la parròquia de Sant Viçenc de Ruplà, l'esglesiola de Sant Esteve *et sacraria omnia.*¹⁷⁴ L'any 1084 el priorat de Santa Maria de Vilabertran va aconseguir que Adalbert Gausbert i la seva esposa, Alamburgis, i els seus fills, Gausbert, Guillem i Pere, li restituïssin, *intra parrochiam Sancti Andree Borratiani et in*

¹⁶⁸ R. Ordeig, *Les dotalies...*, doc. 253 (1096).

¹⁶⁹ ACA. C, Pergs. Ramon Berenguer III, 276 (1126). Vegeu, a més, R. Ordeig, *Les dotalies...*, doc. 310 (1122). Per a altres exemples vegeu, a més, R. Ordeig, *Les dotalies...*, doc. 225 (1079): Sicards i els seus fills atorguen a l'església de Sant Romà de Lloret *ad diem dedicatonis huius ecclesiae propter remedium animae nostrae et parentum nostrorum ex omni parte iamdictae ecclesie cimiterium habens legitimus passus triginta de nostro proprio alodio*; R. Ordeig, *Les dotalies...*, doc. 226 (1079): un tal Albert atorga a l'església de Santa Maria de Pineda *ad diem dedicationis praefatae ecclesiae de meo proprio alodio in circuitu quantum includit intra triginta legitimus passus per redemcionem peccatis meis vel parentorum meorum sub eo modo ut omni tempore habeat presbyter ipsum alodium et cimiterium sine ullus vinculo hominis viventis.*

¹⁷⁰ J. M. Marquès, *Cartoral dit de Carlemany...*, doc. 101.

¹⁷¹ J. M. Marquès, *Cartoral dit de Carlemany...*, doc. 108.

¹⁷² J. M. Marquès, *Cartoral dit de Carlemany...*, doc. 112.

¹⁷³ R. Martí, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 337.

¹⁷⁴ R. Martí, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 470.

*suis terminis, la medietatem ecclesie Sancte Eulalie et sacraria.*¹⁷⁵

El 1121 el mateix priorat va obtenir de Ramon Erimbau la renúncia a l'església de Sant Feliu de la Guàrdia i als seus *XXX ecclesiasticos passus in circuitu*.¹⁷⁶

És possible que totes aquestes transferències a favor de l'Església (*propter remedium animae, per redemcionem peccatis*) s'emmarquessin en una tendència general de renúncia als béns eclesiàstics per part dels seus propietaris laics.¹⁷⁷ Això no va excloure l'existència de pressions per part dels bisbes. Que aquests mostraren un especial interès en la renúncia dels laics als *cimiteria*, queda demostrat en la ja citada acta de Pau i Treva Barcelona, 1131, per la qual *omnes qui in ecclesiis aliquid requirebant* es comprometien a cedir els *cimiteria* a l'Església (*dimiserunt libera*). En qualsevol cas, aquesta tendència a transferir les sagreres a l'Església portaria a que en la segona meitat del segle XII pràcticament ja no tinguem notícies de sagreres en mans de propietaris laics.

Com a conclusió de l'apartat anterior es pot retenir que les elits laiques, en un principi i mentre van ser propietàries de les sagreres (i de les esglésies), afavoriren la difusió d'aquestes en permetre l'ocupació i edificació del circuit eclesial. Posteriorment, algunes de les edificacions i possiblement la major part de les sagreres que pertanyien a personatges laics passaren a mans d'una o altra institució eclesiàstica, sense que això impliqués necessàriament la pèrdua de tots els drets per part dels antics propietaris. Probablement es combinava en aquesta renúncia als *cimiteria* el desig de realitzar una obra pietosa amb la convicció que la consolidació de les sagreres estaria millor assegurada en mans de l'Església. L'actitud d'una bona part de les elits laiques va ser, per tant, canviant en el temps, tot i que es mantingué constant l'esforç per contribuir al desenvolupament dels assentaments eclesials. Aquest esforç expressava, per altra part, un fet que ens

¹⁷⁵ BC, Perg. 9863.

¹⁷⁶ BC, Perg. 9017.

¹⁷⁷ Per aquesta problemàtica vegeu J. Orlandis, "Los laicos y las iglesias rurales en la España de los siglos XI y XII", *Le istituzioni ecclesiastiche della societates christiana dei secoli XI-XII. Diocesi, pievi e parrocchie. (Miscellanea del Centro di Studio Medievali, 8)*, Milà, 1977, p. 261-290.

sembla fonamental: el respecte a la concepció de la sagrera com a perímetre sacralitzat, pacificat i protegit, un respecte que podem suposar raonablement generalitzat, malgrat l'actitud contrària que pogué manifestar-se individualment. Amb això, les elits laiques responien positivament a les demandes que en relació a la sagrera els bisbes formulaven des dels anys vint del segle XI en les actes de Pau i Treva. La cooperació que d'aquesta manera es va establir entre els bisbes i dites elits va condicionar, sense dubte, el desenvolupament de la sagrera en un aspecte molt concret: el de reforçar les garanties de protecció i pacificació atorgades al *circuitu triginta passuum spatium*. Podem retenir, doncs, que l'agrupament del poblament al perímetre eclesial va ser el resultat d'una iniciativa sostinguda per l'episcopat, però que va poder recolzar-se en l'acceptació i cooperació d'aquells estrats de la societat que d'entrada podrien haver qüestionat amb més força l'èxit de dita iniciativa.

Annexos

Annex 7. Plet per la titularitat de la sagrera de Sant Boi de Llobregat, promogut pel bisbe Guilabert de Barcelona contra Guillem Oliva de Salses. ACB, Libri Antiquitatum, IV, 154, fols. 53v-54. 1054 abril 18.

[Per istam cartam perdidit sedis Barchinone cimiterium ecclesie Sancti Baudilii]. In presentia plurimorum hominum, videlicet, Berengarii, archidiacono, et Geralli, sacriste, et Ermengaudi Orutii et aliorum hominum qui ibi aderant, et in iudicio Adalberti Eldemari, iudicis, motum fuit placitum inter dominum Guislibertum, Barchinonense episcopum, et Guillelmum Olive de Salsanis, eo quod querebat illi prenominatus episcopus domos et sacraria constructa in cimiterio Sancti Baudilii, cuius ecclesia fundata est in comitatu Barchinonense, iuxta flumen quod dicitur Lupricatum, in locum qui vocatur Castilione. Et dicebat idem prefatus episcopus quia iamdicta ecclesia Sancti Baudilii simul cum suo ciminterio iuris erat sancte ecclesie Barchinone sedis. Et monstravit iamdictus episcopus scripturam donationis in qua descriptum erat qualiter Guillelmus, condam, filius condam Galindo, dederat iam nominatam ecclesiam Sancti Baudilii cum suis

pertinentiis et possessionibus sancte ecclesie sedis Barchinone, sicut in scriptura venditionis descriptum erat, qua fecerat Miro, comes, Galindo cuidam. Et iudicatum fuit ut supranominatus Guillelmus si potuisset monstraret scripturam venditionis per quam ad quam adquisierat Galindus ecclesia Sancti Baudilii a potestate Mironis, comitis. Quod et ita fecit. Et perlecta fuit ipsa scriptura in ipso placito et per ipsam scripturam non vendidit ecclesiam Sancti Baudilii Miro, comes, Gallindo cum aliis alodiis neque cum ciminterio set tantum cum decimis et primiciis ad ipsam ecclesiam pertinentibus. Adhuc autem suprafatus episcopus, diligentissime veritate rei inquirere \cupiens/, die dominica, congregatis parrochianis, misit dominum Berengarium, archidiaconum, et dominum Vivanum, canonicè prepositum Barchinonensis, et per eos et per suas litteras monuit et excommunicavit supradictos parrochianos ut nec veritatem ipsius rei celarent nec mendatium aliquod dicerent, set dicent si ipsum ciminterium esset iuris ipsius ecclesie Sancti Baudilii aut si essent iuris Guillelmi Olive vel uxoris eius Ermengardis. Et testati sunt et dixerunt quia Guillelmus vel coniux eius iamdicta et antecessores eius semper tenuissent ipsum ciminterium per suum alaudem et quia ipsi viderunt vineas circa parietes ecclesie Sancti Baudilii sepius nominati terminantes in parietes Sancti Baudilii. Et ipsas vineas et omne ciminterium usque in parietes ipsius ecclesie semper tenuerunt iamdictæ Ermengardis et pater eius Guillelmus per proprium alaudem. Comparata vero alliquidum a prefato episcopo veritate rei et ut dictum est diligentissime inquisita, iudicavit Adalbertus Ellemari iudex eo quod non posset episcopus neque per testimonia neque per ulla iudicia scripturam monstrare quod ciminterium iamdictum iuris fuisset sue ecclesie set semper ab Ermengarde iamdicta et patre eius Guilielmo per proprium alodem possessum,¹⁷⁸ ut ipsum ciminterium iamdictum irrevocabiliter in potestate vel dominio permaneret iamdicti Guillelmi Olive, de Salsanis et uxoris eius Ermengardis iamdictæ per proprium alaudem. Manente tantum modo antiqua consuetudine ut mortui in prefato ciminterio absque ulla contrarietate et redemptione sepeliantur, non infra

¹⁷⁸ possessum *escrit sobre raspat*.

ianuas aut hostia domorum, sed congruis tantum in locis. Idcirco, in nomine Domini, ego Guislibertus, sancte ecclesie Barchinonensium episcopus, cum congregacione clericorum \sub/ religionis milicia mea sede degentium tibi Guillelmo Olibe et uxori tue Ermengardi iamdicte, facio hanc scripturam cessionis seu evacuationis ut nee ego nec ullus utriusque sexus homo predictum cimiterium aut aliquid de predicto cimiterio vobis vel vestris successoribus querelare,¹⁷⁹ tollere aut inquietare presumam aut presumat. Quod si presumpsero aut presumpserit, predictum alodem in duplo componam aut componat vobis aut vestre parti et insuper prescriptum iudicium et evacuatio vel cessio atque placitum firmitatem obtineat. Manente perpetualiter in predicto cimiterio antiqua consuetudine sepeliendi mortuos ut superius scriptum est congruis in locis absque aliqua redemptione vel contrarietate. Neque enim sit licitum tantas ibidem construere domos aut sacraria ut penitus ipsa aboleantur cimiteria. Facta scriptura iudicii et cessionis vel evacuationis XIII kalendas maiarum, anno XXIII regni Henrici regis. + Guilibertus, gratia Dei episcopus. Sig+num Guilielmus Olibani de Salsis. Sig+num Ermengardis, femina. Sig+num Reimundus Sendredi. Sig+num Berengarius Em. Sig+num Isarnus Arnalli. Sig+num Ademar Ollevig. Adalbertus, iudex, sub+scripsit. Sig+num Guilielmi, clerici. Sig+num Petri, clerici vel iudicis. Arluvinus, sacer, qui hoc scripsit cum litteris super positis in VII¹⁸⁰ linea et cum litteris fuis in XIII et XXIII, die et anno quo supra.

Annex 8. Ramon Adalbert i la seva esposa Ermengarda donen a Santa Maria de Vilabertran l'església de Sant Pere dels Vilars amb tota la seva sagrera. BC, Pergamí 9853. 1075 setembre 8.

Quisquis ad superna obtat ascendere gaudia consequensem ut prius suorum solvat vincula peccaminum. Qua propter ego Remundus Adalberti, in Dei nomine, et uxor mea Ermengardis, femina, dum in presenti seculo sani et incolomes manemus pro remedio animarum nostrarum parentumque nostrorum donamus ecclesie Sancte Marie Ville Bertrandi quodam nostrum

¹⁷⁹ *Segueixen dues lletres ratllades.*

¹⁸⁰ *VII escrit sobre raspas.*

proprium alodium, scilicet, ecclesiam Sancti Petri Ville Olibani cum toto cimiterio suo XXXta passuum in circuitu et decimis et primiciis et oblationibus et omnibus alodiis suis, et vineam ipsius Sancti Petri que est infra parrochia Fontis Frigidi, et ipsum suum alodium quod habet infra parrochia Darnicis et totum aliud nostrum alodium quod habemus infra parrochiam iamdicti Sancti Petri que est in comitatu bisuldunensi, cum mansis, structis et destructis, terris et vineis, cultis et heremis, pratis et pascuis, silvis et boscis, fontibus et rivis, montanis et planis, arboribus fructiferis et infructiferis, simul cum ipso manso et alodio quod emimus de Guisaldo de Torrente et cum ipso manso de Podio. Hec iamdicta alodia adveniunt mihi iamdicto Remundo de meis parentibus et emptiones et per qualescumque voces et mihi iamdicte Ermengardi per meum decimum vel per qualecumque vocem. Habet namque affrontationes iamdicta alodia a parte orientis in parrochia Sancti Andree de Oliveda, et sic inde discursus usque in parrochiam Sancti Mikaelis de Fonte Frigido, que est a parte meridiei, et pervenit usque in parrochia Sancti Christophori de Ortis, que est a parte occidentis, et sic inde discursit usque in parrochia Sancti Martini de Macianeto sive in rivum Arnarie. Quicquid iste affrontationes includunt donamus predicte ecclesie Sancte Marie, scilicet, ecclesia iamdicta Sancti Petri cum omnibus supradictis sibi pertinentibus et omnia alia alodia iam supra dicta ab integro, cum suis affrontationibus et pertinentiis universis et cum omnibus exitibus et regressibus cunctis sine ullo retentu. Siquis autem contra hanc scripturam donationis venerit ad inrumpendum nil valeat vindicare, sed primum accipiat maledictionem et iram quam Deus illi dare potest et sit ab eius regno extraneus in eternum et insuper componat iamdicta omnia in quadruplum ad iamdictam ecclesiam Sancte Marie cum sua melioratione. Et in antea hec scriptura omni tempore maneat firma. Acta autem hec scriptura donationis nonas aprilis, anno XV regni Philippi regis. Sig+num Remundi Adalberti, sig+num Ermengardis, femine, qui hanc scripturam donationis fieri iussimus, firmavimus firmarique rogavimus. Sig+num Bernardi Oddonis, sig+num Arnaldi Adalberti, sig+num Petri Rodbaldi, sig+num Gauceberty Ademari, sig+num Berengarii Remundi, sig+num Gustrimiri,

sig+num Mironis Aratoris. Sig+num Ermengardis, filie iamdicti Remundi, que firmo atque delibero vel auctorizo iamdictam donationem patris mei ad ecclesiam Sancte Virginis Marie Ville Bertrandi sine ulla reservatione et mansum nominatum de Molar cum sua mansata. Sig+num Berengari Remundi, qui similiter collaudo et confirmo iamdictam donationem. Actum est hoc VI idus septembris, anno XVII regni Philipi regis. Remundus, levita, Guifredus, levita, Geraldus, levita, Gaucebertus, subdiaconus, Petrus Lobeti, subdiaconus, Miro, presbiter. Petrus, presbiter, qui hanc scripturam donationis scripsi et subscripsi, die et anno quo supra.

Annex 9. El bisbe Guillem de Barcelona atorga a Pere de Sentmenat una casa a la sagrera de Sant Andreu del Palomar. ACB, Libri Antiquitatum, II, 130, fols. 49-49v. 1144 maig 4.

[Carta quod Guillelmus, episcopus, dedit Petro de Sancto Minato in vita sua unam domum planam in sacraria de Palomar]. Cunctis pateat quod ego Guillelmus, Dei gratia Barchinonensis ecclesie episcopus, et conventus canonicorum eiusdem, damus tibi Petro de Sancto Minato, tantum in vita tua, unam domum destructam in villa Sancti Andree de Palumbario, iuxta eiusdem ecclesie cimiterium, ad condirigendum ibi domum planam sine solarario et absque curtallo, in qua mittas tuum panem et vinum et coadunes et nichil aliud inibi facias. Sic terminatur ab oriente et a meridie et a circio in cimiterio prefate ecclesie Sancti Andree et in ipsis callibus et in chintana, ab occiduo in domibus Arnalli de Sancto Ylario. Sic damus tibi ad condirigendum ibi domum planam sine solarario et absque curtallo, cum ingressibus et egressibus, integriter, ut habeas et teneas et recolligas et mittas ibi tuum panem et vinum et vexellos, et nullomodo ibi stes nec habites nec hospitetur inibi aliquis quislibet cavallarius neque quoddam quodlibet animal iaceat neque tu vel aliquis per te exinde vel ibi vel in ipsa nostra iamdicta villa aliqua vim vel fortiam aliquo quolibet modo vel districtum nostris hominibus facias nec facere presumas. Et damus tibi antuxar in quo ponas ac teneas tuos cubos. Et per censum de his predictis annuatim in festo sancti Andree tribuas nostre canonice sine contraria I par caponum. Et non liceat tibi ex his aliquid dare

nec vendere vel impignerare nec assentire vel impedire cum aliquo hominum, sed in sana pace cum omni melioratione inibi a te facta et cum omnes vasis ligneis que ibi habueris post tuum obitum secure et quiete revertantur predicta omnia integritur nostre prefate canonice et nobis et successoribus nostris sine ulla inquietudine. Atque ibi alium seniore non proclames nec facias nisi tantum nos vel nostros successores. Et nullomodo contradicas nobis vel nostris prefatum censum, sed in sana pace annuatim in prescripto termino cum nobis vel nostris tribuas. Et supradicta sine malo ingenio adimpleas. Siquis ex utraque parte hec alteri fregerit, habeat inde dampnum XX morabitorum et insuper hoc scriptum et conveniencia semper maneat firma. Actum est hoc IIII nonas maii, anno VII regni Lodoyci iunioris. S+ Petri de Sancto Minato, qui hoc laudo et confirmo. Sig+num Guillelmi, Barchinonensis episcopi, s+ Petri, primicherii, Guillelmus Raimundi, presbiter +, s+ Ermengaudi, presbiteri, s+ Poncii, levite, s+ Berengarii, levite, s+ Berengarii, levite, s+ Guillelmi, levite, s+ Guillelmi Rodlandi, s+ Petri, Barchinonensis archilevite, s+ Bernardi, levite, s+ Berengarii, levite. S+ Petri, presbiteri, qui hoc scripsit, cum litteris suprapositis in linea X^a, die et anno quo supra.

Annex 10. Berenguer de Sarrià restitueix al capítol catedralici de Barcelona les gallines que recaptava a la sagrera de Sant Vicenç de Sarrià. ACB, Libri Antiquitatum, II, 72, fol. 25v. 1148 juny 13.

[Carta quod Berengarius de Serriano reddidit sedi gallinas quas iniuste acceperat in villa Serriano]. Post querimonias et contenciones quas canonici Barchinonensis ecclesie cum Berengario de Serriano invicem habuerunt, laude et consilio presbiterorum, homini clericorum et laicorum, Guillelmi, videlicet, Dei gratia Barchinonensis episcopi¹⁸¹ Ugonis Cervilionensis, Guillelmi Bremundi, canonicorum, et Petri Bertrandi de Bell Loco aliorumque multorum, ad finem et concordiam de honore de Serriano venerunt que ita se haberet: In dei nomine. Ego Berengarius de Serriano recognosco Deo et

¹⁸¹ *Corregeix* episcopus.

Barchinonensibus canonicis gallinas illas omnes quas in sacraria Sancti Vincentii de Serriano accipiebam iniuste modo usque tenuisse et accepisse. Et easdem gallinas tocuis predicte sacrarie et honorem unde exeunt in manu predicti episcopi prefate canonice et eiusdem canonicis cum omni integritate reddo, diffinio atque restituo eo quod nec ego nec aliquis per me vel per meam vocem eas amplius quolibet modo repetere possim vel possit. Unde ego Guillelmus, Barchinonensis episcopus, una cum omni conventu canonicorum, damus tibi Berengario de Serriano baiuliam de honore nostro de Serriano et coquestriam nostre coquine, cum omnibus sibi pertinentibus. Ita tamen ut sicut condam Petrus Iohannis ad \diem/ obitus sui eundem honorem tenebat per nos et possidebat sic tu ad fidelitatem nostram et servicium nostrum ea omnia integritate teneas et possideas. Et damus tibi et addimus de prenominatis gallinis tria paria gallinarum ut tu eas non accipias nisi ubi eas tibi dare voluerimus. Hoc teneas in vita tua et post obitum tuum integritate et sine aliqua diminutione predicte canonice et nobis canonicis totum revertatur ad velle nostrum sine contrarietate. Siquis hoc violare presumpserit tamdiu anathemati subiaceat, donec ut sacrilegus satisfaciat et postea hec scriptura firma permaneat omni tempore. Actum est hoc idus iunii, anno XI regni Lodoyci iunioris. S+ Berengarii de Serriano, qui hanc diffinicionem facio et firmo rogo. Sig+num Guillelmi, Barchinonensis episcopi, Poncius, levita atque decanus +, s+ Berengarii de Bitulona, s+ Petri de Riosicco, s+ Petri Bertrandi de Bello Loco, s+ Petri de Bello Loco,¹⁸² s+ Rodlandi de Vila Alba. S+ Berengarii de Serriano.¹⁸³

¹⁸² *Signe sense puntuar.*

¹⁸³ *Signe sense puntuar.*

ABREVIATURES

ACA (Arxiu de la Corona d'Aragó): C (Cancelleria), OR (Ordes Religioses).

ACB (Arxiu Capitular de Barcelona).

ACG (Arxiu Capitular de Girona).

ADG (Arxiu Diocesà de Girona).

ACV (Arxiu Capitular de Vic).

AHG (Arxiu Històric de Girona).

AMM (Arxiu del Monestir de Montserrat).

APR (Arxiu del Palau Requesens).

ASPP (Arxiu de Sant Pere de les Puelles).

BC (Biblioteca de Catalunya).

BME (Biblioteca del Monasterio del Escorial).

L'ENSAGRERAMENT : UTILITATS D'UN CONCEPTE

RAMON MARTÍ

(UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA)

La redacció d'aquest text es deriva de la jornada d'estudi sobre les sagrares organitzada per la universitat de Girona durant la primavera de l'any 2000, al llarg de la qual les aportacions de Víctor Farías i d'Aymat Catafau o la meua exposició van fer explícits els diferents punts de vista que ha desenvolupat la historiografia recent sobre aquesta institució. Com avui, aleshores la meua intervenció va centrar-se en l'origen del fenomen i va desenvolupar l'anàlisi aplicada de la documentació gironina del segle XI, a més d'una reflexió sobre les aportacions recents que es verifiquen des de la pràctica arqueològica. Tot i les coincidències que també manifestaven les tres comunicacions, els nostres resultats sovint es contraposaven a les altres aportacions sobre el tema, on les principals divergències afectaven la funció de les sagrares o dels sagrares durant el període formatiu de la institució. Aquestes diferències s'han fet manifestes a l'hora de redactar el text d'aquella aportació, quan la problemàtica plantejada pels diversos autors ens ha forçat a diversificar la recerca i a ocupar-nos de certes qüestions que no havíem tractat en la nostra intervenció oral, com són la problemàtica dels documents falsos o la tradició de la Pau i Treva de Déu. Només així, amb força retard, ara finalment donem conclusió a un text extens que vol revisar el valor analític que pot atorgar-se a l'ensagrerament, un neologisme propi que encara prova la seva utilitat. Haig de reconèixer, en tot cas, que aquest text no hauria estat possible sense els incentius que van suposar

les aportacions de Víctor Farías i d'Aymat Catafau o sense l'interès que ha demostrat Lluís To en organitzar aquell acte i en publicar-ne els resultats.

Al capdavant, ara veurem com els primers sagrers apareixen de forma sobtada a la documentació d'arxiu de certes comarques catalanes durant el segon terç del segle XI i com precedeixen la nova institució de la sagrera (*sacraria*), establerta en sincronia amb la celebració generalitzada d'assemblees conciliars. Com el seu nom indica, la novetat institucional de la sagrera rau en el fet mateix que, aleshores, es decreta l'extensió de l'espai sagrat fora dels murs de les esglésies, sobre tot el sector perimetral comprès dins d'un radi que, habitualment, seria de trenta passos al voltant de l'edifici sacre. Més enllà del significat estricte de les sagreres, la dimensió renovada que ara presenta l'ensagrera mentem que posa qüestions imprevistes al medievalisme.

1.- L'ENSAGRERAMENT, UN DEBAT OBERT

A la fi del segle XIX, Josep Balari encetà l'estudi històric de les sagreres en plantejar el significat original dels mots sagrer i celler, on proposava definicions contrastades amb l'ajut d'un petit recull de referències documentals. Així, en el seu raonament, considerà que el *sacrarium* o sagrer medieval era estrictament un celler o bodega construït en la sagrera, això és, el lloc on es guardava el vi, mentre que el mot celler correspondria inicialment a un rebost o despensa, abans que suplantés, d'ençà del segle XII, el significat primitiu del sagrer. Sobre els motius de la concentració dels cellers a la sagrera o cellera argumenta breument que aquest espai oferia protecció als béns dels parroquians en uns temps de violències: "Los fieles ocupaban el terreno de las sagreras, dónde había también los cementerios, con el fin de poner sus bienes al amparo de las iglesias... Es signo característico de aquella época en que había falta de seguridad para las personas y las cosas." Això ho exemplificava amb el text explícit d'establiment de la sagrera

de Sant Julià de Corts, al Pla de l'Estany, datat l'any 1103 i que un error tipogràfic reportava cent anys enrere.¹

Tot i les seves mancances o imprecisions aquesta aportació iniciava, així, un tema d'estudi complex que, finalment, s'ha desvetllat molt fructífer durant les darreres dècades de l'últim segle. A més del cementiri i dels cellers descrits per Balari, les noves recerques han afegit a la sagrera o cellera la presència d'habitatges, de graners o d'altres tipus de magatzems, de corts pel bestiar i de closos o camps de conreu. És obvi que ara disposem de molta més informació que cent anys enrere. També és cert que a partir d'aleshores cada generació de medievalistes ha integrat la temàtica de les sagreres en les seves síntesis històriques, tot i que no ha estat fins al darrer terç del segle XX quan han proliferat els estudis específics d'aquest fenomen.

Així, entre la documentació del comtat de Barcelona, la neta irrupció d'aquells mots i la seva proliferació d'ençà dels anys trenta del segle XI ja van ser observades per Karen Kennelly en estudiar la implantació de la Pau de Déu vers les mateixes dates, una Pau que hauria estat decretada per les mateixes reunions conciliars que establirien les sagreres.² Donada la novetat d'ambdues institucions, aquesta autora no dubta en remarcar el paper rellevant i simbiòtic que van tenir a partir d'aleshores: "Esa extensión de terreno de treinta pasos alrededor de la iglesia y las edificaciones allí ubicadas tuvieron una gran importancia religiosa y económica, reconocida y aumentada por la Paz de Dios."³ Per demostrar-ho porta a terme l'estudi minuciós d'onze sagreres de l'entorn de Barcelona ben documentades durant el període dels anys 1030-1130 aproximadament, on ens ofereix l'evolució d'un

¹ "Los sacraríos o bodegas se construían en la *sacraria*, que en catalán es llamada *sagrera*. Se daba este nombre al espacio de terreno situado alrededor de las iglesias de treinta pasos distantes de las mismas... La palabra *celler*, que procede de *cellarium*, despensa, empezó a usarse en el siglo XII con significación de bodega y con el tiempo vino a reemplazar al nombre *sacrario*, en cuanto tenía igual valor significativo... Es de notar además que no solamente el nombre *sacrario* o bodega vino a ser substituído por *cellario* o *celler*, sino que las palabras *cellaria* o *cellera* se usó también como sinónima de *sacraria* o *sagrera*", J. Balari, *Orígenes históricos de Cataluña*, Barcelona, 1899, p. 631-633.

² K. Kennelly, "Sobre la Paz de Dios y la sagrera en el condado de Barcelona (1030-1130)", *Anuario de Estudios Medievales*, 5 (1968), p. 107-136.

³ *Id.*, p. 109-110.

procés dinàmic que tendeix a incrementar l'atracció o l'ocupació dels espais sagrats i que es tradueix en la creació de magatzems o edificacions. En arribar a les conclusions, però, Kennelly matisa explícitament el paper que calia atribuir a la Pau en tot aquest afer: "No sería real atribuir el crecimiento de las sagreras sólo a la protección de que gozaron bajo la paz de Dios... existían también otros factores muy distintos: la necesidad de asegurar propiedades a las familias numerosas, el resurgimiento de la vida económica... y el interés, un tanto mundano, de los canónigos de la catedral en promover su desarrollo."⁴

Simultàniament, Jean Pierre Cuvillier donava a conèixer els resultats del seu estudi sobre les comunitats rurals de la Plana de Vic durant els segles XIII i XIV, on l'anàlisi de la sagrera de Taradell ocupa un lloc preferent.⁵ En aquest cas concret, observava que aquí era on residien els principals pagesos hisendats de la parròquia i, a nivell general, afirmava que les sagreres agrupaven una mena d'aristocràcia pagesa que va jugar un rol fonamental en oposar-se a la imposició de la senyoria laica durant els temps de crisi del segle XIV. Aquest autor convertia la sagrera en clau de volta de les comunitats pageses d'Osona i considerava que s'hauria establert al segle X, si més no, sense aportar proves convincents.⁶

Anys més tard, en integrar el fenomen a la seva complexa anàlisi històrica, Pierre Bonnassie interpreta i comenta l'aparició de les institucions de la Treva de Déu i de les sagreres en relació a la formació del feudalisme a Catalunya, on adjudica a ambdues un paper protector entre els grups socials i els moviments de resistència a la feudalització.⁷ Aleshores, però, aquest mateix autor

⁴ *Id.*, p. 136.

⁵ J.P. Cuvillier, "Les communautés rurales de la plaine de Vich (Catalogne) aux XIIIe et XIVe siècles", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 4 (1968), p. 73-103.

⁶ "La sagrera constituait au moins depuis le Xe siècle la clef de voûte des communautés villageoises d'Ausona et elle fut probablement à l'origine de la solidarité passive et active de ces communautés", *id.*, p. 80, i nota 3.

⁷ P. Bonnassie, *La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle. Croissance et mutations d'une société*, Publications de l'Université de Toulouse - Le Mirail, Toulouse, 1975-1976, II, p. 647-662 (traducció catalana: *Catalunya mil anys enrera*, Barcelona, 1979-1981, II, p. 105-133).

anotava que algun cas raríssim de sagrera seria anterior al segle XI, i ho interpretava tot atribuint als primers casos significació bàsica cementirial, això és, sense sagrers, mentre que l'establiment de la major part dels casos i la proliferació de construccions efectives al seu interior es donaria entre els anys 1030-1060/1070, “a l'època de l'aparició i de la generalització de les exaccions banals”.⁸ Com Kennelly, Bonnassie defensa, així, que es tracta de l'inici d'un procés dinàmic de concentració del poblament al voltant dels establiments eclesiàstics, procés que ell mateix ha plantejat amb major detall més tard i on diferencia uns prolegòmens i tres fases successives en el desenvolupament del fenomen: així, el precedent seria una certa “prehistòria” de les sagreres, centrada a les darreres dècades del segle X; correspondria ja a la primera fase, fundacional, el temps de la “sagrera-refugi” que es donaria entre els anys 1020-1035; la “institucionalització” de les sagreres es produiria entre els anys trenta i els seixanta del segle XI; seria, però, durant el darrer terç del segle XI quan es produiria la “desnaturalització” de la funció inicial de les sagreres.⁹ Així, d'un extrem a l'altre del segle XI, la sagrera –lliure inicialment– es feudalitzaria. Aquesta proposta de periodització li permet integrar, en bona part, els resultats de les noves aportacions que o bé insistien en remarcar la dimensió senyorial de la institució o bé confirmaven la seva interpretació inicial del problema històric.

En rebre el seu mestratge, personalment havia après el poc que sabia sobre les sagreres als escrits i als cursos del professor Bonnassie, qui sempre havia remarcat la importància que els atorgava com a nuclis d'atracció i de concentració de poblament. Així, la seva visió d'un procés dinàmic d'ample abast poblacional quedava reflectida a la meua primera i gairebé única aportació al tema, on proposava per definir-la un neologisme que ha fet fortuna, *l'ensagrèment*, un concepte que imitava, òbviament, *l'incastellamento* de Pierre Toubert.¹⁰ Aleshores, en recopilar la

⁸ *Id.*, p. 653-656 i 110-112 respectivament.

⁹ P. Bonnassie, “Les sagreres catalanes : la concentration de l'habitat dans le cercle de paix des églises (XIe siècle)”, *L'environnement des églises et la topographie religieuse des campagnes médiévales (IIIe congrès international d'Archéologie médiévale, Aix-en-Provence, 1989)*, París, 1994, p. 68-79.

¹⁰ R. Martí, “L'ensagrèment : l'adveniment de les sagreres feudals”, *Faventia*, 10, 1988, p. 153-182.

documentació dispersa dels arxius episcopals de Girona fins la fi del segle XI, reunia més de quaranta referències de sagrers o sagreres i proposava que la seva implantació era ja l'epíleg d'un llarg procés de creació de parròquies, procés que s'hauria iniciat dos segles abans i que progressivament havia suplantat l'entitat jurídica i territorial de les vil·les altomedievals preexistents. Així, amb l'elecció d'un símil "toubertià", afirmava que les sagreres haurien estat el mitjà d'implantació definitiva de les parròquies i de la feudalitat als territoris gironins, ja durant els dos darrers terços del segle XI, tot considerant que els seus titulars eren senyors i que, en oferir protecció, aquests tenien l'objectiu principal de centralitzar la producció pagesa al voltant de les esglésies. Altrament, l'impacte físic del fenomen i els seus efectes sobre l'organització del poblament semblaven confirmar-se quan detectàvem, amb el treball de camp, nombrosos exemples on alguns límits de la sagrera havien quedat fixats en el parcel·lari urbà tradicional, mentre advertíem en certs casos la presència de fortificacions integrades al recinte.¹¹

Per les mateixes dates Jaume Vilaginés publicava els resultats del seu estudi sobre la documentació del Vallès Oriental, on aplicava plantejaments i on obtenia conclusions que no diferien gaire de les nostres propostes. Aquí, però, pensa que la generalitzada fundació de parròquies i de sagreres feudals que descriu durant el segle XI hauria suposat la desnaturalització d'un cristianisme espontani i d'una situació inicial de franquesa.¹² Ell mateix confiava, aleshores, en que l'aplicació de la Reforma Gregoriana ajudaria a sortir d'aquesta confosa situació de domini privat sobre béns eclesiàstics que es dona al segle XI, tot i que, més tard, comprova com la dominació senyorial persisteix encara a la sagrera de Mollet vers l'any

¹¹ R. Martí, *Els inicis de l'organització feudal de la producció al bisbat de Girona. Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (anys 817-1100)*, tesi de doctorat mecanografiada, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 1987. Existeix una edició microfotogràfica de l'original (Bellaterra, 1988).

¹² J. Vilaginés, *La transició al feudalisme. Un cas original. El Vallès Oriental*, Granollers, 1987, p. 81-87; "El fenomen parròquial en la societat del Vallès Oriental a l'Alta Edat Mitjana (ss. XI-XII)", *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 9 (1988), p. 125-142.

1170, al temps que retarda gairebé quaranta anys la datació del capbreu d'aquest lloc proposada per Kennelly.¹³ A la seva darrera aportació Vilaginés ha ampliat l'estudi del cas vallesà a tot el segle XII, quan comprova que els petits censos en aviram que paguen els titulars de sagrers són purament simbòlics en reconeixement del domini de la senyoria, i potser és per això que ara no dubta en arrengrer-se en defensa de l'origen popular de les sagreres.¹⁴

Poc més tard, Víctor Farías emprava tota la documentació disponible en realitzar el primer estudi de conjunt a Catalunya amb un treball acadèmic que ha generat la publicació de dos articles monogràfics, l'un centrat, estrictament, en el tema de les sagreres i l'altre relatiu als concilis inicials sobre la Pau i la Treva de Déu.¹⁵ Entre les novetats de les seves aportacions destaquem, ara, les precisions que desenvolupa sobre la dimensió jurídica de la sagrera i la distribució geogràfica de les notícies als diferents bisbats, on anota que les sagreres documentades ocupen preferentment els sectors planers de les comarques de Girona, d'Osona i de Barcelona, rarificant-se a ponent del riu Llobregat i sense ésser estranyes a la diòcesi pirinenca d'Urgell. El mateix autor també detecta que la institució s'hauria difós, bàsicament, entre mitjan segle XI i mitjan segle XII, tot considerant, finalment, que les sagreres haurien estat creades tant per iniciatives eclesiàstiques com de les elits laiques i confiant que –a la fi del procés– acabarien per revertir a l'Església. D'altra banda, també insisteix en considerar rupturista la dimensió urbana del fenomen perquè la sagrera correspon a un “assentament eclesiàstic” que seria distint i ben diferenciat en relació a d'altres

¹³ J. Vilaginés, “Topografia del poder. Les relacions de poder a Mollet durant la plena edat mitjana (segles XII i XIII)”, *Actes de les Jornades de Joves Medievalistes del Vallès*, Bellaterra, 1998, p. 129-142.

¹⁴ J. Vilaginés, *El paisatge, la societat i l'alimentació al Vallès Oriental (segles X-XII)*, Barcelona, 2001, p. 136-149.

¹⁵ V. Farías, *La sacreria catalana (950-1200). Aspectos y modelo de un espacio social*, treball de recerca inèdit, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1989; “La sagrera catalana (c.1025-c.1200): características y desarrollo de un tipo de asentamiento eclesial”, *Studia Historica-Historia Medieval*, 11 (1993), p. 81-121; “Problemas cronológicos del movimiento de Paz y Tregua catalán del siglo XI”, *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 14-15 (1993-1994), p. 9-37.

tipus d'assentament anteriors.¹⁶ Considerem bàsica, en tot cas, la seva anàlisi de les primeres assemblees de Pau i Treva, on tendeix a minimitzar la vàlua que s'atorga als precedents catalans de la primera meitat del segle XI.

Amb aquests precedents, en 1997, Flocel Sabaté reprenia la seqüència evolutiva de vil·les > parròquies > sagreres en la seva síntesi sobre el territori medieval de Catalunya, tot i considerar que serien vàlides algunes sagreres anteriors a l'any mil. Malgrat això, observa que el ple desenvolupament parroquial es retarda fins al segle XI, encara que ho considera un desenllaç natural. Així, exposa que les parròquies haurien substituït "amb naturalitat" unes vil·les que aparentment "ja s'han buidat de contingut", en coincidència amb la "divulgació de la sagrera".¹⁷ Tot i la seva ambigüitat, el vocabulari emprat per aquest autor implica una seqüència espontània de transformacions que determina els canvis institucionals, d'on es deriva que les institucions són fetes a mida d'unes bases socials majoritàries que les reclamen.

Simultàniament, Aymat Catafau encetava les seves aportacions sobre les celleres del Rosselló i completava, finalment, la geografia d'aquesta institució catalana. D'ample abast cronològic, la seva recerca estableix inicialment un corpus de 64 celleres o sagreres documentades als textos medievals, casos que estudia sistemàticament en la seva evolució i on aplica els plantejaments originals de Bonnassie: el procés s'encetaria al segle X, tot i que les celleres s'establirien al segle XI; els casos de celleres es multiplicarien durant el segle XII i seria a partir d'aleshores quan s'urbanitzaria pròpiament el seu perímetre, tot seguint els ritmes demogràfics i adaptant-se a les transformacions socials de la Baixa Edat Mitjana; segons la seva opinió, aquí la cellera es trobaria, en conseqüència, a l'origen del vilatge medieval i, en

¹⁶ "No hay noticias (verídicas) que nos permitan suponer que asentamientos de este tipo hayan existido con anterioridad a 1020, aproximadamente. La sagrera como forma de habitat era, por lo tanto, un hecho original y representaba una innovación respecto a las formas de habitat precedentes", V. Farías, "La sagrera catalana...", p. 112-113.

¹⁷ F. Sabaté, *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'Edat Mitjana*, Barcelona, 1997, p. 61-87, especialment p. 61-62, 76-77 i 83.

certs casos, al dels castells.¹⁸ Altrament, tot i que adopta la noció inicial de refugi pagès, també detecta que la cellera instituïda sovint només agruparà al voltant de l'església els magatzems dels masos dispersos i que estableix un àmbit comú que centralitza una part de la producció camperola sota el control senyorial.¹⁹

La seqüència de trenta anys que separa les publicacions que acabem de comentar succintament ha estat un període fructífer durant el qual molts altres medievalistes han reflexionat també d'una o d'altra forma sobre el problema que ens ocupa. Fins aquí, amb l'esforç acumulatiu de tots els qui han realitzat aportacions, s'ha aconseguit aïllar l'extensió d'un problema històric de llarga durada i que és digne de consideració en totes les seves perspectives, tant físiques com jurídiques, sincròniques o diacròniques, socials o econòmiques, monumentals o arqueològiques finalment. Tot això és l'ensagrerament.

Els principals punts de divergència que ara hem destriat giren al voltant dels orígens de la institució i de la seva funció: si és prefeudal o feudal?; si és un refugi pagès o un mitjà de dominació? Les respostes no són senzilles i caldrà esforçar-nos per intentar obtenir-les. A més, ara trobem un problema afegit: durant el desenvolupament d'aquesta sèrie d'aportacions recents s'ha tendit a crear i a difondre un estereotip gairebé unívoc, on es considera que l'origen de la sagrera és popular o anterior a la feudalitat i que les sagrares seran nuclis compactes de població pagesa, un nou tipus d'habitat concentrat. Així ho percebia ja Elisabeth Zadora-Rio temps enrere, quan comparava les sagrares catalanes als cementiris habitats de l'oest de França i trobava diferències notòries, tot considerant que l'ensagrerament pròpiament corresponia a la fase inicial de la sagrera-refugi definida per Bonnassie.²⁰ Entre les diferències que observa aquesta autora destaquem la cronologia, que a l'oest de França s'inicia a partir

¹⁸ A. Catafau, *Les celleres et la naissance du village en Roussillon (X^e-XVe siècles)*, Perpinyà, 1998.

¹⁹ A. Catafau, "La cellera et le mas en Roussillon au Moyen âge: du refuge à l'encadrement seigneurial", *Journal des Savants*, 2 (1997), p. 333-361.

²⁰ E. Zadora-Rio, "Cimetières et habitats de l'ouest de la France et sagrares catalanes", *La vida medieval als dos vessants del Pirineu. Actes del 3er curs d'arqueologia d'Andorra*, Andorra, 1995, p. 278-284.

de mitjan segle XI, o la responsabilitat de la iniciativa, que aquí neix canalitzada pels senyors laics o els eclesiàstics, sota un règim d'esglésies privades. L'ensagrerament és, però, un fenomen que depassa l'estereotip actual, i com veurem, tampoc hi ha garanties que aquesta visió restringida sigui correcta.

Davant d'això, la nostra aportació anterior és finalment, una opinió particular, una relació d'objeccions incòmodes que s'integren amb dificultat en la posició majoritària, com succeeix amb les primeres observacions discordants de Kennelly, Cuvillier i Vilaginès. De fet, observem que aquelles primeres conclusions han estat genèricament desestimades o desenvolupades en una altra direcció, mentre que habitualment no són tingudes en compte, com succeeix, per exemple, quan torna a plantejar-se la relació existent entre l'aparició de les sagreres i la implantació de la feudalitat al bisbat de Girona.²¹ Avui, en rellegir la meua humil aportació al tema, jo mateix considero que potser tampoc la citaria, ateses la ingenuïtat i les deficiències formals d'aquell primer text. Contràriament, però, considero que encara són vàlids la major part dels nostres arguments o les conclusions d'aleshores i que cal desenvolupar-los per superar-ne les limitacions.

Si ara em proposo revisar certes contradiccions d'aquest debat ho faig amb l'objectiu de continuar una tasca col·lectiva que s'ha demostrat fructífera. No cal desenvolupar noves teories sobre les sagreres, ja en tenim prou de teories. Considerem necessari, però corregir urgentment l'estereotip habitual i reconèixer quins són els usos historiogràfics més adequats que cal atorgar a un concepte que ja ha demostrat la seva eficàcia: l'ensagrerament.

2.- FALSES SAGRERES I CONCILIS EQUÍVOCS

Com afirmàvem anys enrere, avui podem ratificar que "les notícies de sagreres anteriors a l'any 1030 són inexistents [i que] quan es produeixen hem de pensar que ens trobem davant d'una

²¹ J.M. Salrach, "Disputes i compromisos entre l'església de Girona i la noblesa: notes d'unes difícils relacions (segles XI-XII)", *Anuario de estudios medievales*, 29 (1999), p. 927-957.

falsificació o d'un document interpolat".²² Així desautoritzàvem els casos de Ridaura i Taradell que citava Cuvillier en defensar una tradició que, segons ell, es remuntaria als segles IX i X, dos exemples concrets, que amb el d'Olost, el mateix Bonnassie també considera inútils, tot i afegir-ne quatre més datats entre els anys 984-993, que creu vàlids i que justificarien l'existència de precedents anteriors al segle XI.²³ És convenient analitzar aquests textos individualment i detalladament.

Aquest és el cas de la consagració de Sant Cristòfor de Vallfogona, on els successius editors no han advertit símptomes de falsificació i on es cita, expressament, la fixació d'una sagrera i cementiri de 30 passos de radi, "així com és costum en tota església" [*sic*].²⁴ No obstant això i en no conservar-se el document original, pensem que hi ha símptomes suficients per dubtar de la veracitat d'aquest text, i fins i tot, per afirmar que és fals íntegrament: d'una banda, el text ens ha pervingut en dues còpies del segle XII procedents del monestir de Sant Llorenç prop Bagà, on els diversos còmputs emprats ofereixen datacions que oscil·len entre els anys 983-988, sense que sigui possible deduir una data comuna; igualment, els topònims citats presenten formes romàniques excessivament evolucionades per l'època, com són els casos de *Castelrax*, *Fontanals* i *Falgars*; finalment, també considerem sospitós que, a més de les dècimes, les primícies i les oblacions dels fidels habituals, hom adjudiqui a l'església els drets sobre *defunciones et vigílias* que aleshores són inusuals als textos de les dotalies. Avui derruïda, l'església estava situada sobre la capçalera de la riera homònima

²² "L'ensagrerament : l'adveniment de les sagreres..." , p. 160.

²³ J.P. Cuvillier, "L'irrigation dans la Catalogne médiévale et moderne", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 20 (1984), p. 145-187, concretament p. 171-174. P. Bonnassie, "Les sagreres catalanes..." , p. 72. L'existència de la sagrera de Taradell l'any 924 la pressuposa sense proves Cuvillier, mentre que en relació a les falses consagracions de Ridaura i Olost hom troba la millor edició crítica dels textos a R. Ordeig, *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XIII)*, Vic, 1993-2001, docs. 6 i 37, p. 22-26 i 99-102.

²⁴ *Similiter autem statuerunt ei sacraria et cimiteria in circuitu ecclesie, videlicet XXX passum, sicut mos est omni ecclesie*. La darrera publicació que anota el text i recull la tradició manuscrita i editora és la de R. Ordeig, *Les dotalies...*, doc. 103, p. 247-249.

de Vallfogona, a l'extrem S-W del terme municipal de la Poble de Lillet (Berguedà), on encara es conserva el topònim de Pla de Sant Cristòfol, una disposició que, amb l'ajut de la lletra menuda del document, ens permet entendre les raons de la falsificació: així, al text apòcrif s'estipula que els clergues de Sant Cristòfol disposaran de la integritat dels drets de primícia, oblació i defunció, tant en Vallfogona com al lloc veí de Falgars, mentre que, respectivament, els pertoca la meitat i el terç de la dècima en un i altre lloc; d'altra banda, es disposa que aquests clergues rebran el crisma de l'església veïna de Sant Julià de Cerdanyola, d'on cal suposar que és aquesta parròquia la beneficiària de la meitat i els dos terços de dècima sobrers procedents de Vallfogona i Falgars. Amb un alou de consideració a Cerdanyola, òbviament seria el monestir de Sant Llorenç prop Bagà qui promouria la falsificació analitzada, tot contrariant els drets que, per disposició geogràfica, podien reclamar els beneficiaris d'aquestes esglésies o els de la parròquia de Lillet.²⁵

També relatiu al Berguedà, difereix de la demostrada falsedat del cas anterior un document autèntic de l'any 988 que citaria els sagrers i cementiris de l'església de Sant Andreu de Sagàs: correspon a una permuta entre el bisbe Sal·la d'Urgell i el comte Borrell, amb la seva esposa i fill Ramon, per la qual aquests reben, a més de l'església de Sagàs, les esglésies de Merlès, Castell de l'Areny i Pardines, totes elles situades en terres dels seus parents i opositors, els comtes de Cerdanya, bescanvi al qual atorguem clares intencions polítiques. Ara cal advertir, però, que aquesta referència de sagrers pot correspondre a un simple error de lectura, fruit d'una interpretació conjectural que no ha estat adequadament anotada pels successius editors del document, en trobar-se foradat el pergami com a conseqüència d'un plec, aquí i en diversos punts d'aquesta línia concreta.²⁶ Si més no, cal remarcar la idoneïtat dels

²⁵ A la dotalia del monestir, l'any 983 hom cita la possessió de 10 masos amb terres i vinyes i els seus termes. Provaria la iniciativa monàstica el fet de que hom citi un apòcrif *Fruia milites*, quan la documentació de Bagà s'inicia justament, amb el donatiu d'un Frojà verídic l'any 898, mentre que la resta de testimonis de la presumpta falsificació també són presents a la dotalia autèntica del monestir, J. Bolòs – M. Pagès, *El monestir de Sant Llorenç prop Bagà*, Barcelona, 1986.

mots *et <cellulis et sacraris> vel cimiteriis* en el context del document, una lectura possible i adient del pergami tot i que és incerta. Sense proves categòriques, però, cal descartar que aquest sigui el precedent remot que hom cerca perquè al Berguedà no coneixem notícies certes de sagrers que siguin anteriors al segle XII. D'altra banda, en relació a l'església de Sagàs també tenim dubtes seriosos sobre l'autenticitat d'una pretesa consagració que s'hauria verificat l'any 903 i pensem que cal identificar aquest mateix emplaçament amb el *villare Lozovense* que s'adjudicava a la parròquia de Santa Maria de Merlès deu anys abans.²⁷

Datats l'any 988, dos documents autèntics relatius a l'alou de Santa Maria de Costoja, en el Vallespir, considerem que no tenen relació directa amb el tema que ens ocupa en no citar

²⁶ Tot i que no hem tingut oportunitat de consultar el pergami de l'Arxiu Capitular d'Urgell, en una reproducció fotogràfica s'observa com un dels forats afecta dos mots que han estat interpretats *cellulis et sacraris* d'ençà d'una primera lectura de Jaime Villanueva. La poca nitidesa d'aquesta reproducció no ens permet, però, proposar una lectura alternativa i hem de limitar-nos a reproduir les successives edicions, on es posen de manifest els mots més problemàtics. *Idest, ipsa ecclesia sancti Andree, in loco que vocant Segasse, cum sua parrochia, et decimas, et primiciis, et cum omnes alodes ipsius ecclesie pertinentes, et cellulis, et sacraris, vel cimiteriis, et cum omni munus ipsius ecclesie offerentibus, et cum ipsas ecclesiass... Quantum etc.*, segons J. Villanueva, *Viage literario a las iglesias de España*, Madrid-València, 1803-1852, doc. 21, X, p. 271-277. *Idest ipsa ecclesia sancti Andree, in loco que vocant Sagasse, cum sua parrochia et decimas et primiciis et cum omnes alodes ipsius ecclesie pertinentes, et [cellulis] et sacraris vel cimiteriis et cum omni munus ipsius ecclesie offerentibus et cum ipsas ecclesias sufraganeas. Quantum etc.* segons C. Baraut, "Els documents dels anys 981-1010 de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, 3 (1980), doc. 214, p. 45-47. *Id est ipsa ecclesia Sancti Andree, in loco que vocant Sagasse, cum sua parrochia et decimas et primiciis et cum omnes alodes ipsius ecclesie pertinentes, et cellulis et sacraris vel cimiteriis et cum omni munus ipsius ecclesie offerentibus et cum ipsas ecclesias sufraganeas. Quantum etc.* segons C. Baraut, *Cartulari de la vall d'Andorra*, I, Andorra, 1988, doc. 13, p. 109-112, darrera edició que s'acompanya de reproducció fotogràfica en la làmina 5.

²⁷ La pretesa consagració de Sagàs només es coneix per un extracte urgellès del segle XIII. R. Ordeig, *Les dotalies...*, doc. 27, I, p. 78-79. En canvi, es conserven còpies del text íntegre de la dotalia de Santa Maria de Merlès, mentre que el *villare Lodovese* també figura entre les afrontacions de la parròquia de La Quar, dotada l'any 899, que conserva el text original. Id. docs. 16 i 18, p. 57-59 i 62-66.

expressament sageres ni distàncies de 30 passos, tot i que esmentin el seu cementiri i unes cases pròximes a l'església. Es tracta de dues donacions simultànies, per les quals la comtessa Ermengarda cedeix els seus drets al comte Miró i aquest dona la integritat de l'alou al monestir de Santa Maria d'Arles.²⁸

També procedent del Vallespir, té major interès que el cas anterior el document de consagració de les esglésies de Sant Esteve i Sant Martí de la vil·la anomenada Riuferrer i la seva dotació amb un terreny de 30 passos per a cementiri, tot seguint l'autoritat canònica, un text que fins ara tothom sembla donar per vàlid i que nosaltres considerem inequívocament apòcrif. Així en tractar-se d'una bona falsificació, és convenient detallar els nostres arguments diplomàtics: avui perdut, s'ignora si el document que es conservava al monestir d'Arles era l'original; els tres còmputos de datació que aporta oscil·len entre els anys 992-997, al temps que es qualifica el rei Hug Capet amb el seu apel·latiu històric (*Vgo Magnus*), un fet absolutament anacrònic; finalment, a les sospites que provoca la doble dotació amb cementiris mesurats com les sageres cal afegir encara altres passatges que ofereixen fórmules o expressions inusuals.²⁹ A nivell històric, només la seva falsedat pot explicar perquè hom reuneix

²⁸ ...*ipsa Ecclesia sanctæ Mariæ quæ ibidem est, cum decimis et primitiis suis et oblationes fidelium, cum suo cimiterio, et cum ipsas domos quæ sunt circa ipsam Ecclesiam, cum illorum exios et regressios earum.* P. de Marca, *Marca hispanica sive limes hispanicus, hoc est geographica et historica descriptio Cataloniae, Ruscionis et circumjacentium populorum, ab anno 817 ad annum 1258*, ed. Stephanus Baluzius, París, 1688, docs. 138-139, cols. 940-941.

²⁹ Els dos fragment que reproduïm a continuació pensem que no poden haver estat redactats abans del segle XII: ... *et donamus in circuitum ipsarum ecclesiarum cimiteria secundum canonicam auctoritatem, in circuitu ecclesie Sancti Stephani cimiterium XXX^a passum et in circuitu ecclesie Sancti Martini cimiterium XXX^a passuum, ibidem Christo Domino famulantes, tam vivis quam etiam mortuis. Et ut ipsas ecclesias semper subdite sint Sancte Eulalie sedis Elenense matrem ecclesie et ipsi sacerdotes qui ibi primicias et decimas et oblationes fidelium per constitutionem jamdicti patris nostri Berengarii episcopi vel successoribus suis ibidem acceperint, tercias atque paradas, et ad sinodum primum relias III et ad alium sinodum relias III, et omnes redditiones ecclesiasticas per auctoritatem canonicam potestati Sancte Eulalie persolvi non diferant. ... Et hec omnia ita sunt definita*

en una sola dotalia i en un únic gran terme les parròquies de Sant Esteve d'Arles i de Sant Martí de Cortsaví, mal anomenades de Riuferrer al text apòcrif. El mòbil genèric d'això és, en tot cas, la possessió d'aquesta vall i de totes dues esglésies per part del monestir d'Arles, mentre que la iniciativa concreta pot datar-se vers l'any 1159, quan totes dues eren consagrades efectivament i hom subjectava la nostra esglésiola castral de Sant Jaume de Cortsaví a la de Sant Martí i, aquesta, a la d'Arles.³⁰

D'altra banda, en relació al Rosselló, Catafau també aporta altres notícies de sagreres o celleres que es remunten a mitjan segle X, cinc o sis proves precàries que considerem falses o molt discutibles:³¹ així, pensem que procedeix d'un text apòcrif una breu notícia moderna extreta d'un cartoral perdut del monestir de Cuixà, on s'atribueix a l'any 945 la venda feta per 16 diners d'un sagrer a l'església de Sant Julià de Vallventosa;³² igualment seria falsa la notícia d'una donació a la catedral d'Elna datada de l'any 976 que cita, entre d'altres béns, uns sagrers pròxims a l'església de Sant Joan de Brouillà;³³ en aquest context, pensem que tampoc caldria considerar la donació feta l'any 996 al bisbe

a nobis ut de ista omnia suprascripta nullus comes, nec vicescomes, nec villicus, nec centenarius, nec decanus exinde aliquid potestatem habeat, sed semper jure ecclesiastice maneat mancipatum, R. Ordeig, Les dotalies..., doc. 110, I, p. 259-260.

³⁰ La butlla del papa Sergi de l'any 1011 ja recull la titularitat monàstica de la vall i ambdues esglésies. P. de Marca, *Marca hispanica...*, doc. 168, cols. 989-992. Aquest mateix autor també publica els textos de les consagracions de l'any 1159, on la de Sant Martí és ben explícita: *Praecipimus ut Ecclesiola illa sancti Iacobi quæeae noviter constructa est juxta castrum Curte Savini subdita sit semper in aeternum jamdictæ matri Ecclesiæ, scilicet sancti Martini, et Presbyteris ibi Deo famulantibus. ...et praecipimus ut hæc Ecclesia sancti Martini sit obediens Arulensi Ecclesiæ, salva reverentia Helenensis Ecclesiæ, Id.*, cols. 328-329 i cols. 1323-1325.

³¹ A. Catafau, *Les celleres...*, p. 59-64.

³² *... de sacrario cum suo super posito quod nos advenit per manufactionem.* A. Catafau, *Les celleres...*, p. 666-667. Al nostre parer és sospitosa la insòlita "manufactionem" originària dels drets, on hauria estat més acceptable "aprisione" o "edificacione", d'acord amb el vocabulari diplomàtic de l'època. A més, la notícia autògrafa de François de Fossa sembla referir-se també al pagament d'un cens o "redevance" que seria contradictori i que Catafau desestima (not. 6).

d'Elna de dos cellers a la Vilanova de Montesquieu, ja que formen part d'un alou integrat per un mas amb jardí, colomer i 13 parcel·les, on predomina la vinya i no es cita cap església;³⁴ finalment, ja hem argumentat més amunt la falsedat de la dotació amb cementiris de 30 passos de les esglésies de Cortsavi i Arles vers l'any 993, mentre que és extemporània la notícia continguda a l'acta de consagració de l'església de Santa Justa i Santa Rufina de Prats de Molló de l'any 1245, on s'afirma que en la consagració prèvia d'una altra església dedicada a aquestes santes el comte Oliba Cabreta l'hauria dotada amb terra per cementiri disposada al seu voltant (*in circuitu*).³⁵ De fet, en conjunt, el mateix Catafau observa que el terme *sacrarium* desapareix dels textos rossellonesos més enllà del segle XI i que només era característic dels documents més antics,³⁶ tots ells dubtosos.

Sense ànim d'ésser exhaustius, a tots aquests casos que servien d'argument a Bonnassie i Catafau per defensar l'existència de sagreres pretèrites, encara podríem afegir-hi altres exemples

³³ Aquí, la presència conjunta de cases, corts, horts i sagrers denotaria la incipient estructuració d'una sagrera. A. Catafau, *Les celleres...*, p. 61 i 232 (...*et cum ipsos sacrarios qui sunt prope sancto Johanne*). Malgrat l'opinió de Catafau, cal observar que altres autors no el consideren un document autèntic (P. Bonnassie, "Les sagreres catalanes...", p. 78, not. 34, L. To, "El marc de les comunitats pageses: villa i parròquia en les diòcesis de Girona i Elna (final del segle IX - principi de l'XI)", *Catalunya i França meridional a l'entorn de l'any mil. Actes del Col·loqui internacional Hug Capet*, Barcelona, 1991, p. 212-239, p. 231, not. 219), mentre que nosaltres no hem pogut consultar directament aquesta notícia.

³⁴ *...et est ipse alodus manso uno cum ipso horto, et cum ipso columbario et cellarios duos et de vineas pecias undecim et campos duos*. A. Catafau, *Les celleres...*, p. 439-440.

³⁵ *Id.* p. 185-186 i 521. No obstant el seu convenciment sobre la veracitat dels casos d'Arles, en relació a la notícia tardana de Prats de Molló el mateix Catafau es resisteix a donar-li excessiva importància, en part perquè "l'église est construite sur un piton rocheux qui se prête mal à la délimitation d'un cercle de trente pas de rayon". P. de Marca, *Marca hispanica...*, doc. 517, cols. 1437-1438.

³⁶ *Les celleres...*, p. 160 i not. 158. En realitat, el darrer document que segons ell citaria sagrers al Rosselló sembla ésser també un text apòcrif: torna a tractar-se d'un document procedent del monestir d'Arles i on es fa referència als 43 sagrers de Cortsavi; aquí, els diferents còmputos emprats no coincideixen i oscil·len entre els anys 1088 o 1090; d'altra banda, la toponímia i el vocabulari que utilitza ens semblen anacrònics puntualment (P. de Marca, *Marca hispanica...*, doc. 304, cols. 1185-1186).

anteriors al segle XI que hom considera vàlids. Un d'aquests seria el document de consagració de l'església cerdana de Balltarga, un text problemàtic que en la seva darrera edició crítica s'ha considerat autèntic en el passatge de la dotació on consta un cementiri de 30 passos al voltant del temple que haurien atorgat els parroquians, els *milites* i els laics del lloc.³⁷ Com és lògic, no es conserva el document original d'aquesta dotàlia, mentre que els diferents còmputos emprats oscil·len entre els anys 889-891 i el seu darrer editor no descarta la possibilitat que, a més dels passatges interpolats que assenyala, "alguns altres mots dispersos en el text poden ser també afegits". En relació al fragment que ens interessa i que es troba situat entre interpolacions, l'argument emprat per afirmar-ne la validesa és que presenta certes coincidències amb el text autèntic de la consagració de Santa Maria de Merlès de l'any 893, tot i que aquí són dos eclesiàstics els que donen una simple peça de terra pròxima a l'església per establir el cementiri, sense facilitar-nos cap mesura.³⁸ Nosaltres no tenim cap dubte que el passatge referit del text de Balltarga no és autèntic i bastaria recordar el cas apòcrif analitzat més amunt de Vallfogona, on també intervenen uns suposats *milites* en la dotació i que eren menys anacrònics que aquests.

Al comtat de Besalú, tampoc seria certa la notícia de la consagració de Sant Pere d'Espuig que un regest local desaparegut atribueix a l'any 965. Aleshores, el bisbe i abat Arnulf hauria concedit a dita església les dècimes, primícies i oblacions dels seus fidels, a més d'un cementiri de 30 passos que hom considera equivalent a dues mujades de terra. Donada la brevetat de la notícia, els únics arguments que tenim en contra aquest text són l'insòlit càlcul de superfície del cementiri o la rara descripció del seu perímetre, on no manca algun topònim transformat en excés.³⁹

³⁷ *Deinde omnes nos prefati parrochiani et milites et laici damus per secula cuncta vestre jamdicte de Beltarga ecclesie in dotaria cimiterium a parte orientis triginta passos, a meridie triginta passos, ab aquiluo triginta passos, ab occidente triginta.* R. Ordeig, *Les dotàlies...*, doc. 15, I, p. 53-57.

³⁸ *Id.* p. 54 i 57-59 (...*et prope ipsa ecclesia alia pecia de terra ad cimiterium faciendum*).

Altres falsificacions que mereixen ésser denunciades encara són les suposades donacions del delme i de l'alou del puig de Santa Susanna, amb la seva sagrera i l'església de Sant Joan, casa i molins, que haurien atorgat entre els anys 966-975 els comtes Sunifred i Oliba de Cerdanya al monestir de Sant Llorenç prop Bagà.⁴⁰ En relació al primer donatiu, tot i que la còpia més antiga que ens ha pervingut intenta imitar caràcters arcaïtzants, això no aconsegueix, però, corregir l'ús puntual d'un vocabulari i d'una onomàstica maldestra.⁴¹ Igualment, de la segona donació també es conservaria el pergami suposadament original, un text on prolifera un vocabulari que és clarament anacrònic.⁴²

A totes aquestes prematures i equívocues referències de sagreres i sagrers o cementiris mesurats en passos cal afegir encara diversos textos d'inicis del segle XI, entre els quals destaca un document que ha aconseguit convèncer tothom i que jo també he considerat autèntic recentment.⁴³ Es tracta de la consagració de l'església de Sant Silvestre del vilar Renald o de Vilamala, en el comtat de Peralada, atribuïda al bisbe Pere Roger i dotada amb béns immobles, amb dècimes, primícies i oblacions de diversos vilars, tot establint els 30 passos del

³⁹ *Id.* doc. 85, p. 197 (...*decimas et primitias et oblationes fidelium, tam vivorum quam etiam defunctorum, et insuper exomi praedictae simiterio habere triginta ecclesiasticos legitimos passos, ...a parte orientis in ipsa via quae vadit ad Brugada, et de meridie in ipsa margine juxta ipsam ecclesiam, et de occiduo in ipsa via que venit de Vessolá, et de circio in ipsa terra de Lacho, consistente en junto modiatas duas de terra.*)

⁴⁰ ...*ipsum nostrum decimum de ipso pug de Sancta Susanna et de ipsa sagrera et de ipsa statione et ipsi molendinis, cum mulinarios etc; ...et cum ecclesia Sancta Susanna et Sancti Iohannis cum sua sacraria.* A Galera, *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966 – 1276)*, Barcelona, 1998, docs. 1 i 4, p. 53-55 i 57-59.

⁴¹ Així considerem l'esment del *decimum* on hauria de dir *decima*, la signatura d'un tal *Gastone* o l'ús d'altres mots com *pug*, *bosch*, *statione*, *pegera* o *sagrera* mateix.

⁴² ...*stationem meam ...olivarios ...sacraria ...rocha de Piador ...roca de Decires ...pug Qugul ...planta oliuera ...ipsa novera ...ipso bosch prope ipsos molins ...cum decimas et primicias et offerendas cum omnii iure ecclesiastica, per alodium franchum ...adempmentum ...Artiga ...pug Qugulos.* Puntualment es fa òbvia la relació existent amb el fals anterior.

⁴³ R. Martí, *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*, Barcelona, 1997, doc. 198, p. 215-216.

cementiri al seu voltant.⁴⁴ Aquí, no han estat tant, però, les qualitats diplomàtiques del document que ens ha seduït com la seva immediatesa a les primeres referències verídiques de sagres: així, com succeeix a les falsificacions anteriors, en aquest cas tampoc no es conserva el document original i és impossible unificar els diversos còmputos emprats, que ofereixen datacions discordants entre els anys 999-1032; puntualment, el vocabulari llatí emprat és barroer i anacrònic, com s'aprecia a les preteses mesures de superfície *sebtada*, *sextada* i *dexter*, o com succeeix, especialment, a la toponímia descrita;⁴⁵ coneixedor de certes fonts episcopals autèntiques, el falsari hauria comès, però, petits errors en aportar personatges històrics per donar major credibilitat al text que s'inventa, com succeeix en els casos del cabiscol Ponç, de l'ardiaca Arnust i de l'escrivà, el prevere Adalbert;⁴⁶ cal observar, finalment, que durant el llarg govern del bisbe Pere Roger hem observat com es produeix una veritable paralització del procés de consagració i dotació d'esglésies parroquials, una llarga aturada que durà més de 40 anys i que només contradiu aquest cas excepcional, tot imposant com insòlita contrapartida un cens miserable de dos conills anyals.⁴⁷

⁴⁴ *Atque episcopus ordinavit ad eam basilicam Sancti Sylvestri ut de foris totum in circuitu symiterium de ipsa ecclesia fuisset, id est, ad mensuram de homine qui optum passum faciet: tenente uno pede in terra extendat ambas cambas cum alio pede quantum passus potuerit, et sic ad plus minimum triginta passus. Affrontat itaque ista terra qui dicitur symiterium: de oriente in terra de Guillermo Tedmar, et de meridie cum triginta [...] Petri...* R. Ordeig, *Les dotalties...*, doc. 149, II, p. 52-54.

⁴⁵ Considerem obvis més de la meitat dels casos com, per exemple, *ipsum Matet, mulino de Masot, Terrerol, Madrens, casal de Pedrim, montem Perdut, ipsas Llumenarias, pugium Hermal, Bausell*, etc.

⁴⁶ En relació a la signatura *+Pontius cabiscolus diocesis de presbiter quod dicitur Pebrel*, cal advertir que Ponç només ostentà aquest càrrec correctament escrit (*caput scole*) d'ençà de l'any 1031 i que mai ho fa amb atribucions diocesanes ni amb aquest cognom. Altrament, tot i que a inicis del segle XI es documenta un canonge amb aquest nom, Arnust mai va ésser ardiaca de la Seu de Girona. D'altra banda, tampoc documentem cap Adalbert prevere i escrivà abans de l'any 1040. També s'observa, finalment, la suposada signatura d'alguns eclesiàstics episcopals autèntics, com serien el prevere Bonuci, l'ardiaca Guitard o el prevere Bonhom, que aleshores ja era sagristà, entre d'altres que ignorem i que serien invenció del falsificador, com els preveres Adulf, Jeroni i Gotmar.

Davant d'això, és completament inútil la detallada descripció que aporta el text fals a l'hora de mesurar el cementiri, tot indicant que cal posar un peu arran del mur de l'església i que cal estendre les cames tant com es pugui, fins comptar, més o menys, 30 passos, instruccions precises que ja no tenen sentit a nivell històric ni arqueològic.⁴⁸

Ja hem proposat la falsedat d'una altra dotàlia gironina datada l'any 1046, segons la qual l'abat i bisbe Bernat de Coserans, juntament amb el bisbe Pere de Girona, hauria consagrat l'església de Sant Martí de Queixàs del lloc d'Olmeda, al comtat de Besalú. Ell mateix li hauria confirmat el terme parroquial i les donacions d'alous amb què seria dotada o la possessió de les dècimes, primícies i oblacions, al temps que fixaria el seu cementiri en 40 passos de circuit. Tot i que poden coincidir un mateix any els quatre còmputos emprats al document, certs anacronismes d'aquest text conservat en una còpia del segle XVIII no deixen dubte que es tracta d'una falsificació: així, certs personatges històrics són ficticis, com succeeix amb el cabiscol Joan, que no va obtenir aquesta dignitat fins la mort del seu oncle i predecessor Ponç l'any 1064, o com el degà Sunifred, un càrrec inexistent aleshores a la catedral; puntualment, entre certs casos llatinitzats correctament, alguns topònims recullen formes

⁴⁷ R. Martí, *Collecció diplomàtica...*, p.36-39. Excepcionalment, per delegació de Pere Roger consagren esglésies a la seva diòcesi l'arquebisbe de Narbona i els bisbes d'Elna o de Vic als comtats de Peralada i de Besalú (docs. 178 i 188-189). En el cas de l'església de Bolòs no consta qui ho va fer, si no es tracta d'una notícia apòcrifa (doc.257). Cal anotar, si més no, que Pere Roger només intervé efectivament en la consagració de la mateixa catedral de Girona (doc.247).

⁴⁸ A nivell històric, jo mateix afirmava que "en les consagracions posteriors hom coneixeria perfectament com es feien les mesures i els escrivans ja s'estaran de descriure-ho" ("L'ensagrerament...", p.161). Bonnassie considerava que contenia indicacions exemplars a nivell arqueològic: "texte qu'on dirait destiné à régler les travaux pratiques des archéologues qui seuls, par des mesures sur le terrain, pourront nous donner les dimensions exactes des différentes *sagrerres*" ("Les sagrerres catalanes...", p.70 i not.17). Finalment, Farías el pren com a punt de partida en calcular la superfície aproximada d'una sagrera de 30 passos en uns 2800 metres² ("La sagrera catalana...", p.85). Si no fem cas d'aquelles instruccions, cal pensar que els passos eclesiàstics serien del tamany dels passos ordinaris, més curts que els descrits en aquesta falsa dotàlia.

sospitoses, evolucionades en excés; finalment, a les signatures figuren diverses subscripcions a títol col·lectiu que empen fórmules que són usuals a les actes de deposició de relíquies i que són insòlites a les dotalies, com és el cas; la datació convincent o l'avinentsa d'altres personatges com l'ardiaca Arnau, el sagristà Bonuç o el canonge Gualter avalarien l'existència d'un document verídic on participaren certs membres del capítol de Girona, mentre que la bigarrada representació dels monjos de Vilabertran assenyala aquest monestir com l'origen de la falsa dotalia.⁴⁹ Tot indica que el falsificador ha emprat documentació verídica del segle XI, documentació entre la qual, fins i tot, figuraria una deposició de relíquies autèntica, encara que cal descartar que s'hagi fixat la parròquia o el cementiri de Sant Martí de Queixàs tal com es proposa.

També resulta sospitosa la compra d'un clos i un sagrer de dues cases radicats a la sagrera de Sant Romà de Delfià, al comtat de Peralada, que haurien realitzat l'any 1043 els esposos Guifré Duràbil i Arsenda.⁵⁰ Un cop verificat el pergamí corresponent, hem comprovat que es tracta d'un document pseudooriginal i que imita força bé l'escriptura carolíngia o els models diplomàtics del segle XI. Malgrat això, els símptomes de falsedat es fan evidents en les formes dels antropònims (*Matfret, Illiards, Bonadonna, Vuifret Durabil*, etc), sovint mal entesos (*Centurio, Oscluua*), en el vocabulari emprat (*sacrera, cintano / cintana, cloto, maso, rrechos*, etc) o en certes expressions (*in ualente, reie in Francia*).⁵¹ Pel que fa a la paleografia, només l'ús equívoc de certes abreviatures o les reiterades confusions ortogràfiques ens permeten deduir que la rigidesa de l'escriptura respon a la

⁴⁹ R.Ordeig, *Les dotalies...*, doc. 178, II, p.129-131. "...Arnallus archidiaconus et Domnucio sacrista et Joannem caput scole et Bennae et Sonifre degano et Gualter et Bonopax et Gabert et Raymun et aliorum clericorum et monachis [ville] Bertran vel alii monachi ...Vilasera ...termino Frebat ...collo de Paors vel in Pujo Calvet ...Puig Rudulf et pro ipsa Stela et pro valle Sera ...et semiterio [...] parte in circuitu ipsa ecclesiam passos quadraginta ...cum genitore suo et genitrice et parentibus et vivis et defunctis. R. Martí, *Col·lecció diplomàtica...*, doc.247.

⁵⁰ J.M. Marquès, *Esriptures de Santa Maria de Vilabertran (968-1300)*, Girona, 1995, doc.18.

deficient imitació d'un falsari. Procedent del fons de Vilabertran, com en el cas anterior, potser cal atribuir a aquest monestir la responsabilitat de la falsificació, un text que no hauria estat fabricat abans d'iniciar-se el segle XIII.

Cal descartar també la correcció feta per l'editor d'un document gironí de l'any 1036 que converteix el cens de l'agrer (*acrario*) en un sagrer (*sacrario*), una modificació que desvirtua el sentit original del text i que ja havíem anotat.⁵²

⁵¹ Biblioteca de Catalunya, *Arxiu*, núm. 10.024. En tractar-se d'un document inèdit, considerem necessari reproduir-lo íntegre a continuació: *In nomine Domini. Ego Matfret et uxor mea nomine Azalet et sorores meas nomine Illiards et Bonadonna venditores sumus uobis Vuifret Durabil et uxor sua nomine Arsens emptores per hanc scriptura uendicionis uendimus uobis aliquis de alaudem nostrum proprium que nobis aduenit per parentorum nostrorum uel per comparatione seu pro qualicumque uocem. Et est ipso alude in comitatu Petralatense in termino de Dalfiano, in locum que dicunt in ipsos Clausos ante sacrera de sancti Rromani id est clauso .I.. Et afrontat ipso clauso de parte orientis in terra* de nos emtores et abet inde dextros .XV. et passos .II. et de meridie in ipsa uia qui pergit in omnesque partes uel in ips<a> uilla Dalfiano et abet inde dextros .VI. et passos .II., et de occiduo in terra de Centurio et de suos eredes et abet inde dextros .XII. et de circi in ipsa uia qui pergit in omnesque partes et abet per ipsa uia dextros .XVI. et pasos duos. Et in alio loco, in ipsa sacrera de sancti Rromani sacrario .I. et in ipso sacrario abet .II. chasas, et affrontat ipso sacrario de parte orientis in ipso churtilio uel in ipso cintano de Gitiza et de suos eredes, et de merizie in ipso cloto uel in ipsa cintana, et de occiduo in ipso maso qui fuit de Arnall Durabil, et de circi in ipso sacrario de Gitiza et de suos eredes. Quantum infra istas totas afrontaciones incluzunt et isti dextri rresonant sic uendimus uobis ipso clauso et ipso sacrario** ab ipso<s> superpositos et ab ipsos rrechos totos ab integros cum omnes exios et regressios et cum illarum afrontaciones propter precium manchusos .III., unum in auro et .II. in ualente et de ipso clauso faciatis seruicium migeria .I. legitima rrasa de blad. Quem uero ehc omnia superius scripta de nostro iuramus in uestras trazimus potestatem ad faciendi que uolueritis. Quod si nos uenditores aut ullusque uiuens omo uel femina qui contra ista scriptura uendicione uenerit pro inrumpendum non oc ualead uendicar quod inquirat set componat uobis predictum alaudem in duplo cum sua melioracione et in antea ista scriptura uendicione firma permaneat omnique tempore. Facta ista scriptura uendicione .III. nonas aprilii, anos .XII. regnante Aianrigo reie in Francia. Sig+m Matfret, sig+m Azalet, sig+m Illiards, sig+m Bonadonna, qui ista scriptura uendicione fieri iussimus et firmauimus et firmare rogauimus. Sig+m Oscluua Salamoni, sig+m Centurioni Ponci, sig+m Gaucibert Faber. Petrone sacer qui ista scriptura uendicione ab ipsas litteras rrasas scripsit et sub SSS die et anno quod supra (*espai per tres mots que han estat esborrats, el primer dels quals era uel; **els darrers sis mots són escrits sobre un esborrat).*

Observem, finalment, una darrera referència dels anys 60 del segle XI continguda en un document que hem datat poc després de l'any 1068, on s'apleguen els donatius acumulats per la canònica de Girona d'ençà de la seva fundació l'any 1019: en aquest cas, es tracta de la donació que fan el bisbe Pere, la comtessa Ermessenda i el comte Berenguer de l'església de Sant Amanç amb la seva sufragània de Sant Martí Sapresa, a la comarca de la Selva, amb els seus sagrers i cementiri de 30 passos.⁵³ Cal observar que si aquesta referència fos vàlida seria la més antiga notícia de sagrers en terres gironines, ja que Berenguer Ramon va morir l'any 1035. Basta comparar, però, la compilació amb el text que hem restablert de la dotàlia original per confirmar que la inclusió de l'església sufragània fou afegida pel compilador intencionadament, potser amb l'ànim d'enganyar.⁵⁴ De fet, la primera notícia certa de Sant Martí Sapresa en aquests arxius no es registra fins l'any 1076, quan diverses parelles venen al sagristà de la Seu l'alou d'una vinya, un sagrer amb estris i terres, transacció on sembla consumir-se la dominació episcopal d'aquesta sagrera.⁵⁵

Aquests exemples gironins no són casos isolats de falsificacions entre els primers textos del segle XI que citen l'establiment d'espais sacralitzats a l'exterior de les esglésies. Il·lustren l'existència d'una pràctica generalitzada a gairebé la totalitat dels exemples considerats autèntics que aporta Fariás i que són datats entre els anys 1025-1037, tot i que ell mateix es mostrava molt

⁵² J.M. Marquès, *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona (s.IX-XIV)*, Barcelona, 1993, doc.95, p.207-208. R. Martí, *Col·lecció diplomàtica...*, doc.218.

⁵³ R. Martí, *Col·lecció diplomàtica...*, doc.332, p.342-347 (*Et nos predicti Petrus et Ermessindis et Berengarius donamus eidem domui channonice parrochiam sancti Amancii, cum decimis et primiciis atque oblacionibus et cum suis omnibus pertinentiis et cum suo apendicio ecclesie sancti Martini de Presa cum decimis et primiciis et oblacionibus et cum sacrariis et cimiterio trigi<n>ta passuum, et ecclesiam sancti Martini de Campo Maiore, cum omnibus suis pertinentiis...*).

⁵⁴ *Id.* doc.179, p.197-200 (*Et parrochiam sancti Amantii, cum omnibus suis pertinentiis, et ecclesiam sancti Martini de Campo Maiore, cum omnibus suis pertinentiis*).

⁵⁵ *Id.* doc.359, p.377-378.

caut en afirmar que no hi ha notícies certes que siguin anteriors a l'any 1020 aproximadament.⁵⁶

Per començar, i procedent del Rosselló, també sembla falsa la pretesa consagració de Sant Joan de Perpinyà que hauria estat realitzada vers l'any 1025 i on s'atorgava un cementiri que es disposa tot al voltant de l'església.⁵⁷ Els indicis de falsedat no són absents d'aquest text: així, tot i ésser coincidents els còmputos de l'Encarnació i del rei Robert, la indicció correspondria a l'any 1022, al temps que hom afegeix una insòlita i imprecisa referència als *temporibus domni Berengarii episcopi*; d'altra banda, també considerem insòlita aleshores la iniciativa de construcció de l'església protagonitzada per una colla d'homes bons que signen el document, en absència d'altres signatures d'eclesiàstics que la del mateix bisbe o la d'un sospitós prevere Gaucelinus que seria l'escrivà i que figura en un altre apòcrif; la forma excessivament evolucionada dels topònims o la subjecció a la Seu d'Elna amb un cens anyal d'un diner només serien, finalment, els darrers indicis de falsificació que observem.⁵⁸ Procedent dels arxius episcopals d'Elna, pensem que la fabricació d'aquesta falsa dotalia pot datar-se vers l'any 1230, quan el bisbe Bernat va obtenir a Roma la propietat perpètua de la capellania corresponent a Sant Joan de Perpinyà.⁵⁹

Situada al Conflent, també deu ésser falsa l'acta de dotació de l'església de Santa Eulàlia de Fullà que li atribueix un cementiri de trenta passos, un text conegut per una còpia moderna força defectuosa.⁶⁰ Com és habitual en aquests tipus de documents, els problemes comencen a l'hora d'intentar fer que coincideixin els diferents còmputos, amb datacions que oscil·len entre els

⁵⁶ V. Fariás, "La sagrera catalana...", p.122-123 i nots.129-130.

⁵⁷ *...cum decimis et oblationibus suis et cum cimiterio in girum Ecclesie ad corpora mortuorum sepelienda*. P. de Marca, *Marca hispanica...*, doc.199, col.1040. R. Ordeig, *Les dotalies...*, doc. 145, II, p.46-48.

⁵⁸ És insòlita la forma que presenten la pràctica totalitat dels topònims: *Coma Crosa, Puigines, regulo Reart, regulo de Vernet, regulo de Arcedonia, burgo Erbino*.

⁵⁹ Ho fa explícit un text de l'any 1430 per oposició i en concurrència als drets comtals que demostra l'establiment d'una canònica l'any 1102. P. de Marca, *Marca hispanica...*, docs.331-332, cols.1226-1228.

⁶⁰ *Donamus predicti homines ad predicta ecclesia Sancta Eulalia ad sementerium erigendum dictae ecclesiae triginta passus*. R. Ordeig, *Les dotalies...*, doc.150, II, p.54-56.

anys 1027-1031 o 1040. Altrament, la construcció de l'església i la donació del cementiri s'atribueixen a una desena d'homes del lloc que encapçalen les signatures de la donació-dotació amb noms singulars com *Riufret, Benet, Pere, Bernat, Menut, Pons*, clarament extemporanis, com també ho són els topònims *Quer Agudell, Madoncles, Tocopelato i Campelles*. Finalment, el bisbe hauria establert dos censos anuals a la Seu de *partitas tres et altres duodecim de sarzil parad* en ocasió dels sínodes diocesans, a més de tres modis de cereal i altres tres de vi en concepte de terços episcopals. Més que als errors d'un escrivà o d'un copista maldestre, les singularitats d'aquest text cal atribuir-les al fet que es tracta d'una falsificació força tardana, segurament d'origen episcopal.

A les falses dotalies cal afegir encara la de l'església cerdana de Sant Climent d'Urús, on s'atorga un cementiri de 30 passos eclesiàstics i que figura citada entre els casos autèntics més antics, com els apòcrifs anteriors.⁶¹ L'autoria d'aquest text, pseudo-original o còpia coetània, s'atribueix al cabiscol Gualter (*magister*), qui hauria comès el greu error de datar-lo l'any 1035 seguint el còmput de l'Encarnació, al temps que comptava l'insòlit segon any de govern del bisbe Eribau que hauria de correspondre a 1037.⁶² Sense haver observat personalment el pergamí, no tenim dubte de la seva falsedat perquè hi són presents altres indicis concloents: així considerem que ho indica l'atribució al clergue de Sant Climent d'un terç només de la dècima que s'hauria de partir a les eres mateix; igualment, resulta també estranya la subjecció de les esglésies veïnes de Puigfrondi i Ferreres, tot enumerant al capdavant i fora de context, entre les signatures, els vuit llocs diferents que s'integrarien dins la parròquia d'Urús; finalment, la mateixa forma onomàstica

⁶¹ *...ecclesia Deo anuente ibi consecravi atque cimiterium .XXX. passum ecclesiasticorum ex omni parte ei concessi cum oblacionibus et decimis et primiciis et ceteros limites sue parochie.* R. Ordeig, *Les dotalies...*, doc.155, II, p.71-72.

⁶² Còmput anacrònic que també hem vist emprat al fals de Sant Joan de Perpinyà. El primer en observar que no és un document original ha estat Ordeig, en editar-lo.

d'aquests llocs i la d'algunes dignitats eclesiàstiques també ens sembla anacrònica.⁶³

Més problemàtica resulta l'anàlisi d'un document datat l'any 1028, un text que sembla original i que cita per dues vegades un sagrer pròxim a l'església vallesana de Sant Salvador de Polinyà. Es tracta de l'empenyorament fet per Ermenard a Sal·la per un deute d'una unça d'or i que afecta diverses propietats, entre les quals hi ha la meitat d'un sagrer.⁶⁴ La consulta directa del pergami ens confirma que es tracta d'un text que cal atribuir al segle XI, on la lletra d'una mà maldestra presenta característiques arcaïtzants que són més pròpies de l'escriptura del segle X.⁶⁵ Malgrat aquesta garantia, el text del document ofereix també certes anomalies que permeten sospitar que hauria estat redactat només unes poques dècades més tard de la data que estipula: així, és anòmal que manquin les signatures de subscripció on només figuren dos desconeguts, l'empenyorador i una insòlita senyora, Ermengards, que hem de suposar la seva esposa; escrit pel sacerdot Llopart amb correccions freqüents, aquest és l'únic text de Polinyà que ens ha deixat aquest autor i la seva única notícia, quan l'escrivà habitual era el polit prevere Gotmar, qui redactà altres tres textos conservats dels anys 1025-1031.⁶⁶ Més conegut és Sal·la, el beneficiari de l'empenyorament, que hauria estat prevere i que sembla posseir inicialment l'església de Sant

⁶³ *Teneres, Pugfrondi, Vilar, Vilaro, Urue, Ventagola, Caseles, Tarterola: isti sunt parrochiani de sancti Clementi de Urue.* Altrament, considerem molt sospitoses les signatures de *Seniofredis cantoris* i de *Arnaldi capellanus de Urue*, dignitats que aleshores són insòlites.

⁶⁴ J. Alturo, *L'arxiu antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200*, Barcelona, 1985, doc. 28, II, p.34-35.

⁶⁵ Contrastada amb el pergami, a la lectura de l'edició del text només podem afegir que, en la frase del segon esment del sagrer, s'observa l'esmena -amb tinta diferent- de dos o tres mots que han estat esborrats: *ipsa casa et ipsa tona ab ipsa medietate de ipso sacrario et alia pecia... sic impignoro tibi ipsa medietate <ab integre cum exios et regresios suos> uel de ipsa casa uel de ipso sacrario.* Arxiu Diocesà de Barcelona, *Fons de Santa Eulàlia del Camp*, 3A, p.erg.156.

⁶⁶ J. Alturo, *L'arxiu antic...* docs.26, 31 i 33. Entre les correccions del text de Llopart cal observar que al valor de l'empenyorament escriu *manculos* i cancel·la el mot per escriure immediatament *uncia .I. de auro de Spania ad pese legimo*, un dubte on s'evidenciaria un insòlit increment del deute en redactar el document.

Salvador, a la porta de la qual disposava de sagrers en morir vers l'any 1054.⁶⁷ És precisament una de les filles de Sal·la, Sança, casada amb Bonfill Odesind, la receptora d'una sèrie de set empenyoraments distints fets per pagesos de Polinyà durant els anys 1053-1074.⁶⁸ Tot sembla indicar que s'esgrimeix el préstec com una activitat tradicional d'aquesta família per avalar el text sospitós que ens ocupa, un document que potser va estar fabricat entre els anys 1056-1060 o una mica més tard: així, considerem que vers l'any 1056 s'encetà la polèmica, quan el bisbe Guislabert donava a la canònica de Barcelona l'església de Sant Salvador amb els seus alous, sagrers o cases i dècimes o primícies;⁶⁹ aleshores, la vídua de Sal·la i el seu fill, el clergue Isarn, també ofereixen a la canònica la donació d'un alou a Polinyà, mentre que al testament d'Isarn es disposa la transmissió perpètua del *sacrario qui est ante hostium* als clergues que serveixin l'església de Sant Salvador; rebent sa mare la resta de sagrers;⁷⁰ finalment, l'any 1060 va tenir lloc un plet entre Bonfill Odesind i el bisbe Guislabert que va acabar per fixar l'espai de la sagrera de Sant Salvador seguint el que hom anomenava *vallo antico*, on s'estableixen insòlites distàncies mesurades en desenes de pams entre els murs de l'església i els alous circumdants; això prova que la negociació s'ajustà a les reclamacions parcel·làries, mentre Bonfill i Sança obtenien de la Seu de Barcelona un document explícit de reconeixement del seu alou, situat 70 pams a migdia de l'església, i on també els era concedida la possessió del vall antic, potser en feu.⁷¹ Podem afirmar, en conclusió, que existeixen indicis suficients per considerar fals el document de l'any 1028 que hem analitzat, al temps que la sagrera de Polinyà es perfilava com un cas exemplar, com ja havia observat Kennelly amb menys documents.

⁶⁷ K. Kennelly, "Sobre la Paz de Dios...", p.128-130. J. Alturo, *L'arxiu antic...*, doc.64.

⁶⁸ J. Alturo, *L'arxiu antic...*, docs.61, 65, 69, 72, 75, 82 i 102.

⁶⁹ J. Alturo, *Diplomatari de Polinyà del Vallès. Aproximació a la història d'un poble del segle X al XII*, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 1985, doc.27, p.119-120.

⁷⁰ J. Alturo, *Diplomatari de Polinyà...*, doc.32, p.122-123; *L'arxiu antic...*, doc.73, p.82-83.

⁷¹ J. Alturo, *L'arxiu antic...*, docs.76-77, p.85-87.

També cal considerar apòcrif un altre text barceloní que dataria de l'any 1034, un document relatiu a Vilapiscina que es conserva en còpia del segle XIII i que no ofereix gaires indicis categòrics de falsedat.⁷² Es tracta de la venda feta pel prevere Bonuç a un tal Arnau, del seu alou amb terres, cases, sgrers i l'església de Santa Eulàlia "Merite" de Vilapiscina i que posseïa per compra o permuta feta a Tedbert d'Horta.⁷³ Aparentment, les anomalies semblen minses: a les afrontacions es descriu sucintament una estrada a ponent, un via a migdia, cases o terres a llevant i, en canvi, es fa una detallada i llarga descripció del límit septentrional;⁷⁴ un preu detallat en diverses espècies sembla més aviat una garantia que no un defecte;⁷⁵ finalment, a les signatures s'observa un cert desgavell i una clara intenció d'incloure els fills de Tedbert.⁷⁶ Els protagonistes de la venda són ben coneguts, ja que si Bonuç és prevere de Sant Andreu de Palomar, Arnau és un dels principals propietaris de terres i cases en el lloc de Vilapiscina, una part de les quals va donar al capítol de la Seu de Barcelona quan aquest va acollir per canonge el seu fill Pere l'any 1065.⁷⁷ El beneficiari últim del text que analitzem és, així, la catedral de Barcelona i és als seus arxius on es provaria l'ús d'aquest document fals vers l'any 1098: aleshores

⁷² Arxiu Capitular de Barcelona, *Libri Antiquitatum*, II, f.79v, doc.229.

⁷³ *...alaudem meum proprium, id sunt terras et vineas et domos cum sacriariis et ipsam ecclesiam sancta Eulalie Merite que abeo in territorio Barchinone, in parrochia sancti Andree de Palumbare, in locum que dicunt Ville Piscine.*

⁷⁴ Límit nord: *...terris et vineis Ricosindo et puteum Montedellus et in superiori margine longior ad ipsam Tonnam et in terris et vineis de Goltredo et heredibus suis.*

⁷⁵ *...in aderato et definito precio mancosos .XXVIII. de bono auro legitimo pensatos et sesters .III. ordeï et migeres .V. de formento et mancosos .IIII. veteres de Ispania.*

⁷⁶ +Bonucius*, S+ Geribertus sacer*, S+ Ervigio, S+ Bernardus, nos hoc superius confirmamus sic scriptum est. S+ Primus*, S+ Sinner, S+ Mir Rosso, S+ Remundus Tetberti, S+ Isarnus Tetberti. S+ Seniofredus presbiter, qui hoc scripsit. Observem també que *Teberto de Orta* és l'únic personatge que empra complement locatiu al text.

⁷⁷ Són personatges ben coneguts per l'estudi de Kennelly. Serveixin de mostra alguns detalls: un cop, Arnau fou ferit per Balloví Ansoval, fill d'un altre prevere de Sant Andreu; a la mort d'Arnau, els fills pledejaren vers 1077 en dividir-se els seus béns; finalment, vers la fi del segle el clergue Pere Arnau infeudà un sagrer situat a la porta de l'església de

una senyora de Badalona, de nom Rodlenda que, prèviament, ja posseïa un sagrer a Vilapiscina va apropiar-se, amb els seus fills, d'una quintana i d'un pou que pertanyia a la canònica de la Seu i va saquejar les cases que hi va trobar; la identificació de la quintana amb l'alou del text de 1034 és òbvia, en ocupar el sector nord de l'alou donat per Pere Arnau al capítol, en estar voltada de vies i en contenir un pou, com aquell.⁷⁸ Comprovada la idònia fal·làcia del text, només restaria saber si Rodlenda reclamava drets hereditaris per part del prevere Bonuç, de Tedbert o d'un tal Goltred, a qui el fals li atribueix la titularitat de terres i vinyes en aquest sector. No hem aconseguit, però, relacionar cap d'aquests amb Rodlenda o el seu marit Ramon Llobet, tots dos documentats a Badalona durant la segona meitat del segle XI.

Seria relativament fàcil ampliar encara la llista d'aquests falsos específics si també consideréssim els textos apòcrifs que aporten datacions posteriors a mitjan segle XI, com succeeix al Vallès amb les dotalies de les esglésies de Riu-sec i de Polinyà. Datada dels anys 1054 o 1055, la còpia de la dotalia de Sant Pau de Riu-sec conté tantes anomalies que fan que el darrer editor arribi a dubtar de la seva sinceritat, amb mots i frases senceres que més aviat corresponen a mitjan segle XIII, quan cal situar el valor històric de les al·lusions a la sagrera.⁷⁹ Datada l'any 1122, la còpia de la dotalia de Sant Salvador de Polinyà, tot i haver seguit un model autèntic, també incorpora noms i passatges senceres que no serien anteriors al segle XVII, mentre que les dades que

Vilapiscina al seu nebot Ramon Isarn i va haver de retractar-se després davant del capítol de la Seu en reconèixer que no tenia dret a fer-ho. K. Kennelly, "Sobre la Paz de Dios...", p.115-119.

⁷⁸ *...hec est ipsa chintanam que est prope ipsam ecclesiam cum ipso puteo, et vastaverunt ipsas casas que erant ibi et tulerunt de ipso alodio quod est ad partem septentrionalem qui se tenet cum ipsa calle et via que vadit ad ipsam ecclesiam quantum volebant.* Arxiu Capitular de Barcelona, *Libri Antiquitatum*, II, f.76, doc. 219.

⁷⁹ *Terminatur dicta ecclesia sancti Pauli: ab oriente et aliis afrontationibus in siminterium, set siminterium ab oriente afrontat in tenedone dictae ecclesiate camino in medio posito, a meridie in domibus sacrariae dictae eccleisae partim et partim in alodiis dictae ecclesiae, ab occidente in tenedone dictae ecclesiae, et a circio in horto dictae ecclesiae. Alaudia multa habet in diversis locis, habet domos in sacraria clericus et ad laborandum vineam, ortum et petias terrae quae sunt in circuitu ecclesiae...* R. Ordeig, *Les dotalies...* doc.197, II, p.171-174.

aporta sobre la sagrera medieval desvirtuen la seva forma exacta aleshores.⁸⁰

Fins aquí hem registrat 23 textos falsos que citen sagrers o sagreres i la majoria són dotalies d'esglésies parroquials, mentre que altres set notícies que han estat aportades al debat es demostren equívocues. Un cop verificada la inconsistència dels precedents, plantegem ara quins pensem que serien els primers esments verídics de sagrers i sagreres que aporta la documentació catalana.

En relació als sagrers, el primer cas segur es trobaria al testament que redactà en setembre de l'any 1034 un barceloní conegut, el prevere Bonuç, qui fa donació al sagristà Gausfred del sagrer que posseïa conjuntament amb el prevere Ansovall a Sant Andreu de Palomar.⁸¹ Aquesta vegada la còpia del document sembla vàlida i es troba transcrita en el cartoral episcopal entre els textos relatius a Badalona, població on aquell prevere havia cedit una terra a la canònica, vora l'estrada. No obstant això, al testament de Bonuç els principals beneficiaris de cases, terres i bestiar són la seva esposa Ermetruda i sa filla Bonadomna – menor d'edat encara – o els seus dos germans, el prevere Geribert i Eroigi.

D'altra banda, també cal incloure entre els documents més antics que citen sagrers certs textos dels comtats d'Osona i Manresa: aquest podria ésser el cas d'una notícia relativa a Sant

⁸⁰ El text que considerem fals de Polinyà segueix la dotalia verídica de Santa Maria de Palau-solità que porta idèntica datació, d'on també s'imita la descripció d'un cementiri mesurat arreu en 25 passos, excepte a ponent on només es confirmen 20 passos. L'extensió ponentina de l'àrea sagrada discorda clarament dels 40 pams que estipula un document autèntic de l'any 1060, superfície medieval verídica que també es confirma a nivell arqueològic com veurem més endavant. *...cimiterium viginti quinque ecclesiasticorum passuum ab oriente et meridie sive septentrione ipsi ecclesiae confirmaverunt, ab occasu passus viginti similiter confirmaverunt.* R. Ordeig, *Les dotalies...*, doc. 329, II, p. 76-78.

⁸¹ *...et concedo ad Golicefredus presbiter sacrario qui est ad sancti Andree quod habeo cum Ansovallo presbiter. Et parilio .I. de occas et capras .V. pro anima mea, et asino .I. et porco .I. et terciam partem de ipso vino. Et de meum alium avere quod invenire potueritis terciam partem pro anima mea. Et sit Deus inter me et vos.* Arxiu Capitular de Barcelona, *Libri Antiquitatum*, II, f.133v-134, doc.393.

Joan de Vilatorrada, on Vives i Ermengarda venien al sacerdot Guitart i a Riquel la quarta part de l'església, dels sagraments i d'altres béns l'any 1032, però desconeixem la localització del document referit;⁸² en tot cas, es comprova que és certa i precoç la notícia de novembre de l'any 1034 d'un sagrament a Sant Julià de la Cirera, quan Oda atorgava en testament el barril i el cup de vi que contenia als sacerdots que servissin l'església, amb els demés alous eclesiàstics;⁸³ també és verídica l'any 1035 la donació testamentària de Ramon Guifré al seu marmessor Mir Unifred d'un sagrament de Sant Iscle de Bages amb cups i tones;⁸⁴ encara l'any 1037 es documenta un altre sagrament verídic amb una tona i un cup a prop de l'església de Sant Fruitós de Bages, quan el difunt Mager l'hauria donat amb dues mujades de vinya al monestir de Sant Benet.⁸⁵ Si no hem pogut verificar aquella primera notícia de l'any 1032, en tot cas queda provada la difusió dels sagraments a ponent d'Osona i al Bages entre els anys 1034-1037, amb tres primers exemples que proven, invariablement, que serveixen per guardar el vi i que, potser, aquesta zona cal considerar-la epicentre en la implantació d'aquests edificis a Catalunya. Poc després, una altra notícia dels sagraments de Sant Julià de Corts de l'any 1039 és la primera referència que registrem a la diòcesi de Girona.⁸⁶

Si el que cerquem són, però, sagraments immunes, hem d'esperar encara fins els anys 1045-1047 per trobar les primeres notícies

⁸² A. Benet, "Les Sagraments", *Catalunya Romànica. XI. El Bages*, Barcelona 1984, p.51. Aquest mateix autor amplia o repeteix dues notícies dels anys 1032 i 1035 en altres capítols de la mateixa publicació, sense indicar la localització dels documents (p.406 i 444). Remarquem, però, que segons Benet els dos textos bagencs citarien estrictament sagraments, en plural, tot i que en el cas de Sant Iscle de Bages es comprova que el document original només cita un sagrament.

⁸³ R. Ordeig, *Diplomatari de la catedral de Vic. Segle XI* (fascicle segon), Vic 2003, doc.927: *...et ipso sacratio qui est in ipso sacratio tenente quartas VIII et cubo I; et teneant sacerdotes Sancti Iuliani ibidem Deo servientibus.*

⁸⁴ *Id.*, doc.940: *...et ipso sacratio qui est Sancti Acispli et cubos et tonnas, iussit remanere ad Mir Unifred, ut semper habeat ipsum alaudem sine blandimento de ullumque hominem.*

⁸⁵ *Id.*, doc.958: *...In primis ad domum Sancti Benedicti cenobii iussit dare modiatas II de vineas et sacratio I qui est prope Sancti Fructuosi et tonna I et cub I.*

⁸⁶ J.M. Marquès, *Cartoral, dit de Carlemany...* doc.101, p.216-217.

implícites en la fundació del monestir de Sant Miquel de Fluvià i en les dotalies de l'església monàstica d'Arles o de l'església parroquial d'Aiguallonga. Els dos primers casos presenten trets comuns i redaccions inusuals: a Sant Miquel de Fluvià l'any 1045 l'arquebisbe Guifré i el bisbe Oliba de Vic, amb el consentiment del comte d'Empúries i en presència d'una multitud, concedeixen a l'església monàstica la immunitat d'un espai termenat amb creus (*infixas cruces*);⁸⁷ igualment, a Santa Maria d'Arles l'any 1046 l'arquebisbe Guifré i el bisbe d'Elna, amb l'antuència dels comtes i en presència de nombrosos magnats, fixen els senyals (*signa*) que delimiten l'espai protegit de l'església monàstica.⁸⁸ Finalment, l'any 1047 el bisbe de Barcelona confirma per primera vegada a l'església de Sant Cebrià d'Aiguallonga la possessió d'un cementiri de 30 passos eclesiàstics.⁸⁹

Amb aquells cinc documents dels anys 1034-1039, potser amb un precedent de 1032, ara disposem de les que considerem les primeres referències verídiques de sagrers a les diòcesis de Barcelona, Osona i Girona, en aquest ordre, notícies que són suficients per provar que existien només a partir d'aquesta dècada del segle XI. Llocs on es guarda el vi, la seva caracterització, en tot cas, no sembla unívoca: a Sant Andreu de Palomar dos preveres comparteixen un sagrer isolat, un únic edifici que podríem entendre que és, pròpiament, una sagristia al servei de l'església; els casos bagencs coincidirien en descriure sagrers individuats vinculats a certes esglésies, tot i provar la inicial titularitat laica que sovint afecta l'església mateix; a Sant Julià de Corts també

⁸⁷ P. de Marca, *Marca hispanica...*, ap.228, cols.1087-1088 (*...hanc immunitatis leges firmamus ut infra terminos praetaxati loci per infixas cruces designatos nullus fidelium quempiam persequi, calumniare, depraedare vel injuriare praesumat; quatinus omnes infra praedictos terminos constituti ab omni hostilitatis incursu liberi divina se gratia fretos et beatissimi archangeli Michaelis ejusdem loci... etc.*)

⁸⁸ R. Ordeig, *Les dotalies...*, doc.179, II, p.131-134 (*Adveniente tempore consecrationis templi prefati cenobii ego Berengarius, nutu Dei presul, munire jussi eum ab utriusque partibus immunitatis signum propter quorundam temeritatem vel pravitatem infidelium qui sacra venerari prout sanctitas exigit negligunt loca... etc.*)

⁸⁹ R. Ordeig, *Les dotalies...*, doc.183, II, p.138-141 (*...atque cimiterium ipsi ecclesie undique XXX ecclesiasticorum passum confirmaverunt, et quicquid eodem continetur spacio sub ecclesia defensione posuerunt.*)

és el noble Sendred Guillem qui atorga a la Seu i a l'ardiaca els sagrers que posseïa vora l'església. De titularitat eclesiàstica o laica, en tot cas, no hi ha dubte que és amb la construcció de sagrers o sagristies específiques com s'inicia l'extensió del caràcter sacre fora de l'edifici de l'església, sagristies o sagrers que s'anticipen, netament, a les sagreres pròpiament dites. De fet, la primera notícia d'un espai immune de 30 passos procedent de la diòcesi de Barcelona en 1047, només al·ludeix al cementiri de 30 passos eclesiàstics i, aquest, encara no es denomina sagrera.

La mateixa anàlisi que desenvolupem ens porta ara a ocupar-nos, finalment, d'una altra sèrie de textos que cal relacionar directament amb l'aparició de les sagreres, com són els que aporten les primeres notícies sobre assemblees catalanes de Pau i Treva de Déu. Es tracta d'una tradició catalana, aparentment precoç, que Jean-Pierre Poly qüestiona quan afirma que l'establiment de la Treva a la Provença precedeix la seva introducció a la Narbonesa, tradició d'on, ara, ens interessen dues primeres iniciatives que, entre d'altres casos, Fariás ha revisat detalladament.⁹⁰ Si obtenim noves precisions cal reconèixer que són especialment aquestes crítiques prèvies les que ens han facilitat l'anàlisi d'uns textos que són tan coneguts com controvèrsies han provocat entre els historiadors de temps enrere.

En primer lloc, pensem que cal descartar categòricament l'autenticitat de l'acta del sínode de Toluges de l'any 1027, que hauria presidit el bisbe Oliba de Vic i que, entre altres afers, confirmaria l'aplicació de la Pau i Treva a la diòcesi d'Elna, confirmació que ha atiat les especulacions sobre la datació d'un concili previ on haurien estat establertes.⁹¹ Considerat poc fiable pels autors antics d'ençà del segle XVII, sorprenentment els autors moderns semblen haver aconseguit esborrar els indicis de

⁹⁰ J.-P. Poly, *La Provence et la société féodale, 879-1166*, París, 1976, p.191-204. V. Fariás, "Problemas cronológicos...". Al seu torn, aquests dos autors obtenen i confirmen les observacions més encertades sobre l'origen de la Treva en la síntesi de H. Hoffmann, *Gottesfrieden und Treuga Dei*, Stuttgart, 1964.

⁹¹ E. Junyent, *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, Barcelona, 1992, doc.92.

falsedat, entre els quals hom ha reconegut sempre una datació prematura en relació al concili provençal de l'any 1041.⁹² Ara observem que, en aquest inusual *conventum* o *pactum sive treguam* reunit en un prat en presència de nombrosos laics d'ambdós sexes també figura el rar Gaucelinus, aquí ardiaca, a qui s'atribueix l'autoria de la falsa dotàlia de l'església de Perpinyà en 1025, un text apòcrif que també procedeix de la Seu d'Elna i que hem delatat més amunt.⁹³ Globalment, la intencionalitat falsària de l'acta de Toluges és manifesta en el seu contingut: en establir una datació pretèrita i en al·ludir a una tradició prèvia; en establir una breu treva setmanal només d'ençà l'hora nona del dissabte; en atorgar la immunitat a les esglésies i als seus béns o a les cases situades dins un perímetre de 30 passos d'aquelles;⁹⁴ en situar l'incest en el sisè grau de parentiu o en prohibir el repudi; i, finalment, en aplicar la pena d'excomunicació als infractors o en regular la seva exclusió de la societat cristiana. Aquí, tant la treva setmanal com el grau de consanguinitat són més reduïts que en concilis posteriors, arguments que pretenen justificar l'existència d'una tradició conciliar pretèrita sobre aquests aspectes en el Rosselló. Tot i això, sembla clar que és la redacció del sínode de Toluges que deriva del moviment conciliar iniciat a la Provença vers 1040, dependència que es fa òbvia si el comparem amb l'acta del concili celebrat a Girona l'any 1068, on es troben disposicions semblants sobre l'incest, el repudi o el tracte que han de rebre els excomunicats.⁹⁵ Aquí, però, la presència del cardenal Hug Candid prova que aquestes són les normatives sorgides del

⁹² V. Fariás, "Problemas cronológicos...", p.10-12 i, especialment, notes 6 i 7.

⁹³ Considerat prevere o ardiaca als dos textos falsos del Rosselló, la seva inclusió pretén legitimar els apòcrifs si fa referència, com sembla, a l'abat Gauslí de Fleurí, fill natural d'Hug Capet i amic personal del bisbe Oliba de Vic. R. d'Abadal i de Vinyals, "L'abat Oliba i la seva època", Barcelona, 1948 (reedició a R. D'Abadal, *Dels visigots als catalans*, 2, *La formació de la Catalunya independent*, Barcelona, 1970, p. 181-182).

⁹⁴ *...neque aliquis auderet ecclesiam vel domos in circuitu positas a XXX passibus violare aut assallire*. E. Junyent, *Diplomatari...*, p.145.

⁹⁵ J. Villanueva, *Viage literario a las iglesias...*, 13, doc. 35, p.261-264. Ambdues redaccions segueixen una mateixa seqüència i empen idèntic vocabulari. Donat el seu interès per provar les nostres afirmacions reproduïm els paràgrafs tot seguit: *...Item excomunicando sancxerunt*

moviment reformador que aleshores hom promou des de Roma i que l'apòcrif de Toluges ha pretès emular.

També cal considerar que és fraudulenta l'acta que recull les constitucions de Pau i Treva que hauria promulgat una assemblea celebrada a la diòcesi d'Osona l'any 1033, en temps del bisbe Oliba, on també es confirma la immunitat del circuit de 30 passos que volta les esglésies.⁹⁶ En aquest cas, els indicis detectats per Farías s'afegeixen als d'un altre crític en rebutjar la validesa del document, un text que derivaria directament de l'acta de l'assemblea verídica celebrada a Vic vers l'any 1063.⁹⁷ Aquest text apòcrif es conserva al dors del pergamí original d'un testament que fou redactat el mes de setembre de l'any 1039, on ha estat copiat o redactat amb un tipus d'escriptura que considerem propi d'un moment avançat del segle XII.⁹⁸ El testament original de l'anvers del pergamí correspon a un levita

ut incesti omnibus modis separetur. Deinde habeant licentiam ineundi melioris coniugii. IIII. Item constituerunt ut illi qui suas uxores dimiserunt et alias acceperunt, suas recuperent, si vivae fuerint et alienas dimittant; et nisi hoc fecerint, sint ita excommunicati tam incesti quam isti ut nullus christianus eis Ave dicat, nec cum eis manducet neque bibat, in ecclesia simul non orent; si infirmati fuerint, non visitentur nisi pro satisfactione; et si mortui fuerint sine paenitentia et comunione, non sepeliantur (concili de Girona); ...neque aliquis, se sciente, in incestu usque ad VI gradum permaneat; neque aliquis uxorem propriam dimittat, nec alteram foeminam habeat. Quod qui fecit sive inantea fecerit, nisi resipuerit, et pro posse emendaverit, et ad plenam satisfactionem sanctae matris ecclesiae coram supradictis canonicis infra mensium trium spatium venerit, a liminibus sanctae ecclesiae, et omnium christianorum coetu excommunicatus permaneat. Et ut noveritis omnes, quale peccatum sit, iungi excommunicatis; nullus christianus debet manducare cum eis vel bibere, neque osculum eis porrigere, neque cum eis loqui, nisi de satisfactione; neque, si defuncti excommunicati defuncti fueri, debentur ad ecclesias sepeliri; neque aliquis clericus vel fidelis debet pro eis orare (sínode de Toluges).

⁹⁶ E. Junyent, *Diplomatari...*, doc.110, p.183-187. Reproduïm els fragments relatius als espais protegits: *...ut de ista die et deinceps ullus homo ecclesiam non infringat, neque mansiones que in circuitu ecclesie sunt aut erunt usque ad .XXX. passi, nisi episcopus aut comes, aut archidiaconus, quibus illa ecclesia subdita sit. ...Ille autem homo qui aliter ecclesiam invaserit aut ea que in circuitu eius sunt usque ad XXX passus irrupit, sacrilegio compositione emendet et tandiu excommunicetur quousque digne satisfaciat.*

⁹⁷ V. Farías, "Problemas cronológicos...", p.23-26.

⁹⁸ Biblioteca de Catalunya, *Arxiu*, núm. 4046.

de nom Guillem, segurament membre del clergat catedralici i canonge, que el dictava en emprendre un viatge a Roma, potser al servei de la Seu d'Osona. Sembla fora de dubte, en conclusió, que la fabricació de l'acta falsa de 1033 va tenir per escenari el capítol de la catedral de Vic.

Un cop descartades les mentides dels textos que diferents falsaris han generat, ara sabem quan comença a Catalunya el fenomen que ens ocupa, l'ensagrerament, i que s'inicia o presenta les primeres manifestacions a les diòcesis d'Osona i de Barcelona. Paradoxalment, però, els primers sagrers segurs de Sant Andreu de Palomar i de la Cirera s'anticipen 13 anys al primer cementiri immune d'Aiguallonga en 1047 al Vallès, com també succeeix a les diòcesis d'Osona i de Girona. Altrament, avancem ara que caldrà esperar fins els anys 1062-1063 perquè s'institucionalitzi finalment el terme *sacraria* per denominar aquest perímetre protegit, potser a Girona primer que en cap altre lloc.

Per obtenir aquestes conclusions hem hagut de qüestionar, però, vàries desenes de textos que, un cop descartats els vuit casos equívocs, mostren 25 documents falsos –amb clara intencionalitat d'enganyar– relatius a concilis, a la fundació de parròquies, amb establiment de perímetres eclesiàstics de 30 passos de cementiri o sagrera, o a la propietat i tinença de sagrers. Qui conegui a fons la documentació medieval catalana sabrà que no és insòlita la pràctica de la falsificació, tot i que és extraordinari trobar tants apòcrifs sobre un tema concret o sobre un model diplomàtic específic, com són les dotalies d'esglésies. Amb alguns casos que poden remuntar-se a la segona meitat del segle XI, es tracta d'una sèrie de falsificacions que s'inicien molt aviat i que coneixen l'apogeu durant els segles XII i XIII. Tot i que també es troben iniciatives particulars o de col·lectius laics, la major part dels textos apòcrifs han estat generats en *scriptoria* monàstics o episcopals, característica que delataria una notable resistència a la implantació de les sagreres i que seria immediata a la seva gènesi.

En qualsevol cas, l'objectiu principal de la major part de falsificacions afecta unitats parroquials senceres i són moltes més les dotalies falses que no citen sagreres. El problema de fons no és tant la molt discutible titularitat del sòl al voltant de les esglésies en llocs habitats tradicionalment, com l'adscripció de

l'església amb les dècimes i primícies parroquials corresponents. Avui, però, no podem ocupar-nos del procés d'implantació de les parròquies ja que duplicaríem l'extensió d'aquest estudi. En tot cas, des de 1987 sabem que en certs sectors de Catalunya aquest procés culmina amb la institució de les sagreres. Ara haurem de centrar-nos, per força, en els inicis certs de l'ensagrerament, no en els seus precedents.

3.- CEMENTIRIS, SAGRERS I SAGRERES A LA DIÒCESI DE GIRONA (SEGLE XI)

Amb les precisions obtingudes fins ara, tot seguit pretenem analitzar les primeres notícies de sagrers i sagreres procedents, estrictament, de la documentació episcopal gironina fins la fi del segle XI, sense cap ànim de reproduir els nostres treballs previs sobre aquest fons documental. El mètode a seguir consisteix en observar detalladament el procés d'implantació d'aquesta institució en una diòcesi específica com és la de Girona i, per fer-ho, també considerem indispensable l'observació paral·lela de les notícies concurrents sobre cementiris eclesiàstics. El nostre objectiu específic no és altre que el d'identificar qui són els constructors o titulars dels primers sagrers i els promotors en la institucionalització de les sagreres.

Aquí, entre la documentació episcopal de Girona, les úniques referències cementirials anteriors al segle XI es limiten a un text del territori d'Agda de l'any 888 i a una confusa donació del comte-bisbe Miró a l'església del castell de Besalú, document aquest darrer que no ofereix cap garantia d'autenticitat.⁹⁹ De fet, aquí les notícies verídiques de cementiris eclesiàstics només

⁹⁹ P. de Marca, *Marca hispanica...*, docs. 48 i 131, cols. 820-821 i 912-914 respectivament (...*tam rusticum quam urbanum, omnia et omnibus quicquid dici aut nominari potest, id est in ecclesiis, in cellis, in appendiis, in cimiteriis, in casis, casalicis, in curtis, in domibus...*; ...*cum decimis et primitiis et oblationibus suis sine diminutione, seu pro notis eius cimiteriis eis torrentem atque assuetis terminis eius, necnon cum ecclesiis suis suffraganeis*). Advertim, si més no, que aquest darrer text forma part d'una llarga sèrie de falsos besaluencs que ara no cal detallar.

proliferen d'ençà de l'any 1020, quan es documenta tant el de Sant Cristòfor de Llambilles com el de la catedral de Girona entre les afrontacions d'altres parcel·les veïnes.¹⁰⁰ Altrament, l'any 1035, Gelabert deixava en testament al seu fill Gausfred la seva casa amb tots els edificis que posseïa en el cementiri de Santa Eulàlia de Cruïlles, on radicaven els seus magatzems (*vascula maiore et minore*), encara que no es citin sagrers explícits.¹⁰¹ D'altra banda, l'any 1040 Adalaïs donava en testament quatre mancosos a Santa Maria de Girona, un dels quals es destinava al cementiri, un altre a la canònica i altres dos als preveres de la catedral, on sembla haver escollit sepultura.¹⁰² Només d'ençà de l'any 1053, però, els dos sagristans de la catedral de Girona compartiran els rèdits dels enterraments practicats al cementiri de Santa Maria, excepció feta de les sepultures que havien estat disposades prèviament.¹⁰³

Com hem vist, en relació als sagrers aquí la primera notícia verídica es registra l'any 1039, quan els marmessors de Sendret Guillem donaven a la canònica de la Seu l'alou de la vil·la de Corts, en els confins del comtat gironí al Pla de l'Estany, inclosos uns sagrers situats vora l'església de Sant Julià.¹⁰⁴ Tot i que no es conserva el document original, les dues còpies que ens han pervingut del text redactat pel prevere Radulf coincideixen en emprar el plural del mot *sacrarium* (*sacraria*) per referir-se a uns edificis específics, sense que pugui tractar-se d'una sagrera pròpiament dita. Igualment, hom disposava que aquest donatiu seria tingut mentre visqués per l'ardiaca Arnau Dalmau en

¹⁰⁰ R. Martí, *Col·lecció diplomàtica...*, doc.183, p.203. J. Villanueva, *Viage literario a las iglesias...*, 14, doc.15, p. 296-297.

¹⁰¹ J.M. Marquès, *Cartoral, dit de Carlemany...*, doc. 92, p. 202-204.

¹⁰² *Id.*, doc.102, p. 217-218.

¹⁰³ R. Martí, *Col·lecció diplomàtica...*, doc.269, p. 277-279 (*Et donat ei medietatem adquisitonis de cimitterio predictae sancte Marie, exceptis lectis que ibi delata fuerunt*).

¹⁰⁴ *...de suo alode quod ipse habebat in comitatu Gerundense, intus in villa de Curtis. Id est ipsos duos mansos cum ipsa condamina que ibidem est apud casis et ipsos arbores qui ibidem sunt, de ipsas stradas usque in alias. Et in alio loco, ad ipsa Cardoneda, in casis, in curtis, in terris, in vineis, in cultum et heremum ipsa medietate. Et ipsa sacraria quod ille habebat iuxta sancti Iuliani.* J.M. Marquès, *Cartoral, dit de Carlemany...*, doc.101, p. 216-217.

servei de la catedral de Girona, tal com s'havia disposat en la publicació sacramentada del testament del difunt. Possessor de béns diversos i encara que les seves notícies siguin poques, sobre el relleu social de Sendret Guillem no hi ha cap mena de dubte: temps després, ell i el seu germà Miró són recordats entre els bons homes que havien contribuït a la dotació de la canònica,¹⁰⁵ de fet, l'any 1042 el seu germà Miró Guillem donava o venia pel preu de dos mancusos a la catedral i a l'ardiaca Arnau l'alou que posseïa al mateix terme de Corts i completava, així, l'anterior donació o sentència.¹⁰⁶ Altrament, és convenient remarcar que també es documenten drets episcopals anteriors en el terme de la vil·la de Corts: d'una banda, entre altres béns, en 986 la Seu va rebre l'alou que posseïren el levita Ot i el vescomte Gondegot, germà seu, tots dos capturats i desapareguts durant l'atac d'al-Mansur contra Barcelona l'any anterior;¹⁰⁷ d'altra banda, l'any 1019 la comtessa Ermessenda, el comte Berenguer i el bisbe Pere havien adjudicat la propietat de l'església de Corts a la dotalia fundacional de la Canònica de la Seu.¹⁰⁸ En aquesta sèrie de textos relatius a béns o drets immediats a Sant Julià de Corts sembla provada tant la titularitat comtal o episcopal de l'església com la propietat particular dels seus sagrers, on es contraposen la teoria i la pràctica en la tinença d'esglésies.

En relació a les sagreres cal advertir, però, que la primera notícia gironina que cal considerar no procedeix dels arxius d'aquesta Seu sinó que és, pròpiament, una iniciativa del comte d'Empúries avalada per l'arquebisbe de Narbona i pel bisbe Oliba de Vic. Així succeeix l'any 1045 en la fundació del monestir de Sant Miquel de Fluvià, on aquells bisbes estableixen un espai d'immunitat imprecís marcat amb creus i on es demana al

¹⁰⁵ *Preterea alii boni uiri morientes, timentes Deum, reliquentes sua alodia eredem fecerunt predictam canonicam, id est Remundus Gitisci de Pugals et Sendredus Guillemi et Miro frater eius et Domnucius clericus de Cruce et Berengarius Domnucii, qui reliquit suam ereditatem de Uliuars predicte canonicæ.* R. Martí, *Collecció diplomàtica...*, doc.332, p. 345.

¹⁰⁶ J.M. Marquès, *Cartoral, dit de Carlemany...*, doc.105, p. 221-222.

¹⁰⁷ *Id.*, doc.63, p. 152-153.

¹⁰⁸ R. Martí, *Collecció diplomàtica...*, doc.179, p. 197-200 (*...ecclesiam sancti Iuliani de Curtibus cum omnibus suis pertinentiis*).

bisbe diocesà o a d'altres col·legues seus que confirmin aquesta iniciativa.¹⁰⁹

El següent esment que cal considerar és de l'any 1046 i fa referència a Sant Cristòfor de Llambilles, al Gironès, on s'executa la voluntat del difunt Gausfred amb la donació o millora al sacerdot Gelabert, fill seu, de diversos béns immobles que eren pròxims a l'església, entre els quals figura un *sacrario* que és immediat a un hort.¹¹⁰ Els autors d'aquesta donació eren Arcedúnia, vídua de Gausfred, el seu nou espòs, Sendret, i una altra filla d'aquell, Gisla, que ara renunciarien, entre d'altres béns, a una peça de terra que havien bescamviat dotze anys abans al prevere Salomó.¹¹¹ Sempre al terme de Llambilles, sabem que el prevere Gelabert comprà l'any 1054 un altre alou pròxim a l'església, potser a la seva germana i al seu cunyat, mentre que ell mateix va rebre aquí un donatiu d'un particular l'any 1060, al temps que l'any 1066 una tal Ponça afirmava que aquell prevere era el seu pare, en desprendre's d'una feixa de terra i d'una casa que havia rebut d'ell, mentre que, finalment, la seva darrera notícia correspon ja a l'any 1069, quan fou l'escrivà i testimoni del testament d'un fidel dels comtes de Barcelona a Cassà de la Selva.¹¹² Malgrat que l'església de Llambilles figura entre els béns episcopals d'ençà de la fi del segle IX, resulta evident que a mitjan segle XI els drets particulars d'aquesta

¹⁰⁹ P. de Marca, *Marca hispanica...*, doc.228, cols. 1087-1088 (*Nos ergo hujus constitutionis cum iamdicto totius prudentiae viro strenuissimo comite Pontio auctores propriis manibus hanc confirmamus et domnum Petrum episcopum, in cujus diocesi idem locus de quo agitur esse donescitur ceterosque coepiscopos in quorum manus devenerit confirmare rogamus*).

¹¹⁰ R. Martí, *Col·lecció diplomàtica...*, doc.249, p. 260-261 (*...suas casas, cum sols et superpositos, cum ipsas parietes, cum ipsos hostios et limites sutiranos et s[ubi]ranos uel cum ipsa<s> curtes uel ipsos ciaros et ipso palumbario et ipsa cira et ipsa fexa de terra qui est subtus ipsa casa vbi Elleuiga abitat uel subtus ipso su<o> orto, cum ipsis uineis ab ipso quadro de terra de la parte ipso torrent uel ipsos salices et ipso sacrario apud ipso orto a Vilabert sacer, sicuti et facimus de ipso alode cum ipsa omnia quod ille abebat in comitato Gerundense, intus in uilla Nambillas, prope de ipsa ecclesia*).

¹¹¹ *Id.* doc.207, p.225.

¹¹² *Id.* doc.270, p. 279-280; doc.283, p. 291-292; doc.320, p. 332-333, i doc.336, p. 349-352.

família predominen a l'entorn de l'edifici, inclòs el sagrer o la sagristia al·ludida.

Trobem la tercera notícia d'un sagrer l'any 1047 i torna a correspondre a una propietat particular, trobant-se en la donació a la canònica de la Seu de Girona de l'alou del difunt Ermengol Bernat en la parròquia de Gualta, al comtat d'Empúries, amb la condició que el posseís en usdefruit l'ardiaca Ramon.¹¹³ Malgrat la fórmula imprecisa emprada en aquesta donació, també disposem d'una descripció minuciosa del mateix alou d'Ermengol gràcies a un breu sense data on es detallen 43 parcel·les i 8 masos que aquest hi posseï als termes de Gualta i de Clerà.¹¹⁴ Relativament poc documentat, Ermengol Bernat seria, sense cap mena de dubte, un dels principals aristòcrates del comtat de Girona durant la primera meitat del segle XI i, així, amb el seu germà Ramon, encapçalava el grup nobiliari present al contenciós judicial tingut entre el comte d'Empúries i els comtes de Barcelona l'any 1019, on figura just després de Miró d'Hostoles i del vescomte Amat.¹¹⁵

Un primer canvi substancial s'observa, però, en la següent referència que data del mes de març de l'any 1049, quan els esposos Ramon Arnau i Eliarda donen a la Seu de Girona l'esglesiola de Santa Maria d'Espasens, d'on es reserven l'usdefruit i estableixen que quedi subjecta a Sant Martí d'Ollers, al temps que la doten amb un perímetre de 15 passos per a cementiri i sagrer, tot fixant un cens anyal de dues ferradures amb els claus corresponents.¹¹⁶ En tractar-

¹¹³ *Est autem ipsum alodium: casas, casalis, curtes, curtalis, ortis, ortalis, liniariis et canabariis, terris cultis et incultis, uineis, uinealis, pratis, pascuis, siluis atque garricis, arborum diuersis generibus, pomiferis et impomiferis, molinis, mulinaris cum caput regos et subtus regos, stagnis aquarum, iterum aquis, aquarum, ueductibus uel reductibus, piscarias necnon et ipso sacrario quod condam prefatus Ermengaudus habebat ad prephatam ecclesiam sancte Marie de Agualta.* J.M. Marquès, *Cartoral, dit de Carlemany...*, doc.107, p. 224-225. R. Martí, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 253, p. 265.

¹¹⁴ Al breu no figura, però, el sagrer que descriu la donació dels seus marmessors. J.M. Marquès, *Cartoral, dit de Carlemany...*, doc.123, p. 245-247. R. Martí, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 254, p. 266.

¹¹⁵ J.M. Marquès, *Cartoral, dit de Carlemany...*, doc. 77, p. 171-176.

se d'un pergami original, en aquest cas no hi ha dubte que el terme *scrarium* s'utilitza amb el significat d'espai perimetral immune –el que poc més tard s'anomenaria *sacraria*–, malgrat que els seus usos es contraposin a les pràctiques funeràries simultànies del cementiri. Aquests mateixos esposos, l'any 1053 encara realitzen una cessió semblant a la Seu de Girona, quan li atorguen l'església de Sant Joan de Vilademuls amb el cementiri de 30 passos al seu voltant, tot rebent-la del bisbe un dia més tard amb les seves dècimes, primers fruits, oblacions i cementiri i amb la condició que Ramon Arnau jurés fidelitat al bisbe i li fes adjutori, excepte contra els comtes de Besalú i de Barcelona.¹¹⁷ No hi ha dubte que Ramon Arnau de Vilademuls és un dels principals vassalls del comte de Besalú i que participa en la pacificació dels conflictes sorgits entre aquest i el bisbe de Girona, com ho prova una altra donació i definició comtal de l'any 1066 on actua de testimoni.¹¹⁸

D'altra banda, el conveni signat l'any 1051 entre el bisbe Pere Roger i el comte Ramon Berenguer cita repetidament el cementiri i els sagrers (*sacrariis*) de l'església de Santa Maria de la Bisbal que posseïen el mateix bisbe, la canònica i alguns membres del capítol catedralici, on ara el comte havia de construir una casa amb el seu edifici.¹¹⁹ A la documentació de Girona, la sèrie de convenis feudals s'enceta, justament, amb aquest text, l'únic

¹¹⁶ *...Igitur nos supra scripti donatores donamus huc predictæ ecclesiolæ .X.V. passus tocius illius terræ quæ est in circuitu eius, ut hæc terra .XV. passuum sit cimiterium atque sacrarium eiusdem ecclesiolæ, et nos predicti donatores per singulos annos redditum donabimus predictæ sedi unum parilium ferros cum clauellis equi aut muli et posteritas nostras smiliter faciat pro supra scripta ecclesiola redditum.* R. Martí Col·lecció diplomàtica..., doc. 256, p. 267-268.

¹¹⁷ J.M. Marquès, *Cartoral, dit de Carlemany...*, doc. 112-113, p. 231-232. Cal remarcar, però, que en el cas de l'església de Vilademuls, que avui es troba enmig dels edificis tradicionals del poble emmurallat, només s'al·ludeix a la funció cementirial del perímetre de 30 passos i es diu, expressament, que aquest és voltat, al seu torn, per l'alou dels donadors.

¹¹⁸ *Id.* doc.135, p. 265-266.

¹¹⁹ *...et exceptis sacrariis omnibus ecclesie et exceptis hiis omnibus que canonica sancte Marie prescripte sedis et Guibertus grammaticus tenet. Et ego predictus Petrus dono tibi dompno Raimundo prescripto ut in istis sacrariis et cimitterio predictæ ecclesie que ego retineo mihi*

que coneixem del bisbe Pere Roger, ja durant el darrer any del seu pontificat. És només a partir d'aleshores que a la Seu es redactaran habitualment *convenientiæ* i juraments de fidelitat.¹²⁰ Poc després, els preveres Amat i Ramon, el procurador Olomar i vuit testimonis més juraven al nou bisbe Berenguer que li mostrarien els termes parroquials de Santa Maria de la Bisbal, amb els seus masos, terres, vinyes, sagrams o sagrams (*omnia sacraria*), censos o serveis episcopals i que l'informarien, a més, de tots els casos que coneguessin de béns arrabassats a la Seu.¹²¹ En aquest cas es tracta d'un document original sense data que només podem situar aproximadament, en iniciar-se el govern del bisbe Berenguer Guifré, vers l'any 1052.

No dubtem que aquests primers esments gironins de sagrams, siguin edificis o espais precisos, segueixen les iniciatives immediates de Barcelona i Osona, com també es demostra que neixen a l'ombra de la nova dimensió física i jurídica que comencen a prendre els cementiris eclesiàstics en iniciar-se el segle XI. D'altra banda, ara cal remarcar igualment la concurrència a Girona d'un altre model d'immunitat que sembla promoure l'arquebisbe de Narbona, com és el del perímetre d'asil marcat amb creus al voltant de l'església. En tot cas, recordem que cal esperar els anys 1049 i 1053 per documentar els primers cementiris mesurats, respectivament, en circuits de 15 o 30 passos al voltant de les esglésies d'Espasen i de Vilademuls. És precisament aquest mateix any 1053 quan es consagra per primera vegada a la diòcesi una església dotada de cementiri de 30 passos en el cas de l'antic monestir de Santa Maria de Roses,

facias tuam uoluntatem, exceptis hiis rebus quas Iohannes et sui clerici et Girbertus gramaticus prescriptus tenent in prescriptis sacrariis et cimiterio et excepto quod defunctus dimiserit pro sua sepultura et anima et excepta mea domo cum suo hedificio quam ego prescriptus Raimundus facturus sum in predictis sacrariis. J.M. Marquès, *Cartoral, dit de Carlemany...*, doc.109, p. 227-228.

¹²⁰ R. Martí, *Col·lecció diplomàtica...*, p. 44-46.

¹²¹ *Id.* doc. 424, p. 443-444 (*...omnes terminos sancte Marie Episcopales, quam uocamus Fontaned, et omnes mansos et terras et uineas cultas et eremas que sunt infra terminos parrochie sancte Marie et omnia sacraria eiusdem sancte Marie et omne censum et seruicium quod ex his omnibus supra dictis rebus debes abere*).

al comtat de Peralada, on se n'estableix l'obediència sinodal a la Seu de Girona.¹²²

Alguns anys més tard, en 1057 Ricel·la donava a la canònica de la Seu de Girona entre d'altres béns les seves cases del cementiri de l'església de Santa Maria de Palautordera, al comtat de Barcelona, amb els seus sagraments (*sacraria*) i un cortal.¹²³ És difícil identificar amb certesa qui fou aquesta senyora que apareix voltada d'eclesiàstics a la donació, on no es fa referència a cap familiar seu. No obstant això, la seva noblesa queda provada per l'atorgament simultani de vuit alous distints que es troben dispersos en les dues comarques del Vallès i en recordar-se l'aniversari de la seva mort en el martirologi de la catedral de Girona.¹²⁴ Podria tractar-se de la *nobilis femina* que era casada amb Oliba i que havia donat l'alou de Maçanes al monestir de Sant Cugat, essent tots dos ja difunts l'any 1062.¹²⁵ De fet, pot ésser ella mateixa la noble Riquilda que hauria donat a Sant Cugat l'església de Sant Joan Samora, segons consta en dotar-se l'any 1047 l'església parroquial de Valldoreix amb el seu cementiri de 30 passos.

Especial significació presenta, finalment, el cas de l'església de Santa Eulàlia de Cruïlles, consagrada el mes de novembre de l'any 1062 a prec dels veïns del lloc i del clergue de Girona, Gausfred, on s'estableix la salvetat del seu cementiri de 30 passos voltat de parets i la seva sagrera, amb els sagraments corresponents, tot citant també els sagraments que es trobaven arran del monestir de Sant Miquel de Cruïlles.¹²⁶ És en aquest cas on es detecta per

¹²² R. Ordeig, *Les dotaties...*, doc. 193, II, p. 167-168 (*...praedictus episcopus donavit praedictae ecclesiae cimiteria triginta passum per totum circuitum eiusdem ecclesie*).

¹²³ R. Martí, *Col·lecció diplomàtica...*, doc.227, p. 285-287 (*...ipsas meas casas quas habeo ad prescriptam ecclesiam in cimiterio, scilicet mea sacraria cum cortili et introitu et exitu*).

¹²⁴ *XVI. kalendas februarias... Richellis femine <...> uiuat in Christo*. Arxiu Capitular de Girona, *Martirologi d'Adó*, f.13v.

¹²⁵ J. Rius, *Cartulario de "Sant Cugat" del Vallés*, Barcelona, 1945-1947, doc. 626, II, p. 291-292.

¹²⁶ *...viam mercallariam que est ante portam Sancti Michaelis cenobii de Crudillis, ita tamen ut prefatum cenobium cum omnibus domibus que intus sunt et cum omnibus sacrariis que foris sunt usque ad jamdictam viam sint istius parrochie vero sancte Eulalie... Et ego dictus*

primera vegada l'ús simultani i diferenciat dels mots *sacrarius* i *sacraria* amb els significats de sagrer i sagrera respectivament, termes i significats que esdevindran gairebé unívocs a partir d'aleshores. Sense dubte, el sacerdot Gausfred era el fill homònim de Gelabert que havia rebut l'any 1035 la casa i tots els edificis annexos del cementiri de Santa Eulàlia, un text que encara no els denomina sagraments.¹²⁷ Aquest clergue, levita o capellà de Girona sembla pertànyer al capítol de la catedral, tot i que només figura regularment en la documentació episcopal entre els anys 1062-1091, essent potser el mateix Gausfred Gelabert que participà en dos afers feudals durant aquest temps.¹²⁸ La coincidència entre l'acceptació de Gausfred al capítol i la consagració de Santa Eulàlia de Cruïlles evidenciaria que ambdós fets poden tenir relació directa. Amb l'únic precedent incert del cas de l'església de la Bisbal, té major importància, però, el fet que aquesta sigui la primera vegada en què es dota una església gironina amb una sagrera explícita, a més del cementiri, on fins ara només documentàvem amb certesa alguns sagraments o sagristies.

Fins aquí, els textos citats de Sant Miquel de Fluvià i de Cruïlles determinen els extrems d'un període durant el qual s'introdueix i culmina a la diòcesi un esforç normatiu considerable, període que cal datar entre els anys 1045-1062 i que caldrà relacionar amb la celebració de diversos concilis

Berengarius episcopus dono hanc scripturam prefate ecclesie Sancte Eulalie et cum parietibus qui in circuitu sunt jamdictum cimiterium ad mortuorum corpora sepelienda et ad sacraria tringita legitimos passus quod eidem cimiterium cum omnibus hedicis sacrariorum que ibi fuerint sub hac lege constituitur ut nullus hominum ibi alicui homini aliquam molestiam inferat nec exinde per quicquam auferat sed reverentiam loci quocumque fuerint hedicata vel ibi juste inmissa absque ulla inquietatione omni tempore secure persistent et liberam sub jurisdictione hanc ecclesiam cum his que prefata sunt sedi Gerundensi constituo... R. Ordeig, *Les dotalies...*, doc.211, I, p. 193-195. La sagrera, la vil·la i els masos establerts a redós del monestir de Sant Miquel de Cruïlles tornen a documentar-se l'any 1100. E. Mallorquí, *El monestir de Sant Miquel de Cruïlles a l'Edat mitjana. Estudi i edició dels documents (1035-1300)*, La Bisbal d'Empordà, 2000, doc. 18, p. 132-136.

¹²⁷ J.M. Marquès, *Cartoral, dit de Carlemany...*, doc. 92, p. 202-204.

¹²⁸ R. Martí, *Col·lecció diplomàtica...*, docs. 291, 298, 315, (*levita et capellanus*) 321, 354, 362 i 417 o 287 i 403.

o amb els sínodes que, com veurem, es reuniren a la catedral de Girona abans de l'any 1053. Al capdavall, tot just acabaven d'instituir-se les sagreres.

És només a partir d'ara quan les notícies de sagrers o de la institució de la sagrera es multipliquen i esdevenen habituals entre els textos gironins. Així, l'any 1063 Jofre dicta testament i dona a la Seu de Girona l'alou de Jafre, en el comtat d'Empúries, tot concedint a Rodlenda, la seva esposa, el seu fill i les seves filles la possessió del mateix, incloent-hi el seu sagrer i la vaixela, amb tines i tones.¹²⁹ Durant l'any 1064 són quatre testaments dels arxius episcopals els textos que aporten referències: així, el clergue i jutge Guitart comptava, entre els seus abundants recursos, amb la sagrera i els sagrers de Santa Cristina d'Aro i amb el cereal que posseïa en el sitjar de Sant Amanç o en la sagrera de Fenals, al Baix Empordà, on també hi hauria diversos contenidors, potser de vi;¹³⁰ així mateix, Guisla donava a la canònica de la Seu de Girona una part de l'alou de Cassà de Pelràs i un sagrer, amb la condició que el posseïrien en vida dos veïns d'aquí o de Foixà, al Baix Empordà, Gaucbert Daniel i Tomàs Guilara, els dos

¹²⁹ *Id.*, doc.294, p. 301-302 (*A Rodlens uxor [mee] dimito ipsum meum alodio que ego abeo in parr[ocia] sancti Ioannes de Molet uel in terminio de sancti Martini Uetulo, dum uiuit Rodlens uxor mea abeat et possidead et post obitum suum remaneat a filio et a filias meas. Et ipsas meas plantes similiter, et ipso meo sacrario ab ipsa uexela si[m]iliter fiat, exceptus tina .I. et tona .I.*). El testament de Jofre mostra que aquest també posseïa altres aous al comtat de Girona i que devia ésser un personatge principal a Jafre, on donava un mancús i mig a l'obra de l'església de Sant Joan.

¹³⁰ *Et concessit ad sanctum Felicem Gissalensem omnia sua sacraria cum uasculis que sunt in predictis sacrariis <sancte Christine>... Et precepit dare suum aurum Matfredo clerico, id est .XIII. mancosos ueteres et .XI. nouos de blad quem habebat in predicta ualle, in cigar de Sancto Amancio et in ecclesia de Fenals, et quod defecerit adimpleant ei de annona quam habebat in predicta sacraria de Fenals. Et reliquit ipsa sua uascula omnia que erant in predicta sacraria sancte Marie de Fenals iam dicto sancto Felici. Et medietatem uini quod est in predictis dimitto canonice prenominata sancte Marie.* J. Blanco, *El monestir de Sant Feliu de Guíxols (segles X-XI). La formació del domini*, Sant Feliu de Guíxols, 1991, doc. 8, p. 87-91. Cal remarcar també que el jutge Guitart estableix que siguin els seus fills o nebots clergues qui posseïxin els aous donats a la Seu de Girona, amb la condició que mai portin armes (*qui unquam non portent arma*), on s'evidencia una altra de les disposicions conciliars.

testimonis d'aquesta publicació sacramentada,¹³¹ igualment, el cabiscol Ponç donava als seus familiars diversos sagraments en quatre parròquies distintes del comtat de Girona, un dels quals –amb el seu cortal– l'havia construït ell mateix, mentre que algun altre l'hauria comprat,¹³² finalment, al testament dictat en la seva cambra del castell de Púbol, Rodlenda donava a dos dels seus fills les cases que ella posseïa o que altres tenien per ella als sagraments o cementiri de Sant Julià de Corça.¹³³

Així mateix, l'any 1064 foren consagrades les esglésies de Castelló d'Empúries i de Sant Joan Sescloses, al comtat de Peralada, al temps que el bisbe concedia sengles cementiris de 60

¹³¹ *Et alium suum alodium quod remanet quod est in terminio de Cacione, in cunctisque locis, exceptas ipsas laxaciones uel cum ipso sacrario, concessit canonice sancte Marie sedis Gerunde et iam dictum sacrarium iussit ut teneret Thomas uel Gaucbertus dum uiuerent.* R. Martí, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 299, p. 306-308. L'aniversari de la mort d'aquesta benefactora fou recordat als oficis de la catedral: *.XV. kalendas nouembris... Eodem die obiit Wisla femina, ACG, Martirologi d'Adó, f.111v.*

¹³² R. Martí, *Col·lecció diplomàtica...*, docs.300 i 306, p. 313-320 (*...Et alia condamina que est infra parrochiam sancti Stephani de Uila Albini, ad ipso ulg, et cum ipsis mansionibus uel sacrariis cum earum omnibus hedificiis que sunt iuxta uel in circuitu ecclesiam predicti sancti Stephani de Riuodeluds. ... Et ad Guilelmum Amati nepotem suum dimisit ipsum mansum ubi Guitardus Reifredi habitabat ad ipsa guardia, simul cum ipso campo qui ibi est, qui afrontat ab oriente in strata que pergit ubique, de meridie affrontat in ipsos uallos ad ipsum cigar, de occiduo in ipsa strata, de circio in ipsa strata, simul cum ipso sacrario et cum curtillio quod ipse hedificauit. ... et item dimisit ei ipsum alodium quod habebat in parrochia sancte Agathe quod ei aduenerat per comparacionem, simul cum ipsis sacrariis et cum pertinenciis omnibus. ... Et in parrochia sancti Stephani de Canapost dimisit Gaucberto clerico nepoti suo ipsum sacrarium quod emit de Amalrico Amalrici, cum ipsis terris et uineis quas ibi habebat uel adhuc acquirere potuisset, in seruitio sancti Martini predicti, post obitum uero eius remaneret iam dicto sancto Martino de Costa. ... Et ipsum sacrarium roscatum quod est ad ipsam barreram sancti Saturnini de Salzed dimisit Guilelmo Amati. Et ipsa minora uascula quod erat in mansionibus suis de sancto Saturnino totam dimisit predicto Guilelmo Amati.* Mereixen especial atenció els dos sagraments citats a la població de Sant Sadurní de l'Heura, on l'un es troba a prop d'un sitjar i del vall, mentre que l'altre sagrament de planta circular (*roscatum*) es troba a la barrera de fortificació o defensa i pensem que imitaria la forma d'una torre.

¹³³ *Id.* doc. 303, p. 310-312 (*Et concessit ad filios suos Guilelmvm et Remundvm totas suas mansiones et domos quos abebat uel ipsa uel aliquis per ipsam in sacrariis uel cimiterio sancti Iuliano de Quarcano, cum eorum pertinenciis*).

i 30 passos respectivament.¹³⁴ Amb la precisió que hom marcarà amb creus el límit del cementiri, la dotalia de Sant Joan Sescloses ofereix tota una declaració de principis sobre la protecció que ofereixen aquests espais, en coincidència amb els resultats tangibles del moviment conciliar. D'altra banda, com en l'anterior iniciativa menada a Roses l'any 1053, també es manifesta la importància que s'atorga al cas de Castelló d'Empúries en la política episcopal gironina, malgrat la reserva que imposa el fet d'haver-se perdut el text original d'aquesta dotalia.

Altres dos testaments de l'any 1065 aporten notícies de sagrers: d'una banda, el clergue Bernat Belel dictà testament a casa seva, al cementiri de Sant Joan de Foixà, on havia adquirit dos sagrers que ara concedia al seu nebot Arbert i a Ponç Vives, clergues tots dos;¹³⁵ d'altra banda, el canonge i prebost Guillem Guifré donava a la canònica de la Seu les esglésies de Sant Martí i Sant Miquel de la Vall de Llèmena amb els cementiris o sagrers i amb els drets parroquials, a més d'un sagrer que havia adquirit a Celrà, on es fa explícita per primera vegada l'equivalència *sacrarium / cellarium*.¹³⁶ Ara, la proliferació d'exemples prova

¹³⁴ R. Ordeig, *Les dotalies...*, docs. 218-219, II, p. 205-208 ("...Despues de esto asignaron por inmunidad y cementerio de la iglesia sesenta pasos al derredor en forma circular"; ...*Prenominatum idem episcopum confirmavit, dedit atque tradidit prescripte ecclesie cimiterium habens XXX legitimos passus in circuitu iamdicte ecclesie, hinc inde per quatuor partes que terminentur crucibus. Quod cimiterium tante securitatis vel immunitatis excommunicando precepit esse dominus episcopus cum canonicis iamdicte sedis, ut infra predictos XXX passus nullus princeps, nulla laicalis potestas nullusque hom aliquam violentiam inferre audeat alicui homini vel foeminae sed sit ibi securitas firma in perpetuum sicuti canones precipiunt*).

¹³⁵ R. Martí, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 314, p. 325-327. (*Et relinquo sacrarium quod fuit Bernardi Berengarii cum retrocurte et cum solarío et cum medietate sacrariorum que sunt iuxta aeccliam sancti Iohannis ad Arbertum nepotem meum. Medietatem uero mee coquine et medietatem mee curtis relinquo ad Poncius Ricardi. ...Ad Poncium Uiuas sacrarium quod fuit de Macard*). No coneixem cap clergue que pugui identificar-se amb els anteriors propietaris dels sagrers, Bernat Berenguer i Macard.

¹³⁶ J. Villanueva, *Viage literario...*, XII, doc. 29, p. 307-312 (*Primum concessit canonicè sancte Marie sedis Gerunde duas ecclesias que sunt in comitatu Gerundensi in valle Lemine, videlicet ecclesiam sancti*

l'èxit del procés conciliar que ha instituït les sagreres, un procés que va tenir per escenari les canòniques episcopals, que havien estat fundades recentment i que eren en vies de consolidar-se. No és estrany, així, que bona part dels titulars de sagrers siguin canonges ells mateixos, mentre que la resta corresponen als magnats o als prínceps que sancionen els acords conciliaris i al clergat.

A la dècada dels anys setanta del segle XI corresponen altres cinc documents que citen sagrers entre la documentació episcopal de Girona. És el cas de la sagrera o sagrers de Sant Joan de Mollet amb les seves cases, cedides en permuta al bisbe Berenguer l'any 1074 pels esposos Ramon Guillem i Dalmidana i altres familiars seus.¹³⁷ L'any 1075 és a la publicació sacramentada del testament del bisbe Bernat Bernat de Carcassona on es fa donació a la Seu de Girona d'una part dels béns de la sagrera de Pujals, al Pla de l'Estany, amb la condició de mantenir l'usdefruit vitalici d'un dels testimonis testamentaris que ha de compensar la catedral amb una lliura,

*Martini et ecclesiam sancti Michelis cum eorum cymiteriis et sacrariis et alodiis et decimis et primiciis et oblacionibus et cum presbiteratico et cum omnibus sibi pertinentibus et cum suis mansionibus dominicis que sunt iuxta ecclesiam predicti sancti Martini ad suum proprium alodium. Insuper concessit predictae canonice sancte Marie mansum .I. cum omnibus sibi pertinentibus ubi habitat Honofredus qui est sub predicta sacraria sancti Martini. ... Et ipsum sacrarium quod emerat de Miro Gaucfredi quod habebat iuxta ecclesiam sancti Felicis de Celrano simul cum ipsa tonna meliore quam emerat a Guila de Palagred concessit canonice predictae sancte Marie et ipsum vinum quod habebat in prefato cellario de Celrano iussit vendere et dare precium presbiteris sancte Marie sedis Gerunde). Sobre aquest text cal fer alguns comentaris: així, observem que el testador concedeix a la canònica la integritat de les dues esglésies de la Vall de Llèmena, tant el que posseeix en alou com la meitat que té per benefici de la Seu, d'on exclou explícitament qualsevol reclamació de part del seu germà; altrament, Miró Gaucfred, venedor del sagrer de Celrà sembla ésser el clergue o levita Miro Guasco, ben documentat, que també és membre del capítol i que morí l'any 1072 durant una expedició militar contra al-Andalus, en un combat naval. J. Rius, "Cartes antigues de Sant Martí Sacosta", *Analecta Sacra Tarraconensia*, IV (1928), p. 343-394, doc. 13.*

¹³⁷ J.M. Marquès, *Cartoral, dit de Carlemany...*, doc. 142, p. 268-269 (...*et omnia sacraria domos uel mansiones quas habent uel habere debent in iam dicta uilla Moleth*).

precisions que no aporta el text del testament.¹³⁸ A Sant Martí Sapresa, l'any 1076 quatre parelles d'esposos venen al sagristà de la catedral l'alou d'una vinya, un sagrer amb estris i diverses terres pel preu de tres unces i tres mancosos: Mir Arluí encapçala aquest grup de venedors i, com els seus companys, és ben documentat a l'entorn episcopal, tractant-se possiblement d'un cavaller amb residència a Girona, on tenia cases i una torre als murs de la ciutat.¹³⁹ L'any 1078, en fer testament, el cabiscol Joan donava al clergue Berenguer Amat, successor seu, els sagraments que posseïa vora l'església de Sant Julià de Vulpellach, a més de la sagrera de Sant Esteve de Riudellots de la Selva, entre altres béns.¹⁴⁰ Finalment, aquell mateix any, els esposos Sunyer i Adelaida venien als germans Dagobert i Guillem un alou amb sagrer vora l'església de Sant Vicenç de Canet d'Adri pel preu de 39 mancosos.¹⁴¹

Era vers l'any 1077 quan es celebrà a Girona un concili reformador en presència d'un legat pontifici, on es prohibeix als laics la percepció de rendes dels cementiris o baptisteris.¹⁴²

¹³⁸ *Id.* docs. 141 i 143, p. 267-268 i 270-272 (...in parrochia de Puials, excepta ipsa terra que tenet Oliba Coronat ubi edificauit uineam et ipsam domum ubi habitat Raimundus Fredarii, hec habuit in ipsa sacraria et in eius molendino. Tali modo dimisit hoc alodium supra nominatum canonice prefate sedis Gerunde ut dompnus pontifex Berengarius et canonica sancte Marie in unum donet Adalberto Petri libram in ipsa sede sancte Marie et quamdiu uixerit tenea et possideat sine uinculo ullius hominis uel femine et post obitum suum aut monachus se fecerit statim reuertatur hoc alodium predictae canonice prenominate sedis).

¹³⁹ R. Martí, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 359, p. 377-378 (*Id est trillam unam de nostro alodio et ipsum sacrarium quod est ad ecclesiam sancti Martini, cum ipsa uexella uel cum ipsa ferramenta uel superposito uel cum omnibus que ibi habemus uel habere debemus et cum ipsas tenedones quas ibi habemus supra sancti Petri Gallicantii*).

¹⁴⁰ J. Rius, "Cartes antigues de Sant Martí...", doc. 15, p. 368-371 (...*et cum ipsis sacrariis que sunt iuxta ecclesiam sancti Iuliani predicti ... et cum ipsis mansionibus et sacraria cum earum omnibus edificiis que sunt iuxta et in circuito ecclesiam sancti Stephani predicti de Riodeluto*).

¹⁴¹ R. Martí, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 363, p. 380-381 (*Est autem hoc alodium cultum et eremum et casalis et omnia genera arborum qui ibidem sunt et ipsum sacrarium quod est iuxta ecclesiam sancti Ulicencii*). El comprador Dagobert deu ésser el mateix canonge i *Deo miles* homònim, ben documentat en aquesta sèrie.

¹⁴² J. Villanueva, *Viage literario...*, XIII, doc. 26, p. 264-266 (...*De cimiteriis autem et sepultura et baptisteriis exactionem fieri omnino prohibebimus*).

Aquesta directriu gregoriana esdevé una norma que a partir d'ara s'acompleix en les dotalies d'esglésies, on figura la donació explícita dels cementiris per part dels patrocïnadors, al temps que el bisbe els atorga la immunitat sacralitzada. Així s'observa en la consagració de Santa Maria de Castell d'Aro aquell mateix any, on és Bernat Gausfred qui la dota amb els 30 passos de cementiri del seu propi alou, el mateix cavaller que en disposarà, però, l'any 1098 al seu testament. L'any 1079 en la consagració de Sant Romà de Lloret són Sicarda i els seus fills els que aporten la terra del cementiri, els mateixos que promouen aleshores la consagració de Sant Joan del castell de Lloret, a la qual, contràriament, no li és concedit el cementiri. També l'any 1079 a Pineda és un tal Arbert qui aporta la terra del cementiri de 30 passos al voltant de l'església, mentre que a Franciac, a la Selva, es fixa un cementiri senyalitzat amb creus.¹⁴³

Entre altres drets eclesiàstics, també s'exclou els laics dels rèdits de sepultura l'any 1084, quan Ponç Adalbert pactava amb el bisbe de Girona la devolució a la Seu de la capellania de l'església de Castelló d'Empúries a canvi de renovar els feus que aquí tingué el seu pare o els que altres cavallers encara mantenien, d'on s'exceptua el cementiri.¹⁴⁴ Aquí és, en conclusió, el mateix comte d'Empúries qui renuncia l'any 1090 a canvi de 40 unces d'or de València a totes les exaccions que practicava sobre els drets de l'església de Castelló, inclosa l'evacuació de la casa que ell mateix construïa al cementiri de Santa Maria, sobre un sitjar.¹⁴⁵ Aquest mateix any, al Maresme, el bisbe Berenguer Guifré també consagrava l'església de Sant Iscle de Vallalta i la dotava amb el cementiri de 30 passos legítims.¹⁴⁶

Així, sembla ésser la mateixa pressió exercida pels preceptes gregorians el motiu que provoca una certa rarificació de les

¹⁴³ R. Ordeig, *Les dotalies...*, docs. 235 i 237-240, II, p. 236-244.

¹⁴⁴ R. Martí, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 389, p. 407-408.

¹⁴⁵ *Id.* doc. 415, p. 433-435.

¹⁴⁶ R. Ordeig, *Les dotalies...*, doc. 259, II, p. 283-284.

¹⁴⁷ R. Martí, *Col·lecció diplomàtica...*, docs. 377 i 379, p. 391-398 (*Et ipsum mansum dimitto ei quem teneo in presa de Ramundus Iohani, cum ipso sacratio, et omnia tota que habeo in Ausona in cunctisque locis et ipsum molendinum quem hedificauit in Garga*).

notícies de sagrers i sagreres durant la dècada dels anys vuitanta del segle XI en la documentació episcopal de Girona, on només tres textos distints els esmenten. De fet, l'any 1081 es redacten les dues actes del testament del sagristà Bernat Guillem, on el seu successor, Ramon Miró, és també el seu principal beneficiari, tot rebent un sagrer que sembla trobar-se a Sant Bartomeu Sesgorges, al comtat d'Osona, església que també rep un donatiu *ad opera*.¹⁴⁷ L'any 1087 és al testament d'Atanolf on es documenta que aquest militar posseïa sagrers, cases i cortals a les sagreres de Sant Pau de Sarrià de Ter i Sant Julià de Ramis, on els cedeix en usdefruit a l'esposa o fill i, finalment al monestir de Sant Pere de Galligants.¹⁴⁸ L'any 1088 es verifica una permuta entre els bisbe Berenguer i la canònica de la Seu, on el primer cedeix l'església de Sant Feliu de Celrà amb els seus drets i sagrers o amb els feus que tenen els *milites* en nom seu.¹⁴⁹

Finalment, amb set casos, durant la darrera dècada del segle XI s'incrementen i es diversifiquen les notícies de sagrers i sagreres que registrem als arxius episcopals de Girona. Així, l'any 1091 Sicarda, fundadora d'esglésies i mare del futur bisbe Bernat Umbert, donava a la Seu l'alou de Joval, a Riudellots de la Selva, amb terres i vinyes, arbres, prats, pastures i sagrers que posseïa pel seu marit Umbert i per l'ardiaca Ramon, fill seu també.¹⁵⁰ L'any 1093 són Guitard Pere i la seva mare Tedlenda els que donen a la Seu un sagrer i una terra

¹⁴⁸ *Id. doc. 403, p. 421-424 (Et ipsas meas domos et sacrarios et curtios que in sacraria habeo de sancti Pauli de Serriano et ipsas meas mansiones et sacrarios et curtios, cum ex[is et] regressiis earum, que habeo apud sacraria de sancti Iuliani de Rama dimitto ad uxorem meam et ad filium meum Alaman, et post obitum eorum ad sanctum Petri iam dicti).*

¹⁴⁹ J.M. Marquès, *Cartoral, dit de Carlemany...*, doc. 159, p. 189-190 (...ecclesiam sancti Felicis de Celrano cum omnibus decimis et primiciis et sacrariis et alodiis cunctis et oblationibus fidelium et laxacionibus defunctorum... et ego prelibatus pontifex habeo et teneo et homines per me atque cum omnibus feuis quos milites eiusdem uille tenent per manum meam in eadem parrochia).

¹⁵⁰ R. Martí, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 416, p. 436-437 (...totum alodium quod habeo et habere debeo infra terminos parrochie sancti Stephani de Riuluti, in loco uocato Ioual, cum uniuersis terris et uineis et arboribus diuersi generis, cum pratis et pascuis et sacrariis. Aduenti mihi iam dictum alodium per laxationem condam uiri mei bone memorie Umberti siue per uiolarium, a filio meo Remundo archileuita mihi dimissum).

a Santa Llogàia de Parets, al comtat de Besalú, en compensació per haver participat en la violació d'aquesta església.¹⁵¹ La major part de referències corresponen, però a l'any 1094, un cop Bernat Umbert ja ha assolit el pontificat: ara és el cas d'una parella d'esposos que venen a una altra una vinya i sagrer en la sagrera de Santa Margarida, a la parròquia de Vilobí d'Onyar, pel preu de 15 sous, document on, per primera vegada, s'acredita un sagrer en mans de persones que són, aparentment, alienes a l'església o al grup feudal;¹⁵² també data d'aquest mateix any el testament de Berenguer Eldemar, que devia ésser el castlà del castell de Tudela i que posseïa un estall dominical on vivia, amb cases i sagraments a Sant Gregori, a més d'un altre sagrer i béns a Sant Joan de *Monte Malve*, béns que cedeix als seus hereus directes;¹⁵³ aquest mateix

¹⁵¹ J.M. Marquès, *Cartoral, dit de Carlemany...*, doc. 164, p. 298-299 (*...ipsium sacrarium iam dicte canonice cum solo et superposito et omnibus sibi pertinentibus. Est autem hoc sacrarium ...ad ipsam ecclesiam sancte Leocadie. Aduenit nobis per uocem paratorum et laxationem et per qualescumque uoces. ...propter reditectionem quam ego iam dictus Guitardus facio prephate canonice de ecclesia sancte Leocadie quam aditus fui uiolare*).

¹⁵² R. Martí, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 448, p. 456-457 (*...terra cum uinea et sacrario qui est in sacra sancte Marg[ar]ite, cum sole et superposito, qui nobis aduenit per nostra ruptaira siue per complantacione aut per qualesque uoces*).

¹⁵³ *Id.* doc. 453, p. 461-464 (*...ipsum meum estalium dominicum in quo abito, cum omnes mansiones et sacrarios, quantum habeo et teneo, michi aduenit per ienitori meo aut per genitrice mea siue per qualescumque uoces ... Totos omnes alios meos alodios et mansiones et sacrarios iam dictos qu[os] habeo infra parroechia <sancti Gregorii> per qualescumque uoces sic dimito hoc totum ad predicta uxor mea... Et ad Gilla filia mea dimito ...quod habeo intra parroechia sancti Ioannis de Montemalue, in ualle Kanera, ubi Girbertus Ginardi abitat, siue cum ipsum sacrarium qui est ad predicta ecclesia sancti Iohannis, ubi Belida femina abitat, ad ipso ulmo*). Conegut també per altres textos, Berenguer Eldemar declara tenir altres nombrosos alous, albergues, feus i batllies, entre els quals figura la propietat d'una casa a la ciutat de Girona. La seva residència permanent sembla trobar-se, però, no gaire lluny de l'església de Sant Gregori, possiblement al lloc anomenat mas Castell que, més tard, seria casal del llinatge familiar dels Margarit (J. Calzada, *Sant Gregori*, Sant Gregori-Girona, 1986, p. 89-98). El significat del mot *estalium* o estall sembla relacionar-se amb el bestiar de cavalls, muls, ases, bous, cabres i porcs que posseïria el mas Castell, fora de la sagrera de Sant Gregori, però. En relació a la parròquia de *Monte Malue* hem suposat que podria correspondre a Sant Joan de Montbó, a Canet d'Adri (Gironès).

any, Alba i els seus tres fills donaven en batllia a la canònica de la Seu l'alou franc que posseïen amb un sagrer vora l'església de Sant Vicenç de Viladases, a l'estrem N-E del comtat de Girona, amb el compromís de pagar un cens anual d'un parell de gallines.¹⁵⁴ L'any 1097 Belissenda donava a la canònica de la Seu l'alou que posseïa a Rupjà, al comtat d'Empúries, amb l'esglesiola de Sant Esteve i la seva sagrera, béns que procedien dels pares i del seu germà, el clergue Berenguer.¹⁵⁵ Per cloure la sèrie, l'any 1098 disposem d'un darrer esment al testament del cavaller Bernat Gausfred, redactat en prendre l'hàbit de monjo, on deixava al seu fill i a la seva esposa, entre altres alous, la integritat de la sagrera de Santa Maria de Castell d'Aro amb els seus estalls, on altres *militēs* disposaven de feus.¹⁵⁶ També caldria considerar, finalment, una notícia de l'any 1096 on Adelaida, al seu testament, disposa sepultura al monestir de Santa Maria de Vilabertran, institució que rep una part de l'església i del cementiri de Viladamires, mentre que a la canònica de la Seu s'atorga una altra porció de l'església d'Arenys, amb l'esment d'un celler que sembla ésser sinònim de sagrer.¹⁵⁷

¹⁵⁴ J.M. Marquès, *Cartoral, dit de Carlemany...*, doc. 171, p. 305 (...*damus nosmetipsos et omnem nostrum alodium Deo et canonice sancte Marie Gerundensis sedis in baiuliam, uidelicet sacrarium unum apud ecclesiam sancti Vincentii de Uilla Asinorum et omne nostrum alodium quod habemus francum in omnibus locis. Tali quidem modo ut semper donemus ex inde .I. par gallinarum canonice prefate sedi nos et omnes nostre posteritatis successores*). Hom desconeix referències anteriors d'aquesta família.

¹⁵⁵ R. Martí, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 470, p. 481-483. (*In prefato quoque alodio sunt domus et terre culte atque inculte et uinee et prata et pascua et diuersa genera arborum et decursus atque recursus aquarum et ecclesiolam sancti Stefani et sacraria, omnia [sibi] pertinentia*). Es tracta d'una església desapareguda.

¹⁵⁶ J. Blanco, *El monestir de Sant Feliu...*, doc. 12, p. 97-99 (...*Post cuius obitum remaneat predicto filio meo Oliuario meliorem estal quem habeo ad ecclesiam sancte Marie et medietatem sacrarie predictae ecclesie et medietatem omnis prenominati alodii. Alia uero medietas in potestate et arbitrio predictae Stephanie consistat ut quicquid exinde ordinare uoluerit habeat potestatem. Interim uero habeat predictus Oliuarius ex predicto alodio a militibus qui illum tenent hostes et caualcadas et insuper ipsum feuum uetulum*). Aquesta vegada es confirma, però, que els estalls es trobarien a l'entorn de l'església mateix.

¹⁵⁷ R. Martí, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 468, p. 478-483 (*Primum iussit corpus suum sepeliri in cimiterio sancte Marie de uilla Bertrandi*

Si recapitulem, ara podem afirmar que és només d'ençà de l'any 1039 quan es documenten sagrers a Girona, mentre que la implantació de la immunitat dels cementiris s'inicia vers els anys 1045 i 1049 amb la concurrència de dos models distints que semblen tenir orígens narbonès o barceloní respectivament. També és molt significativa l'evolució de la terminologia bàsica durant aquestes dècades, amb formes diverses i amb significats distints que evolucionen molt ràpidament (*sacrarium* > *sacrarius* / *cellarium*; *sacrarium* > *sacraria*). Així, els sagrers apareixen des de bon començament com edificis singulars pròxims a les esglésies, possibles sagristies, tot i que hom té la impressió que també són, a la pràctica, cellers específics on es guarda el vi i tota mena d'estris, cellers que destaquen entre altres tipus de magatzems o estructures immediates. Sembla confirmar-se, així, la hipòtesi plantejada inicialment per Balari quan identificava els sagrers primitius amb els cellers, termes que són sinònims en un parell de textos gironins que hem destacat i que es remunten als anys seixanta del segle XI. Així es comprova que, poc abans d'instaurar-se la sagrera normativa, ja existia un precedent immediat en el sagrer, sagristia o celler eclesiàstic (*sacrarium*), tingut habitualment per particulars. L'ús inicial restrictiu del terme *sacrarium* també s'ampliarà, però, durant els anys cinquanta del segle XI a tot l'espai protegit per la immunitat dins el perímetre que defineixen els passos eclesiàstics.

És, en tot cas, durant el pontificat del bisbe Berenguer Guifré quan s'estableixen els acords definitius de la Pau i Treva de Déu i quan, finalment s'institucionalitzarà la sagrera (*sacraria*) vers l'any 1062. Berenguer Guifré és també, però, el primer bisbe que introdueix els usos feudals en la gestió del patrimoni episcopal, al temps que protagonitza la recepció de la Reforma Gregoriana a Catalunya. No és estrany, en conseqüència, que els principals beneficiaris de la protecció que oferien les sagreres i els sagrers

et dimisit predictae sancte Marie omnem suam porcionem ecclesie sancti Mathei de uilla Damires, cum omnibus decimis et primiciis et cimiterio et oblationibus et uniuersis sibi pertinentibus ... Sancte Marie sedis Ierunde, scilicet ad chanonicam eiusdem, dimisit omnem suam portionem ecclesie sancti Saturnini de Arenis, cum omnibus decimis et primiciis et oblationibus et omnibus sibi pertinentibus et cum .I. cellario).

instituits hagin estat el clergat vinculat a la Seu i tota mena de cavallers o magnats, tots ells partícips dels acords conciliars. En tot cas, els cànons reformadors acaben per excloure els laics de la tinença de cementiris, malgrat que això no afecta gaire la titularitat feudal dels sagrers per part dels *militēs*, per exemple.

Finalment, vers les acaballes del segle XI comencen a detectar-se canvis substancials en la configuració de les sagreres gironines, especialment d'ençà d'iniciar-se el govern del bisbe Bernat Umbert. Ara s'identifiquen per primera vegada sagrers que pertanyen a simples pagesos, sense que pugui avaluar-se el seu patrimoni. La transformació qualitativa que ara es produeix a la sagrera s'observa netament en el cas de Sant Julià de Corts, lloc que torna a ésser pioner en assignar-se l'any 1103 sagrers individuals als parroquians que havien renovat l'església i que l'havien dotat de cementiri, per salvar, com s'afirma, el seu cos, el seu haver o la seva ànima a canvi d'un cens anyal d'una gallina.¹⁵⁸ Al capdavant de varies dècades, els sagrers ja no són només els cellers eclesiàstics o feudals sinó que reben aquest nom també diversos magatzems particulars, al temps que la sagrera o cementiri també garanteix el refugi del cos i l'ànima del difunt. La sagrera coneix ara el seu apogeu en la mesura en què aconsegueix centralitzar els censos eclesiàstics i una part del excedents pagesos a l'entorn de l'església, mentre proliferen els enterraments.

Com hem vist, aquí la documentació dels cementiris eclesiàstics només precedeix de dues dècades el primer sagrer documentat, mentre que la generalització d'aquells es produeix en concurrència amb l'ensagrerament, tot compartint un espai comú que provoca la sinonímia entre els termes *cimiterium* i *sacrarium* / *sacraria*. Això demostraria que és ara quan es produeix a la diòcesi de Girona l'extinció dels cementiris no sacralitzats o quan es verifica la confusió semàntica definitiva entre els espais sacres, sants o religiosos. Aquests processos de

¹⁵⁸ J.M. Marquès, *Cartoral, dit de Carlemany...*, doc. 187, p. 323-324 (... *nos parrochiani sancti Iuliani de Corzs construximus ecclesiam novam in honore predicti sancti Iuliani et dedimus ei suum cimiterium. In quo cimiterio facit unusquisque ex parrochianis suam pervisionem ad suum sacrarium ibi agendum ... ipsos sacrarios cum omnia ibi habentia seu cum animabus et corporibus nostris ... ad salvandum ibi nostrum corpus et nostro avere seu successorum nostrorum*).

canvi no són, però, estrictament gironins i segueixen les pautes pròpies de l'Església occidental.¹⁵⁹ És als concilis normatius que indueixen aquestes i altres transformacions on haurem de cercar les darreres proves documentals.

4.- LA PAU I TREVA DE DÉU EN LA INSTAURACIÓ DE LES SAGRERES

Per resoldre els dubtes que encara planteja la lectura selectiva que acabem de realitzar entre les fonts documentals de Girona, al capdavant, ara ens trobem amb el deure d'haver d'ocupar-nos també de les primeres notícies verídiques sobre assemblees catalanes de Pau i Treva de Déu. Com veurem, es tracta d'una tradició complexa que ha provocat controvèrsies habitualment entre els historiadors. Ara, un cop descartats els falsos precedents dels concilis de Toluges de 1027 i Vic en 1033, ens disposem a revisar aquesta tradició i exposem a continuació les conclusions a les quals arribem després d'examinar els diferents textos i les notícies conegudes. Per fer-ho ens han estat molt útils els nombrosos estudis o les síntesis recents que s'han ocupat del tema, uns treballs que ens permeten seguir l'evolució de la Pau i Treva a Catalunya fins al segle XIII, tot i que puntualment, aquests treballs poden presentar punts de partida i conclusions d'on divergeixen les nostres propostes.¹⁶⁰ També cal que integrem

¹⁵⁹ E. Rebillard, "Église et sépulture dans l'Antiquité tardive (Occident latin, 3e-6e siècles)", *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 5 (1999), p. 1027-1046. M. Lauwers, "Le cimetière dans le Moyen Age latin. Lieu sacré, saint et religieux", *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 5 (1999), p. 1047-1072.

¹⁶⁰ K. Kennelly, "Catalan Peace and Truce Assemblies", *Studies in Medieval Culture*, 5 (1975), p. 41-51. T.N. Bisson, "The organized Peace in Southern France and Catalonia (ca.1140-ca.1223)", *The American Historical Review*, 82 (1977), p. 290-311. J.M. Font, "Los inicios de la Paz y Tregua en Cataluña", *Estudios Jurídicos en honor del profesor Octavio Pérez-Vitoria*, Barcelona, 1983, I, p. 235-250. G. Gonzalvo, *La Pau i Treva a Catalunya. Origen de les Corts Catalanes*, Barcelona, 1986; *Les constitucions de Pau i Treva de Catalunya (segles XI-XIII)*, Barcelona, 1994. V. Farías, "Problemas cronológicos del movimiento de Paz y Tregua catalán del siglo XI", *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 14-15 (1993-1994), p. 9-37.

a la nostra anàlisi la tradició conciliar simultània, gal·licana o germànica, tradicions més extenses i més controvertides historiogràficament.¹⁶¹

Així, sembla clar que la problemàtica a la qual pretenem atansar-nos s'inicia en concurrència amb el canvi dinàstic del regne de França i que una de les seves primeres manifestacions es produeix al ducat d'Aquitània, on l'arquebisbe de Bordeus i l'autoritat ducal de Poitiers s'enfronten obertament amb la celebració de concilis successius que pretenen contrarestar la posició o la iniciativa de l'adversari.¹⁶² Així, en un primer concili celebrat l'any 989 o 990 a Charroux, la capital del comtat de la Marca, tots els bisbes de l'Aquitania Secunda i el bisbe diocesà de Limoges que teòricament depenia de l'arquebisbat de Bourges, amb el clergat i altres assistents d'ambdós sexes, acordaven (convenimus) la proclamació de tres canons bàsics: d'una banda, es renovava la tradicional protecció de l'Església i dels seus béns amb l'amenaça de l'anatema; d'altra banda, s'atorgava idèntica protecció als pagesos i als pobres, a les seves persones o al seu bestiar, si no era per recuperar béns o drets propis; finalment, també eren protegides les persones eclesiàstiques de les agressions amb armes, de les captures o dels maltractaments, agressions que el bisbe hauria d'examinar abans de declarar-les

¹⁶¹ Serveixin d'exemple algunes aportacions només. R. Bonnaud-Delamare, "Les institutions de paix dans la province ecclésiastique de Reims au XIe siècle", *Bulletin Philologique et Historique*, (1955-1956), p. 143-200; "La paix d'Amiens et de Corbie", *Revue du Nord*, (1956), p. 167 i ss.; "La paix en Flandre pendant la Ire croisade", *Revue du Nord* (1957), p. 147 i ss.; "Les institutions de paix en Aquitaine au XIe siècle", *Recueils de la Société Jean Bodin*, 14, *La Paix*, Brussel·les, 1962, p. 415-487; "La paix en Touraine pendant la Ire croisade", *Revue d'Histoire Ecclésiastique* (1975), p. 479-487. E.I. Strubbe, "La Paix de Dieu dans le Nord de la France", *Recueils de la Société Jean Bodin*, 14, *La Paix*, Brussel·les, 1962, p. 489-501. H. Hoffmann, *Gottesfrieden und Treuga Dei*, Stuttgart, 1964. J.P. Poly, *La Provence et la société féodale, 879-1166*, Bordas, París, 1976, p. 191-204. J.P. Poly – E. Bournazel, *La mutation féodale. Xe-XIe siècles*, Presses Universitaires de France, París, 1980, p. 234-250. T. Gergen, "Paix éternelle et paix temporelle. Traditions de la paix et la trêve de Dieu dans les compilations du droit coutumier territorial", *Cahiers de civilisation médiévale*, 45 (2002), p. 165-172.

¹⁶² R. Bonnaud-Delamare, "Les institutions de paix en Aquitaine...".

sacrílegues.¹⁶³ Aleshores també, l'any 990 és a Narbona on es reuneix un concili provincial que es proclama contrari als nobles que aleshores s'apropien dels béns eclesiàstics i que, fins i tot, els concedien en feu a tercers: aquí, amb una presència episcopal limitada, també figuren altres nobles laics com són el comte de Rodés, el comte de Carcassona i el seu fill, el vescomte de Narbona, germà de l'arquebisbe, i el vescomte de Besiers, entre d'altres.¹⁶⁴ A Catalunya l'efecte immediat de les disposicions del concili de Narbona pensem que ja poden observar-se l'any següent a la diòcesi d'Urgell, on el bisbe Sal·la, amb els bisbes de Barcelona i Pallars, excomunicava els habitants dels comtats de Cerdanya i Berga, uns territoris on no es reconeixia la seva autoritat sobre les esglésies diocesanes i els censos corresponents.¹⁶⁵

A partir d'ara, aquest moviment incipient que compta amb un suport limitat arrelarà progressivament a Aquitània entre conflictes i només coneixerà una difusió aparentment molt limitada a l'exterior: així l'any 994 s'amplia la seva presència a l'arxidiòcesi de Bourges amb els sínodes de Limoges i Le Puy, mentre s'introdueix al regne de Borgonya amb els acords d'Anse; durant la dècada següent són els sínodes de Lalbenque, Saint-Gilles i Poitiers els principals testimonis, amb acords que poden contraposar-se als precedents. Davant d'una monarquia secularment llunyana, ara renovada i afeblida, o a resguard dels enfrontaments entre els prínceps laics i els eclesiàstics, unes i altres assemblees conciliars decretaren articles diversos sobre

¹⁶³ J.D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Venècia, 1774, 19, cols. 89-90.

¹⁶⁴ Malauradament només coneixem una notícia moderna d'aquest concili. J.D. Mansi, *Sacrorum conciliorum...*, 19, cols.103-104. Aquí, l'any 990 *...Ermengaudus narbonensis archiepiscopus provinciale concilium habuit adversus nobiles viros qui non tantum ecclesiasticarum bona omnia invadebant sed in eos etiam faeviebant. Interfuerunt autem concilio non tantum provinciae Narbonensis episcopi, sed etiam multi laici nobiles ut Raymundus comes Ruthensis, Rogerius comes Carcassonensis ejusque filius Raymundus, Raymundus vicecomes Narbonensis idemque Ermengaudi archiepiscopi frater, Guillelmus vicecomes Biterrensis alliique. (Ita Guillelm Catellus in Comentarium Occitaniae, liber V, in Ermengaudus).*

¹⁶⁵ J.D. Mansi, *Sacrorum conciliorum...*, 19, cols.167-170. C. Baraut, "Els documents dels anys 981-1010 de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, 3 (1980), p. 7-166, docs. 224 i 225.

la immunitat de l'Església o la protecció dels febles i s'apropien, així, de la tradicional prerrogativa reial d'atorgar aquests tipus de drets, una tradició que és plena de fracassos.¹⁶⁶ Tot seguint aquest mètode es recuperaven les prescripcions sobre l'asil eclesiàstic i s'ampliava la protecció als clergues desarmats, als pagesos i als mercaders o als seus béns. També es fixaven, però, certes excepcions derivades de l'aplicació del *districtum* en les mateixes senyories nobiliàries. En tot cas, els decrets d'aquestes primeres actes conciliars no superen l'estadi de simple monitori sancionat amb l'anatema, encara que impliquen també el jurament sacramentat dels laics que participen a l'assemblea.¹⁶⁷ Ben explícites són les circumstàncies del sínode de Puy, on la tradició afirma que el bisbe Guiu, davant la negativa d'una part de l'assemblea a jurar les actes, va fer arribar durant la nit tropes fidels que, a l'endemà, haurien propiciat l'adhesió dels recalitrants.¹⁶⁸ Cal destacar, així, que per garantir l'acompliment dels decrets els bisbes introdueixen també la pràctica d'obtenir juraments sacramentats dels diferents magnats de la diòcesi, al temps que els infractors són amenaçats amb l'anatema, una nova pràctica que es preveu problemàtica i que comptarà amb oposicions obertes.

Si apliquem aquestes consideracions, ara podem afirmar que a Catalunya la recepció de les incipients iniciatives conciliars sobre la Pau de l'Església o de Déu es reflecteixen netament en l'aparició sobtada dels primers juraments de fidelitat i convenis sacramentats que protagonitza l'episcopat. Aquí, la Seu d'Urgell torna a provar la seva iniciativa capdavantera en conservar-se un jurament vescomtal ofert al bisbe Sal-la que és anterior a l'any 1010, seguit d'altres cinc compromisos comtals o magnaticis que són oferts al bisbe Ermengol abans de l'any 1035, entre els quals també figura el del bisbe Borrell de Roda.¹⁶⁹ Entre aquests juraments pensem que cal destacar,

¹⁶⁶ F.L. Ganshof, "La Paix au très haut Moyen Age", *Recueils de la Société Jean Bodin*, 14, La Paix, Brussel·les, 1962, p. 397-413.

¹⁶⁷ J.P. Poly – E. Bournazel, *La mutation féodale...*, p. 234-235.

¹⁶⁸ M. Bloch, *La société féodale*, Albin Michel, París, 1939 (cinquena edició, 1968), p. 571-572.

¹⁶⁹ C. Baraut, "Els documents dels anys 981-1010...", docs. 483-489.

però, que el comte Ramon Borrell hagi jurat mai fidelitat a Ermengol, ja que la còpia del document al·ludeix impròpiament a la treva, aleshores encara inèdita a la documentació.¹⁷⁰ També les diòcesis d'Osona o de Girona es troben entre les precursorses si considerem el jurament que el bisbe Pere Roger oferí al bisbe Borrell vers l'any 1017 o 1018.¹⁷¹ Serà especialment, però, als dominis del comte de Cerdanya on es confirmarà la pràctica incipient del jurament o del conveni sacramentat, una pràctica que comença a generalitzar-se precoçment en desenvolupar-se aquells primers exemples diplomàtics episcopals: aquí és el comte Guifré (anys 988-1035) qui rep el jurament i el pacte sacramentat del bisbe Ermengol d'Urgell o el de dues parelles d'esposos pel castell de Castellfollit, mentre que el mateix comte jura fidelitat a la comtessa Ermessenda per la fortificació de Lluçà i altres castells.¹⁷² Finalment, abans de l'any 1026 també els comtes Ermengol I d'Urgell i Berenguer Ramon de Barcelona estableixen un primer conveni, renovat pels comtes Ermengol II i Ramon Berenguer amb pactes sacramentats on el primer atorga jurament de fidelitat al segon.¹⁷³ Fins aquí, aquests juraments i pactes garanteixen compromisos de relació pacífica o de cooperació entre bisbes, comtes i magnats, amb acords puntuals sobre fortificacions concretes. En cap text, però, es fa explícita la relació amb la Pau de Déu o de l'Església on semblen tenir l'origen aquests nous models diplomàtics i això, potser, perquè aquell primer concili de Narbona de l'any 990, com el de Charroux, encara no aplicaven aquesta denominació que només adoptarà el moviment eclesiàstic en generalitzar-se més tard. A Catalunya, s'intueix que la seva recepció s'inicia en perjudici

¹⁷⁰ *Ego Raimundus suprascriptus de ista ora in antea finem nec treguam nec tenentiam, nec nullam compagna non tenre ne no aure ne no prendre ab Bernardo comite de Bisillu nec ad filios suos nec ab Guifredo comite de Cerdania nec ab filios suos ad nullum damnum de Ermengaudum suprascriptum...*, Id. doc. 484.

¹⁷¹ R. Ordeig, *Diplomatari de la Catedral de Vic. Segle XI*, fascicle 1, Vic, 2000, doc. 790.

¹⁷² F. Miquel, *Liber Feudorum Maior*, Barcelona, 1945-1947, docs. 222, 531, 583 i 584.

¹⁷³ G. Feliu – J.M. Salrach, *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, Barcelona, 1999, 3 volums, doc. 177. F. Miquel, *Liber Feudorum Maior...*, docs.145, 157 i 158.

dels interessos del casal comtal de Cerdanya l'any 991, tot i que a partir dels anys 1010-1017 serà el mateix casal qui capitalitzarà i promourà aquest tipus d'assemblees i els seus recursos. Més endavant encara, és un membre de la família comtal de Cerdanya qui aporta les primeres proves que confirmen la introducció de la noció de la Pau instituïda a Catalunya.

A partir dels anys vint del segle XI pot destriar-se una segona fase de renovació dins del moviment conciliar sobre la Pau, una renovació que ara s'enceta des de Borgonya, que compta amb la participació puntual del rei Robert o d'alguns bisbes francesos i que es vincula a les iniciatives que promou el monestir de Cluny. Ara, les diverses assemblees borgonyones celebrades durant els anys 1021-1024 amplien diversament les interdiccions prèvies sobre l'agressió dels béns i les persones protegides, tot i que també codifiquen certes excepcions, combinació que connota "una penosa impressió de regateig i de mala fe" i que confirma la restricció d'alguns juraments sacramentals rebuts, vàlids durant set anys només.¹⁷⁴ Malgrat tot, l'impacte d'aquest segon moviment fou considerable: l'any 1023 els cluniacencs l'introduïren a la Provença amb una sèrie de sínodes; aquest mateix any també s'introduí a França en presència del rei al concili Compiègne, mentre que la confirmació de Benet VIII suposava la primera adhesió papal a la Pau instituïda. Cal remarcar, però, que la veritable novetat decretal establerta d'ençà de l'any 1021 a Borgonya sembla correspondre a la prohibició de les violències durant el període litúrgic que va de l'inici de la Quaresma a la fi de la Pasqua, com estipulen aquells mateixos juraments sacramentats. Aquesta segona fase va tenir, però, una conclusió dramàtica a Aquitània quan, vers l'any 1038, a redós del moviment conciliar o amb l'obtenció de juraments, l'arquebisbe de Bourges va promoure la revolta armada del clergat i dels pagesos contra Eudes de Blois, un exèrcit popular que fou derrotat i massacrada en nom d'una certa interpretació de la Pau de l'Església que aleshores naufragà.¹⁷⁵

¹⁷⁴ J.P. Poly – E. Bournazel, *La mutation féodale...*, p. 235-239. G. Duby, *La société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise*, París, 1971, p. 165-171.

¹⁷⁵ R. Bonnaud-Delamare, "Les institutions de paix en Aquitaine...", p. 474-487.

A Narbona i als comtats catalans aquest segon impuls forani té el seu paral·lel immediat, l'any 1021 mateix, tot i que no podem establir una relació directa amb Borgonya, entre uns i altres fets. Així ho indicaria l'amenaça d'excomunió que dictava el concili de Narbona contra diversos magnats de Barcelona i Osona potser vers la fi d'aquell any, mentre que durant l'any 1022 es produeix la recuperació de les esglésies de Montserrat per part del monestir de Ripoll i, finalment, es data l'epístola que dirigeix l'abat de Rodes al papa, on es detallen les diverses vexacions i usurpacions de béns dels quals havia estat objecte el seu monestir des de l'any anterior per part de les potestats i dels magnats de la terra. Mereix aturar-se un moment en aquests documents: d'una banda, l'amenaça d'excomunió dels magnats barcelonins i osonencs estipulava la pròxima festa de Sant Joan com el termini per al lliurament dels béns usurpats, mentre que la restitució dels drets de Montserrat es produeix només cinc dies després d'haver vençut la prescripció; d'altra banda, l'epístola de l'abat de Rodes detalla que els comtes i els magnats havien ignorat l'amenaça d'excomunió dictada pel papa l'any 1021 contra els usurpadors, un comportament idèntic al que hauria provocat l'amenaça d'excomunió proclamada per la reunió episcopal tinguda al monestir amb motiu de la consagració de la seva nova església, on es confirma el seu patrimoni i la seva vinculació a Roma; davant la ineficàcia d'aquestes amenaces, ara s'exhortava al pontífex que proclamés l'excomunió dels habitants del comtat d'Empúries, excepció feta dels comtes, i que s'amonestés especialment el comte de Besalú, qui s'hauria manifestat com un boig (*follem*) en contra de les admonicions. En tots aquests afers, els eclesiàstics no demanen altra cosa que la devolució dels béns i els drets usurpats, al temps que amenacen els infractors amb l'anatema.¹⁷⁶ Són aquests arguments i els recursos característics

¹⁷⁶ E. Junyent, *Diplomatari...*, docs. 68, 71 i 72. Els béns, els drets i privilegis del monestir de Sant Pere de Rodes confirmats a la seva dotàlia són mínimament descrits per l'epístola: ... *sua praediae cunctaque mobilia quae hodie habet atque Dei misericordia inantea acquisierit, sicut in suis scripturis iuste resonat, et ut ab omni censu cuiuslibet servitutis liberum sit in perpetuum, eo scilicet tenore ut iuxta decreta Romnorum Pontificum et sanctorum canonum sit subditum sanctae matri Romanae Ecclesiae.*

de la Pau de Déu primigènia, la dels concilis de Charroux en 989 i Narbona en 990 o dels decrets d'Urgell en 991. Res no ha canviat des d'aleshores, ni han estat alterats els objectius i els mètodes inicials que ara ja es demostren ineficaços. Caldrà esperar encara fins l'any 1031 per renovar-los amb l'arribada de la Pau d'inspiració cluniacenca.

Així, si eren inequívocament imaginaris aquells dos concilis atribuïts al bisbe Oliba i datats en 1027 i 1033, contràriament, pot ser verídic el decret d'un altre concili (*conventus episcoporum*) integrat pel mateix Oliba i els bisbes Guadall de Barcelona i Amelí d'Albí, un concili que s'hauria celebrat a Vic i que s'hauria ocupat de tractar i d'establir la Unitat i la Pau de la Santa Església de Déu (*primum de unitate et pace sancte Dei ecclesie tractans atque stabiliens*).¹⁷⁷ La còpia del text decretal procedeix dels arxius episcopals barcelonins i commina un tal Guitart Arnau que restitueixi l'alou de Lloberes a la Seu de Barcelona, un personatge que ens és desconegut o que no sabem identificar aleshores. D'altra banda, la datació del decret és incerta i ha estat fixada vers l'any 1029 pels darrers editors del document.¹⁷⁸ L'explícita i primordial referència a l'establiment de la Pau de Déu que s'estipula com objectiu prioritari del concili és el principal argument que avalaria o invalidaria el document, un text que, en tot cas, no fa esment dels espais sagrats perimetrals de les esglésies. Caldrà fer certes verificacions abans que comprovem la validesa d'aquest text.

La darrera datació que ha estat proposada per a l'anterior document es deriva de la del text d'exempció que el comte Guillem atorga l'any 1029 al monestir de Sant Pere de Besalú, una concessió que també subscriuen els tres prelats reunits a Vic i altres dos bisbes, tot i que pot objectar-se que les seves signatures han estat afegides posteriorment, com les del Papa Joan XIX i la del seu cardenal.¹⁷⁹ D'altra banda, a la Seu de Girona es conserva còpia d'un altre document datat el mes de setembre de l'any 1031, on també figura la signatura del bisbe Amelí

¹⁷⁷ E. Junyent, *Diplomatari...*, doc. 97, p. 153-155.

¹⁷⁸ R. Ordeig, *Diplomatari de la Catedral de Vic. Segle XI...*, doc. 879, p. 204-205.

¹⁷⁹ E. Junyent, *Diplomatari...*, doc. 96, p. 151-153.

d'Albí i on aquesta encapçala les d'altres cinc bisbes.¹⁸⁰ El mateix bisbe Ameli encara es trobava a Catalunya el 15 de gener de 1032, quan participa en la dedicació de la basílica monàstica de Ripoll en companyia dels bisbes Oliba i Guadall amb els d'Elna i Carcassona. Cal remarcar, finalment, que tots els bisbes que subscriuen els anteriors documents figuren entre els nombrosos assistents a un gran concili celebrat a Narbona i que fou presidit pels arquebisbes Guifré i Raimbald d'Arles, una reunió conciliar interprovincial de la qual només coneixem un decret sense data en defensa dels béns del monestir de Sant Martí de Canigó.¹⁸¹

A la llum de les dades anteriors, resulta evident que és vers l'estiu de l'any 1031 quan va reunir-se el gran concili de Narbona i que és aleshores quan s'inicia en aquesta arxidiòcesi la recepció del moviment borgonyó-provençal de renovació de la Pau de Déu d'inspiració cluniacena. Serà ja durant la tardor o l'inici de l'hivern quan es promulgarà aquell decret explícit de Vic, on s'afirma que es volia establir la Pau a la diòcesi d'Osona. Els efectes del concili narbonès de 1031 van més enllà i semblen reflectir-se també als primers esments de sagrers que poc després verifiquem en les diòcesis de Barcelona, Osona i Girona durant aquella dècada. De fet, no tenim cap mena de dubte que això sigui així, ja que ara la Pau reformada ampliava la protecció a les dependències de les esglésies que eren denominades *atria* a Borgonya, *cellaria* al Beauvais francès i *sacraria* (plural de *sacrarium*) a Catalunya. Tot i aquestes garanties sobre la reintroducció del moviment conciliar, caldrà esperar encara un altra dècada per obtenir noves notícies sobre el procés d'establiment de la Pau a Catalunya, ara en coincidència amb l'arribada d'una noció nova: la Treva de Déu.

Tot i que resulta problemàtic, així ho provaria el text d'una carta adreçada pel bisbe Oliba als monjos de Ripoll, un document que sembla autèntic i on es notifica la institució de la Pau setmanal que, entre d'altres afers, hauria fixat un sínode recent celebrat en un lloc pròxim (*sinodo quae nuper habita est apud nos... In primis de constitutione pacis, quae per omnes regiones nostras*

¹⁸⁰ R. Martí, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 203.

¹⁸¹ E. Junyent, *Diplomatari...*, doc. 102, p. 161-163.

tenetur).¹⁸² En tractar-se d'un document sense datació precisa hom pot conjecturar una proposta ben possible amb la referència que, aquell any, el dia dos de novembre fou dilluns, una situació que s'acompleix els anys 1030, 1036 i 1041. Com observa Farías, el més probable és que la carta d'Oliba hagi estat redactada en 1041 i que faci referència al gran concili celebrat aleshores a Niça o Marsella.¹⁸³ Això també implica, però, que la pau setmanal és un dels acords presos a les actes perdudes del concili provençal, una treva pròpiament dita que sembla fixar-se entre el vespre del dimecres i l'alba del dilluns al text d'Oliba.¹⁸⁴ Altrament, en trobar-se absent, a la mateixa carta el bisbe Oliba ordenava que certes disposicions sobre el frau en la moneda episcopal d'Osona es comunicuessin a un pontífex anònim (*domno pontifici*) que, al seu torn, hauria d'aplicar-les i que no seria altre que el seu nebot, l'arquebisbe Guifré de Narbona. La carta també indica que la difusió i l'aplicació d'unes i altres disposicions es faria pública a totes les esglésies diocesanes durant les celebracions dominicals. En conjunt, pensem que aquí tenim la millor prova, en tot cas, que el bisbe Oliba ha hagut d'abandonar la seva arxidiòcesi per conèixer aquesta innovació que suposa associar la Treva a la Pau de Déu i que té per escenari la Provença aleshores. Contra la tradició habitual de la historiografia catalana, es ratifica en conclusió, la prelació de les iniciatives provençals en la regeneració de la Pau i en l'aplicació de la Treva sobre les dels concilis de l'arxidiòcesi de Narbona. Ara el moviment conciliar inicia una tercera fase ben diferenciada de les dues anteriors. De fet, tots els altres continguts d'aquesta carta són, o semblen, inspirats entre els temes que hom hauria tractat al concili provençal.

Malgrat els dèficits documentals, sembla clar que és l'arquebisbe Raimbald d'Arles qui, d'ençà de la seva investidura

¹⁸² E. Junyent, *Diplomatari...*, *Textos literaris*, doc. 20, p. 334-336.

¹⁸³ V. Farías, "Problemas cronológicos...", p. 15-19.

¹⁸⁴ En aquest punt, la interpretació del text d'Oliba planteja problemes perquè, d'una banda, notifica que la Pau setmanal comença el dimecres al vespre (*a vespere feria IIIle*) mentre que, d'altra banda, a continuació afirma que és al vespre del dijous quan cal fer sonar les campanes i, així, durant tots els dies següents fins l'alba del dilluns (*...videlicet, ut per omnes ecclesias feria Va sonent ad vesperum signa et ab illa hora tota fera VIa...*).

l'any 1030, promou acords conciliaris que renoven la Pau de l'Església a la Provença i a la Narbonesa, tal com ara la plantegen els cluniacencs i els victorins marsellesos. El procés renovador arriba a la maduresa quan s'instaura la treva diocesana setmanal l'any 1041 per primera vegada i és el mateix arquebisbe qui difon immediatament aquesta Pau de Déu regenerada vers Itàlia i Septimània mitjançant epístoles i nous sínodes.¹⁸⁵ De fet, com ha estat observat, és prou explícit el text de la carta que aleshores adreça al clergat italià l'arquebisbe d'Arles, amb els bisbes d'Avinyó i Niça i l'abat Odiló de Cluny: aquí es cita per primera vegada la Pau i la Treva de Déu que només el Cel els hauria tramés, en relació a la treva setmanal de quatre dies; el mateix text, argumenta sobre el significat cristià de les quatre efemèrides i reprèn l'argumentari de la Pau tot afegint finalment que les dècimes i les primícies han d'ésser ofertes a Déu ja que les esglésies procuren la salut dels vius i dels morts.¹⁸⁶ Els nous acords d'inspiració celestial també arriben ràpidament a Normandia, on l'any 1042 es celebra un sínode a Caen sobre la Pau que vulgarment s'anomena Treva de Déu (...*in pace quae vulgo dicitur Trevia Dei*): aquí s'adopta la treva setmanal de quatre dies, tot i que s'exceptuen les cavalcades del rei o del comte, al temps que s'afegeix la treva durant els dos períodes litúrgics que van de l'inici de l'Advent a l'octava de l'Epifania i de l'inici de la Quaresma a l'octava de la Pentecosta (*hanc etiam Dei Treviam*), una treva anual que amplia clarament els acords de Verdun de l'any 1021.¹⁸⁷

Tot desenvolupant les tasques de difusió de la Treva, l'arquebisbe Raimbald també participà al concili de Narbona

¹⁸⁵ J.-P. Poly, *La Provence et la société féodale...*, p. 195-196.

¹⁸⁶ *Recipite ergo et tenete pacem et illam trevam Dei quam et nos, divina inspirante misericordia de coelo nobis transmissam iam accepimus et firmiter tenemus, ita constitutam et dispositam, videlicet ut ab hora vespertina diei Mercurii inter omnes christianos amicos et inimicos, vicinos et extraneos, sit firma pax es stabilis treuva usque in secundam feriam, id est die lunae add ortum solis, ut istis quatuor diebus ac noctibus omni hora securi sint absoluti et in tranquillitate pacis et istius treuvae confirmati.* J.D. Mansi, *Sacrorum conciliorum...*, 19, cols. 593-596.

¹⁸⁷ J.M. Mansi, *Sacrorum conciliorum...*, 19, cols. 597-660.

de l'any 1043, una assemblea que reprèn aquí la recepció de les influències cluniacenes i provençals encetada dotze anys abans. Hom desconeix, però, quins poden haver estat els estatuts fixats en aquest concili, uns estatuts que cal descartar que corresponguin literalment als del text d'una còpia formulària genèrica procedent de la metròpoli de Narbona, com suggeria Poly.¹⁸⁸ Si més no, deduïm que ara s'introdueix a la Narbonesa la treva setmanal, mentre que s'insistiria en l'aplicació de la Pau de Déu en defensa de les esglésies i els seus béns o drets i dels pobres. Serà des de Narbona des d'on, finalment, aquesta tercera Pau renovada amb la Treva temporal temptarà d'introduir-se a la resta de Catalunya, tot i que aquí, autònomament, es desenvolupava la institucionalització de les sagreres, uns espais que empararia la Pau de Déu permanent.

Així, al concili de Narbona de l'any 1043 pensem que també es renovava la protecció de les esglésies o les seves dependències amb l'ampliació de la immunitat a tot el seu entorn immediat, una ampliació que sembla proposar-se inicialment sense definir gaire l'extensió d'aquest espai exterior: de fet, sota la iniciativa de l'arquebisbe, als exemples empordanès i rossellonès de les consagracions monàstiques de Sant Miquel de Fluvià i d'Arles en 1045-1046 s'estableixen espais protegits de superfície imprecisa que són senyalitzats amb les creus tradicionals de la Pau de l'Església; serà a la diòcesi de Barcelona, però, on l'any 1047 s'estableixi per primera vegada un perímetre de 30 passos tot al voltant de l'església d'Aiguallonga, seguida l'any 1049 per un exemple gironí de 15 passos només. Així, el bisbe Guislabert de Barcelona és el primer que prova la recuperació d'un antic cànon de l'església hispànica i la redefinició de les seves aplicacions, una iniciativa que sembla pròpia d'aquest bisbe i específica de la seva diòcesi i que poc després s'introdueix tímidament a Girona.

Tot seguint els exemples gal·licans precedents, ara també

¹⁸⁸ Cl.Devic – J.Vaissette, *Histoire générale du Languedoc*, Toulouse, 1872-1875, 5, cols. 442-445. J.-P. Poly, *La Provence et la société féodale...*, p. 197 i nota 157. Manuscrit d'origen narbonès, els continguts d'aquest formulari són similars als textos que avalarà l'arquebisbe Guifré durant la dècada dels anys seixanta del segle XI, uns textos que analitzarem a continuació.

algunes diòcesis catalanes inicien reunions conciliars que promouen la normativització i la instauració local de la Pau i Treva territorial. En aquest sentit, és força significatiu el cas de Girona on, al pacte que estableixen els sagristans de la catedral l'any 1053, s'acorda la partició dels guanyats derivats de la celebració de concilis (*concilia*) que eren motiu de disputa anteriorment, amb el compromís del sagristà menor de fabricar tants cadafals com serien necessaris per celebrar-los.¹⁸⁹ Tot i que en aquest cas pot proposar-se que es tracta, simplement, d'allusions als sínodes diocesans ordinaris, ja hem vist que és aquest mateix any quan es fixaren els primers cementiris de 30 passos a les esglésies gironines de Vilademuls i Roses. De fet, els concilis al·ludits es remuntarien, si més no, a l'any 1049, quan es dota l'esglésiola de Santa Maria d'Espasen amb un perímetre de 15 passos per a cementiri i sagrer.¹⁹⁰ També cal considerar, però, que un dels concilis referits pot haver tingut lloc l'any 1051, on sorgiria el pacte o conveni signat entre el bisbe Pere Roger i el comte Ramon Berenguer.¹⁹¹ Fins aquí sembla clar que als dominis dels comtes de Barcelona ja s'havien desenvolupat normes pròpies sobre la Pau permanent de les esglésies i que les seves prioritats diferien de les iniciatives que menava l'arquebisbe.

En qualsevol cas, és el concili provincial de Narbona de l'any 1054 la primera assemblea que ofereix garanties d'haver desenvolupat i decretat pròpiament una normativa de Pau i Treva específica de la *Narbonensis*, una normativa que ara porta associada la protecció de perímetres ben definits al voltant de les esglésies.¹⁹² Aquest sínode provincial comptava amb l'aprovació

¹⁸⁹ R. Martí, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 269, p.277-279 (*Restituat etiam Bonifilius Bonutio prescripto medietatem acquisitionis concilii unde ipse Bonucius se querelabat et predictus Bonucius conuenit predicto Bonifilio ut faciat cadafalcos quodquod necesse fuerint ad concilia agenda*).

¹⁹⁰ *X.V. passus tocius illius terræ quæ est in circuitu eius, ut hæc terra .XV. passuum sit cimiterium atque sacrarium eiusdem ecclesiolæ*. R. Martí, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 256, p. 267-268.

¹⁹¹ J. M. Marquès, *Cartoral, dit de Carlemany...*, doc. 109, p. 227-228.

¹⁹² *...ad confirmandam pariter et custodiendam treugam et pacem et dilectionem quam universalis ecclesia unanimiter instruit et reformandam eiusdem statum qui a pravis conculcabatur*. J.D. Mansi, *Sacrorum conciliorum...*, 19, cols. 827-834.

del comte de Carcassona i del vescomte de Narbona, una reunió on també participen altres 10 bisbes i entre els quals figuren els de Barcelona i Girona. Aquí, l'arquebisbe Guifré empenia la confirmació i custòdia de la Treva i Pau, al temps que argumentava certes reformes on el bisbe de cada diòcesi esdevenia el principal garant en l'acompliment de les disposicions i era el dipositari de la justícia o el beneficiari gairebé exclusiu dels rèdits de les multes.¹⁹³ De bon començament, les disposicions d'aquesta assemblea, desenvolupada en 29 articles, ofereixen una distinció neta entre la Treva temporal i la Pau permanent que eren desenvolupades en aquest ordre. Així, en relació a la Treva temporal s'institueixen 10 articles que obren les prioritats del concili: es condemna que cap cristià mati un altre; es decreta i es confirma la Treva de Déu setmanal de quatre dies que prèviament hauria estat instituïda a Narbona (*mandamus atque confirmamus... quae a nobis dudum constituta fuerat*); ara sembla introduir-se per primera vegada a la Narbonesa (*praecipimus etiam*) la treva litúrgica anual durant tres períodes diferenciats, el de l'Advent, la Pasqua i la Pentecosta, als quals s'afegeixen altres 15 festivitats amb les vigílies corresponents; els altres set articles sobre la Treva encara desenvolupen de forma força original certs aspectes sobre l'aplicació d'aquesta institució, tot i que puntualment poden trobar-se certs paral·lels a les disposicions tradicionals del moviment conciliar. D'altra banda, el concili de Narbona en 1054 decretava i confirmava la Pau anteriorment establerta pels bisbes i els prínceps: ara s'enceta la sèrie sobre la Pau permanent amb un article de protecció dels espais perimetrals de 30 passos al voltant de les esglésies, amb l'excepció de la intervenció episcopal o de les fortificacions malfactores;¹⁹⁴ els

¹⁹³ E. Magnou-Nortier, *La société laïque et l'Église dans la province ecclésiastique de Narbonne (zone cispyrénéenne) de la fin du VIIIe à la fin du XIe siècle*, Toulouse, 1974, p. 306-309 i 459-461.

¹⁹⁴ Article 11: *Pacem autem a nobis sive a principibus olim constitutam mandamus sive confirmamus ut ab odierna die et deinceps ecclesiam nullum hominum infringat, neque mansiones quae in circuitu ecclesiarum sunt et erunt, neque aliquid ex omnibus que infra XXX passus sunt ecclesiae et erant, violenter auferre audeat aut praeseumere nisi episcopus aut cui ipse miserit propter suum censum aut propter hominem excommunicatum, excepta munitione quae infra predictum passus XXX aecclisiae sita fuerit ad concitandum bella et contentiones.*

altres 18 articles que completen les disposicions sobre l'aplicació de la pau permanent són també una refundició més o menys original dels diferents preceptes que el moviment conciliar ha anat desenvolupant des dels seus inicis a la fi del segle X. Com succeïa anteriorment, els infractors són comminats simplement a restituir els béns usurpats o a compensar els danys, tot i que ara els recalitrants són amenaçats amb una composició doble, mentre que el bisbe i el senyor de la terra només comparteixen una part de les multes. En tot cas, com ja ha estat adequadament remarcat, la principal novetat d'aquest concili narbonès radica en que ara la Treva instituïda abasta aproximadament 285 dies cada any, una situació que pretén fer impossible la pràctica de la guerra o les cavalcades a una certa distància.¹⁹⁵

Tot i les pretensions provincials del concili narbonès, les normatives d'aquesta assemblea semblen haver trobat una ferma oposició al sud de la província eclesiàstica, si més no als dominis del comte de Barcelona. Aquesta situació sembla palesar-se tres mesos després del concili provincial, quan una legació integrada pels arquebisbes Guifré i Raimbald i pels tres bisbes diocesans dels prínceps, només aconsegueix de Ramon Berenguer i d'Almodis un decret o pacte (*decretum vel pactum*) que protegia el vi, els béns i els drets de la canònica o dels 40 canonges de la Seu de Barcelona.¹⁹⁶ De fet, durant la resistència comtal, dos anys més tard el concili celebrat a Tolosa de Llenguadoc en 1056 suposava ja una nova ruptura, en tractar-se del primer sínode reformador que a partir d'ara promou el papat a Occitània, una reunió on els arquebisbes de Narbona i Arles ratifiquen l'excomunicació que ja pesava sobre el comte Ramon Berenguer de Barcelona.¹⁹⁷ Poc després es produeix una primera pacificació del conflicte obert entre l'arquebisbe i el comte l'any 1058, pacificació que es confirma quan tots dos actuen de comú acord en el contenciós de Mir Geribert o en la consagració de la catedral de Barcelona, mentre que aquest mateix any el bisbe Guillem d'Osona concedeix per primera vegada un cementiri de

¹⁹⁵ E. Magnou-Nortier, *La société laïque et l'Église...*, p. 307.

¹⁹⁶ P. de Marca, *Marca hispanica...*, ap. 241, col. 1103.

¹⁹⁷ J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum...*, 19, cols. 843-844. E. Magnou-Nortier, *La société laïque...*, p. 461-462.

30 passos a l'església d'Igualada amb els principals arguments de la Pau permanent, una església situada en una comarca ponentina on després seran estranys els esments de sagreres.¹⁹⁸ Finalment, el moviment conciliar generarà els primers acords estatutaris sobre la Pau i Treva de Déu a les diòcesis de Ramon Berenguer vers els anys 1062-1063, uns acords que haurien establert dos concilis successius celebrats a Vic i a Barcelona. Si més no, ara Ramon Berenguer aprofitava l'entredit provocat per les denúncies de simonia que, d'ençà de l'any 1059, promovia el vescomte de Narbona contra l'arquebisbe Guifré.

El primer pacte conciliar pròpiament català pensem que va tenir per escenari la diòcesi d'Osona: aquí es conserven la còpia sense data d'una confirmació de Pau (*pax confirmata*) en l'acta d'una assemblea celebrada als claustres de la canònica de Vic en presència de bisbes, abats, comtes, vescomtes, certs magnats i altres cristians on s'aproven 19 articles. Amb una expressió una mica confusa, el mateix text explicita que ara es prenia la Pau i la Treva de Déu per ésser tinguda al bisbat d'Osona, així com al Gironès,¹⁹⁹ una expressió on hi ha qui interpreta que el mateix pacte s'aplica a les dues diòcesis²⁰⁰ i on hi ha qui pensa que els estatuts de Vic haurien adoptat un model previ gironí.²⁰¹ En relació a Girona sabem, si més no, que la proclamació definitiva de la Pau i la Treva de Déu en aquesta diòcesi és anterior al

¹⁹⁸ J. Rius, *Cartulario de "Sant Cugat"...*, doc. 614 (*Preterea, sicut sancti canones iubent, precipio ego prefatus Guillelmus episcopus ut intra triginta passus per girum ipsius ecclesie ab ipsa aecclesia nullus homo alium hominem masculum vel feminam malivole persequatur, vel assaliat vel suas res tollat vel feriat vel plaget. Quod si fecerit nisi ad satisfaccionem venerit et emendaverit ipsa male facta et ad poenitentiam venerit, excomunicacionis sententia feriat. Sic enim volumus et mandamus et commonemus ut ista et omnis ecclesia mater nostra et Christi sponsa stet in honore, ut et sacraria et cimeteria non violentur et nostra sedes Ausone honorem debitum non perdat, sed in omnibus et de presbitero vel presbiteris predictae ecclesie synodum habeat, sicut ex aliis ecclesiis habet*).

¹⁹⁹ J. Villanueva, *Viage literario...*, VI, doc. 36, p. 320-323 (*Convenientes in praefatam sedem supradictae personae apprehenderunt pacem sive treguam Domini in episcopatu Ausonensi, statuentes ad invicem ut ita teneretur in eodem episcopatu sicut et in Gerundensi*).

²⁰⁰ G. Gonzalvo, *Les constitucions de Pau i Treva...*, p. 20-28.

²⁰¹ V. Fariás, "Problemas cronológicos...", p. 21-23.

mes de juny de l'any 1063, quan el bisbe Berenguer atorgava a la canònica de la Seu la meitat dels drets episcopals sobre les multes per sacrilegi o per violació de treva, amb la dècima part del preu rebut en concepte d'*adaperturis honorum* arreu del bisbat, una donació que fa efectiva l'aplicació de l'article 13 dels decrets de Vic.²⁰² Tampoc pot garantir-se, però, que els estatuts que s'apliquen a Girona hagin estat consensuats prèviament amb els comtes diocesans de Besalú, Empúries i Peralada, situació que els atorgaria un caràcter restringit inicialment només al Gironès, com afirma l'acta osonenca. De fet, nosaltres no considerem que hagi existit cap assemblea diocesana a Girona i que és a Vic on es van prendre els primers acords conciliars, vers l'estiu de l'any 1062: és durant el mes d'agost d'aquest any quan el bisbe Guillem de Vic confirma la dotalia de Sant Martí del Brull a petició dels vescomtes de Cardona, amb les seves dècimes i primícies, el cementiri i els 30 passos de sagrer (*sacrario / salvitatem sacrarii*) per a la salvació dels vius, la sepultura dels parroquians o la salvaguarda dels pelegrins amb els seus béns,²⁰³ sembla ésser, però, a la consagració de l'església gironina de Santa Eulàlia de Cruïlles on el mes de novembre de l'any 1062 s'emprarà per primera vegada el terme sagrera en relació a l'espai protegit de 30 passos (*ad sacraria triginta legitimos passus*).²⁰⁴ Advertim, si més no, que aquests dos darrers textos no tenen

²⁰² R. Martí, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 297, p. 304-305 (*Et dono igitur eidem canonicæ medietatem sacrilegarum compositionum, id est que pro lesione rerum sacrarum composita atque emendata fuerint iam dictæ sedi et mihi. Item dono prelibate canonicæ medietatem compositionum que compositæ atque emendatæ fuerint predictæ sedi pro causis tregue Domini. Iterum dono eidem canonicæ decimam partem precii quod accepero de omnibus adaperturis honorum mei episcopatus, exceptis meis dominicaturis*).

²⁰³ F. Valls-Taberner, "La primera dinastia vescomtal de Cardona", *Estudis Universitaris Catalans*, 16, 1931, p. 112-136, concretament p. 132-134 (...*cum cimiyterio et .XXX. passuum sacrario pro salvatione vivorum et sepultura parrochitanorum aut aliorum si necessitas fuerit peregrinorum cum omnibus suis pertinentiis iuste habitis et habendis. Sic autem confirmo ut ab hodierno die et deinceps nullus clericus aut laicus aliarum ecclesiarum primitias et decimas auferat neque reditus neque oblationes vivorum neque res neque ipsa corpora defunctorum, nullus aut nulla quecumque intra salvitatem sacrarii passum .XXX. assallire, ferire, depredare audeat*).

²⁰⁴ R. Ordeig, *Les dotalies...*, doc. 211, I, p. 193-195.

caràcter probatori, tot i que aporten indicis que considerem molt significatius.

També sabem que a la catedral de la Seu de Barcelona va tenir lloc un altre concili estatutari l'any 1063, on s'estableixen uns acords que ens han estat tramesos, afortunadament, per una còpia coetània procedent dels arxius de Terrassa, entre d'altres versions més corruptes.²⁰⁵ En aquesta assemblea els bisbes de Barcelona, Osona i Girona confirmen la Pau o Pacte de Déu normativitzada en 17 articles, amb els abats i diversos clergues, amb l'antuència dels comtes i l'acclamació dels magnats de la terra o dels altres cristians (*confirmatio pactis sive pacti Domini*).

Des d'un punt de vista formal, les actes de Vic i de Barcelona coincideixen en la seva estructura i presenten textos molt semblants, quan no són coincidents: així, de les 19 disposicions del text osonencs (A) l'acta de Barcelona (B) n'enumera 15 seguint un ordre idèntic, al temps que incorpora certes variants literàries i altres dues disposicions distintes; tot i això no pot afirmar-se que B derivi exclusivament d'A, ja que, com aquesta, demostra haver disposat també d'altres actes conciliars anteriors. De fet, la major part dels continguts o de les variants de totes dues ja es troben als textos d'altres concilis coneguts, entre els quals l'acta del sínode de Narbona de 1054 sembla ésser la font principal. En tot cas, pel que fa als continguts, les actes de Vic i Barcelona poden contraposar-se netament a la de Narbona: així, els textos A i B primen la confirmació i l'establiment de la Pau de Déu amb 13 i 11 articles inicials respectivament, mentre que a l'acta de Narbona es dedicaven 19 articles disposats en segon lloc; inversament, els textos A i B confirmen en segon lloc només 6 articles sobre el Pacte de Déu que el poble anomena treva (*pactum autem Domini quod trequam appellant rustici / populi*), mentre que l'acta de Narbona en disposava 10, que eren prioritaris, dedicats a la Treva de Déu (*treugam Dei*); aquí destaquem també que l'absència de l'article corresponent a la treva setmanal en els textos A i B suposa la principal diferència

²⁰⁵ V. Fariás, "Problemas cronológicos...", p. 36-37. P. Puig, V. Ruiz i J. Soler, *Diplomatari de Sant Pere i Santa Maria d'Égara. Terrassa, 958-1207*, Barcelona, 2001, doc. 50, p. 270-275.

en relació a l'acta metropolitana, una omissió que limita l'abast de la Treva a menys de 200 dies anuals.

Així, la prioritat comuna dels textos A i B sobre la Pau permanent no és altra que la institucionalització urgent de l'asil que les sagres representen a les mateixes diòcesis, en decretar la protecció expressa de les esglésies i de les cases situades dins un radi de 30 passos, que no podien ésser infringides o envaïdes sinó pel bisbe, l'ardiaca o els canonges als quals eren subjectes i, això, amb motiu de la requisició del propi cens o de la persecució d'algun excomunicat (article 1), un paràgraf on el text B sembla seguir directament l'acta de Narbona (article 11).²⁰⁶ D'altra banda, els articles 2 i 3 dels textos A i B presenten un desenvolupament original, amb l'exclusió de la Pau de les esglésies on hi hauria castells, mentre que conserven la Pau aquelles on els malfactors acumulen el seu botí, als quals es commina amb la reparació i amb el sotmetiment a l'autoritat episcopal. Igualment, els textos originals de l'article 4 també amenacen sota pena d'excomunió els invasors d'esglésies i del que hi hagués en el circuit de 30 passos al seu voltant, on el text B fixa en 600 sous la seva redempció, tot seguint l'exemple que haurien recuperat els concilis provençals vint anys enrere.²⁰⁷ Si fins aquí podem afirmar que B segueix fonts alternatives al text A, com ara l'acta de Narbona o alguna font provençal, tampoc

²⁰⁶ Article 1: *...laudantes et confirmantes ut ab illa die et deinceps ullus homo ecclesiam non infringat neque mansiones quae in circuitu ecclesiae sunt aut erunt usque ad XXX passus, nisi episcopus aut archidiaconus aut canonici ipsius sedis quibus illa ecclesia subiecta fuerit propter hominem excommunicatum pro pace aut pro tregua Dei, text A; Constitucione namque predictorum episcoporum et pefatorum principum sancctum est ut ab ista die et deinceps ullus utriusque sexus homo ecclesiam neque mansiones que in circuitu ecclesie sunt aut erunt, usque ad tringita passsus non infringat aut invadat, nisi episcopus aut cannonici quibus illa ecclesia subiecta fuerit propter suum censum aut propter hominem excommunicatum hinc eiciendum, text B.*

²⁰⁷ Article 4: *Ille autem homo qui aliter ecclesiam invaserit aut ea quae in circuitu eius sunt ad XXX passus irruerit, sacrilegi compositione emendet et tamdiu excommunicetur quousque digne satisfaciat, text A; Ille autem homo qui aliter ecclesiam invaserit aut ea que in circuitu eius sunt usque ad XXX passus irrumperit, summa DC solidorum pro sacrilegio compositione emendet et tandiu excommunicetur quousque digne satisfaciat, text B.*

és menys cert que A pot haver emprat altres textos distints com succeeix al seu article 8, relatiu a l'excepció del conduit que cal oferir a les tropes (*si exercitus militum hospitatus fuerit*), que no figura als textos de Narbona i Barcelons i que sembla remuntar-se a les primeres actes estatutàries de la fi del segle X.

D'altra banda, com hem vist, els textos A i B qualifiquen "vulgar" el terme de Treva i prefereixen la denominació de Pacte de Déu per referir-se a la Pau temporal. Sorprenentment, aquesta consideració tampoc no és original i semblen prendre-la directament del sínode normand de Caen de l'any 1042 o de la sèrie on aquest concili s'integra (*in pace quae vulgo dicitur trevia Dei*).²⁰⁸ Com a Caen també, l'acta de Vic distingeix només dos períodes litúrgics de treva anual, mentre que l'acta de Barcelona estipula els tres cicles que decreta el sínode de Narbona i que sumen alguns dies menys que aquells altres dos que els agrupen. Aquesta ascendència normanda sembla ratificar-se quan constatem la presència repetida l'any 1062 a la cort de Barcelona d'un personatge anomenat Adam Normand i que podria ser el mateix Adam de Sant Briç que es documenta dos anys més tard.²⁰⁹ La millor garantia de la influència normanda la constitueix, però, la participació efectiva d'aquest contingent armat a l'expedició que va prendre Barbastre l'any 1064, una expedició que ja es preparava un any abans i que es fa explícita a l'article 16 de l'acta de Barcelona (*innuper venturam expeditionem euntibus*).

En conclusió, no hi ha dubte que des de Barcelona s'ha tingut molta cura a l'hora d'establir i d'aprovar en concili uns primers estatuts pròpiament catalans sobre la Pau i la Treva de Déu que introdueixen la figura del comte en el moviment conciliar. Ben assessorats i millor documentats, els bisbes diocesans de Ramon Berenguer han sabut trobar un nou equilibri de la Pau finalment, tot i que per fer-ho calia retallar les pretensions decretals de l'arquebisbe amb l'ajut d'una àmplia i variada tradició conciliar. Així, amb les actes de Vic i Barcelona, el moviment de la Pau i Treva de Déu assoleix a Catalunya un quart estadi de desenvolupament que sembla similar al que aleshores es

²⁰⁸ J.D. Mansi, *Sacrorum conciliorum...*, 19, col. 597.

²⁰⁹ G. Feliu – J. M. Salrach, *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona...*, docs. 586, 588 i 621.

proclama al nord de França. Ben mesurada, la nova síntesi acaba per imposar la seva lògica.

Sembla confirmar el nostre plantejament anterior una altra versió de l'acta de Vic continguda en un còdex d'ascendència ripollesa (text C).²¹⁰ Aquesta *pax confirmata ab episcopis et abbatibus et comitibus necnon vicecomitibus in episcopatu Ausonae* és una còpia gairebé literal del text A, tot i que presenta varies diferències que són significatives: en relació a la Pau permanent es copien 11 articles de l'acta original de Vic, ara agrupats en 8 articles només que presenten lleugeres variacions i alguna adició, com és l'article 7 sobre penyores i plivis; és també a les disposicions sobre la Pau permanent on els acords del bisbat d'Osona es fan extensius als territoris de Besalú, Peralada i Empúries a l'hora de protegir el bestiar (*in isto episcopatu Ausona, scilicet Bisuldunensi, Petralatensi atque Impuritanensi*, article 5), mentre que les composicions de les multes es repartien entre el bisbe de Girona i el comte que ajudés a percebre-les (*episcopus ipse Gerundae et comes qui eam redirigere fecerit*, article 8); és, però, a la confirmació de la Treva de Déu on el text C difereix especialment de A, ja que ignora tots els articles i en redacta quatre que són originals, on es regula la responsabilitat dels danys comesos (*malum per pacem et treguam*, articles 9-11) o el procediment per aplicar les normes al bisbat d'Osona (*ultimo vero de pace et tregua Domini a nemine fiat in omni Ausonae episcopatu*); finalment, l'adició d'una darrera disposició a la fi del document permet datar la fabricació del text C amb anterioritat a l'any 1068, ja que deriva del concili de Girona celebrat aquell any (*Item, Hugo Candidus cardinalis romanus in concilio Gerundensi*). Queda clar, així, que el text C complementa amb matisos mínims la institució de la Pau permanent de l'acta original de l'assemblea de Vic, especialment en ampliar-la també als districtes de Besalú, Peralada i Girona. També és obvi, però, el refús del Pacte de Déu tal com el planteja el text A en relació a la Treva, una oposició que el text C demostra en ignorar aquelles disposicions. Tot sembla indicar que la versió que ens ocupa, de forma força maldestra, hauria estat redactada immediatament

²¹⁰ P. de Marca, *Marca hispanica...*, ap. 269, cols.1139-1141.

després de celebrar-se el concili de Vic i que, tal vegada, seria anterior al mes de juny de l'any 1063.

També es conserva una altra versió d'aquests dos textos estatutaris de Vic en una escriptura formulària sobre els acords de Pau procedent de Narbona (*pax confirmata ab episcopis et abbatibus et comitibus, necnon vicecomitibus et caeteris magnatibus Deum timentibus in episcopatu illo*, text D),²¹¹ un formulari que és idèntic al text C en matèria de Pau temporal i que també coincideix parcialment amb el text A o amb els estatuts de Narbona de l'any 1054 en matèria de Treva. Així, els seus 8 articles sobre la Pau són una còpia literal dels del text C amb només unes poques variants puntuals. D'altra banda, el text formulari ofereix 4 articles sobre la Treva de Déu (*treguam Domini*) on es troben refosos els textos de 5 dels 6 articles del text A, tot seguint un ordre idèntic, mentre s'afegeixen variants significatives: així, encapçala l'article 9 la confirmació de la Treva setmanal de quatre dies establerta a Narbona, absent en A, mentre adopta, com aquest, els dos períodes litúrgics de la Treva anual i assenjala que el dia de Sant Hilari del 13 de gener clou el cicle d'Advent; el text D també desenvolupa una clàusula original a la fi de l'article 10, on es tracta dels que es posen en guàrdia (*aguait*) durant la treva amb motiu d'accions punitives; finalment, el darrer decret del text D és una elaboració original sobre el procediment executiu (article 12). En conclusió, tot i que no podem provar categòricament que el text D sigui una còpia estricta de les actes A i C, tampoc disposem, però, de cap indicatiu que avaluï la precedència cronològica del text narbonès sobre les altres dues versions. Preferim pensar, així, que aquest formulari representa la recepció a Narbona dels acords de Vic i que ara s'adapten a la institució metropolitana de la Treva de Déu.

En relació amb els textos anteriors, encara ens interessa l'acta de l'assemblea reunida al prat rossellonès de Toluges (text E), on també es proclamava al conjunt diocesà una *tregua et pax confirmata*, verídica aquest cop, acordada per l'arquebisbe

²¹¹ Cl. Devic – J.Vaissette, *Histoire générale du Languedoc...*, 5, cols. 442-445. F. Monsalvatje, *Notícies històriques*, Olot, 1989-1919, XX (*El Obispado de Elna - II*), p. 208-213.

i els bisbes d'Elna i Girona, amb el comte local i amb els prínceps d'Empúries, Besalú i Cerdanya i diversos magnats del bisbat.²¹² Document sense data, només pot haver estat redactat entre els anys 1062-1066²¹³ i, malgrat l'ambivalència del bisbe de Girona, aquest acord pensem que representa la constitució urgent d'uns estatuts disposats en 13 articles bàsics que, tot i que són semblants, s'oposen netament als de Vic o Barcelona si remarquem les diferències. En relació a la Pau permanent el text de Toluges li dedica 9 articles que semblen ésser una reelaboració del text D del formulari amb certs afegits, tot i que la primera disposició sembla haver disposat també de l'article 11 del concili de Narbona o del text B de Barcelona (*nisi episcopus propter hominem excommunicatum aut propter suum censum*), una primera clàusula que innova, però, en citar per primera vegada a l'acta d'un concili el terme sagrera (*cimiteria vel sacraria*). En relació a la Treva de Déu (*trevam Domini*) els quatre articles del text E segueixen estrictament el formulari D amb alguna variant, fins i tot en citar l'efemèride de Sant Hilari o les adicions a la tradició que aquest presentava. Finalment, tanca el text de l'assemblea el jurament ofert aleshores pel comte Gausfred al bisbe d'Elna. Així, immediatament, seguint les directrius del nucli original narbonès i en estreta relació amb les disposicions del cercle de Barcelona, ara també s'institueix la Pau i Treva de Déu al comtat de Rosselló.

Resulta obvi, en tot cas, que aleshores des de Narbona encara es pretenia imposar a les diòcesis la pròpia normativa sobre Pau i Treva. Així, tot i les similituds de les dues sèries de disposicions conciliars que destriem, els indicis observats suggereixen que l'arquebisbe de Narbona i el comte de Barcelona han dirigit dues iniciatives oposades que tendeixen a obstaculitzar l'acció de l'oponent, malgrat que es pugui dubtar sobre quin bloc aristocràtic s'anticipa a l'altre en promulgar els propis acords. Així mateix, el nucli fonamental de les discòrdies gira al voltant de la treva setmanal, on la proposta narbonesa impossibilitava

²¹² F. Miquel, *Liber Feudorum Maior...*, doc. 708.

²¹³ V. Farías, "Problemas cronológicos...", p. 26-29.

qualsevol cavalcada durant més de tres dies. De fet, l'abundant tradició dispositiva posterior dels comtes de Barcelona sempre concedeix un paper secundari a les treves, que sovint són considerades un assumpte privat, mentre que les festivitats dels diumenges només seran associades efectivament a la Treva vers la fi del segle XII. D'altra banda, la treva setmanal només s'afegeix en certes còpies o en documents tardans de la tradició, com per exemple a les còpies dels decrets de Jaume I de l'any 1234 que tampoc la consideren inicialment.²¹⁴

Un cop instituïda la Pau als seus dominis, Ramon Berenguer va col·laborar aleshores en la premonitòria i desastrosa empresa papal de Barbastre i, ell mateix, serà el príncep escollit per la diplomàcia pontifícia a l'hora d'introduir la Reforma Gregoriana a l'arxidiòcesi *Narbonensis* mitjançant sengles concilis celebrats a Girona. Així, l'incipient moviment conciliar de caire diocesà que pactaven les elits regionals prenia una altra direcció l'any 1068, en un sínode provincial encapçalat pel cardenal Hug Candid i on també participa l'arquebisbe Guifré de Narbona. Les disposicions de l'acta conciliar poden considerar-se dictades des de Roma i són ja les genèriques de la Reforma centrades preferentment en combatre la simonia i el nicolaïsme. Tot i això, l'acta també confirma, finalment, els acords de Pau i Treva de Déu tal com havien estat presos al bisbat de Girona, en un clar recolzament a favor de la iniciativa estatutària sancionada pel comte de Barcelona i en detriment de les disposicions promogudes per Narbona.²¹⁵ La derrota final del metropolità es fa explícita durant el segon concili reformador tingut a Girona l'any 1077, una assemblea que el mateix arquebisbe Guifré va dissoldre violentament. Aleshores, el legat pontifici i la resta de l'assemblea van haver de marxar de la ciutat i van ésser acollits pel comte Bernat de Besalú, un príncep que ara feia esforços per

²¹⁴ P. de Marca, *Marca hispanica...*, doc. 513, cols.1428-1433.

²¹⁵ J. Villanueva, *Viage literario...*, XIII, doc. 25, p. 261-264 (*Item prelibatus cardinalis cum prefatis episcopis seu abbatibus sive principibus et tocius terre magnatibus confirmavit necnon et laudavit pacem et treguam Domini sicut erat apprehensa in episcopatu Gerundensi. Et addidit in eadem tregua dicta censu omnium atque iussit ut pari modo teneretur a dominica octavis Pasce usque ad octo dies post Pentecosten*).

incorporar-se a la Reforma.²¹⁶ Com manifesta l'actuació d'aquest comte amb la dispersió dels donatius dels seus monestirs propis, a partir d'ara es produeix una subordinació massiva de les fundacions monàstiques catalanes a d'altres institucions provençals i occitanes, totes elles integrades en xarxes similars a la cluniacena.²¹⁷ Al capdavant, l'arquebisbe Guifré morirà excomunicat i els bisbats catalans seran segregats definitivament de l'arxidiòcesi narbonesa a partir dels anys 1088-1090. Serà a partir de l'any 1108, finalment, quan el comte de Barcelona podrà atorgar exclusivament la Pau i la Treva als seus dominis,²¹⁸ quan s'inicia una nova fase on aquestes institucions es subordinen, arreu, a l'autoritat civil i, més tard al rei.

A Catalunya, sens dubte, l'opció que surt derrotada per la ingerència cardenalícia haurà falsificat aleshores l'acta del pretès concili de Toluges datada de l'any 1027, on s'intenta vindicar una llarga tradició local de treva setmanal i de pràctiques reformadores. Contràriament, la falsificació del pretès concili de Vic de 1033 és força posterior i, en alterar certs elements de les disposicions conciliars del text A, no cita la treva setmanal i no sembla tenir altre objectiu que reforçar el paper del comte de Barcelona en l'aplicació dels acords de la Pau i del Pacte de Déu, vulgarment anomenat Treva per la tradició narbonesa.

En conclusió. Durant l'anàlisi precedent es comprova que el principal objectiu originari de la Pau de Déu no és altre que la protecció dels béns i dels drets eclesiàstics, un objectiu prioritari que altres historiadors citats reconeixen amb caràcter general en la sèrie d'actes conciliars, on es troba formulat explícitament. D'altra banda, també hem comprovat que la Treva de Déu és un desenvolupament ulterior d'aquell moviment inicial que només

²¹⁶ Serveixi d'exemple un text de l'any 1075, on el comte Bernat afirma que el seu pare Guillem hauria lliurat temps enrere al monestir de Besalú la moneda d'aquest comtat i que ell mateix la posseïa per benefici monàstic, motiu pel qual ara cedia a Sant Genís i Sant Miquel la dècima d'aquest rèdit. J. Villanueva, *Viage literario...*, XV, doc. 21.

²¹⁷ A. M. Mundó, "Moissac, Cluny et les mouvements monastiques de l'Est des Pyrénées du Xe au XIIe siècle", *Annales du Midi*, 75 (1963), p. 551-573. P. Kehr, *El papat i el principat de Catalunya fins a la unió amb Aragó*, Barcelona, 1931, cap.4.

²¹⁸ G. Gonzalvo, *Les constitucions de Pau i Treva...*, doc. 8, p.40-42.

comença a prendre forma als concilis provençals dels anys quaranta del segle XI, especialment amb la institució d'una treva setmanal que, ho hem vist, pretenia reforçar la immunitat del patrimoni eclesiàstic i limitar les violències dels laics. Amb la Reforma Gregoriana, finalment, culmina a nivell ecumènic aquest reiterat objectiu conciliar que pretén privar els laics dels recursos eclesiàstics, si més no teòricament. En aquest sentit, el cas català pot considerar-se exemplar perquè, aquí la Reforma papal només va sancionar una certa tradició de pactes conciliars que havia estat consensuada prèviament entre les autoritats eclesiàstiques i les civils, aquella on el bisbe i el comte compartien els beneficis de la Pau, mentre que només el darrer retenia el recurs de la guerra en el marc d'una treva limitada. Com succeeix de bon començament a Normandia, tampoc a Barcelona el príncep no havia renunciat mai a la titularitat de la violència legítima o la guerra, una prerrogativa d'origen reial que és el principal obstacle on s'estavella l'aplicació del model de treva provençal. Al capdavant, però, l'Església aconseguiria "moralitzar" la pau i la guerra en funció dels seus interessos, on els concilis de Pau i Treva representen una etapa preparatòria que va ser bàsica en la formació de la idea de croada a l'Occident cristià.²¹⁹

Finalment, un cop hem comprovat que l'ensagrerament s'insereix en l'evolució de la tradició eclesiàstica franca i romana, ara hem d'observar que el fenomen també imita o recupera certes tradicions peninsulars, com les de l'Església toledana o les del regne de Lleó. Així, el concili XIIe de Toledo garantia l'any 681 la protecció dels residents i refugiats en la proximitat de les esglésies en una extensió de 30 passos de distància de les seves portes, un espai que era definit com un lloc sant (*loco sancto*), que afectava les cases i que amenaçava els infractors amb l'excomunió i amb la justícia reial.²²⁰ Fins aquí, la tradició dispositiva que

²¹⁹ J. Flori, *La guerra santa. La formació de la idea de cruzada en el Occidente cristiano*, Madrid, 2003.

²²⁰ Cànon X: *Nullus audeat confugientes ad ecclesiam vel residentes inde abstrahere, aut quodquumque nocibilitatis vel damni seu spolii residentibus in loco sancto inferre, sed esse potius his ipsis qui ecclesiam petunt per omnia licitum in triginta passibus ab ecclesiae ianuis progredi, in quibus triginta passibus uniuscuiusque ecclesiae in toto circuitu reverentia defendetur; sic tamen ut hii qui ad eam*

garantia l'asil a l'entorn de les esglésies ja es remuntava si més no a inicis del segle V i aportava lleis o edictes que havien definit diversament l'espai protegit.²²¹ A Toledo s'estableix per primera vegada, però, un espai protegit precis de 30 passos i que és santificat en tota la seva superfície, una disposició conciliar que constitueix el precedent llunyà de les sagreres. Cal observar, però, que la noció antiga de santedat era ben diferent de les que hom aplicava aleshores als llocs sacres i religiosos,²²² tot i que l'amenaça d'excomunió equipara la condició dels infractors als sacrílegs. L'evolució del dret d'asil ve a protegir, així, l'entorn immediat de les basíliques, on es troben les residències dels seus servidors o beneficiaris, sovint agrupades en incipients nuclis eclesiàstics ben diferenciats al seu entorn rural.

Posteriorment, aquesta tradició sembla modificar-se al regne lleonès, on d'ençà del segle X proliferen les esglésies dotades d'un espai perifèric, terme o circuit que hom denomina destres (*dextros*), tot i mesurar-se en passos.²²³ Així, la normativa lleonesa dels destres estipularia que les esglésies han de posseir la propietat de la terra que les envolta dins d'un radi de 72 o

confugiunt in extraneis vel longe separatis ab ecclesia domibus nullo modo obcelentur, sed in hoc XXX passuum numero absque domorum extraneorum receptaculis progrediendi aditum obtinebunt, qualiter a requisitae naturae usum debitibus expleant locis et nullo teneantur eventum necessitudinis, qui dominicis se defendendos commiserunt claustris. Si quis autem hoc decretum violare temptaverit et ecclesiasticae excommunicatione subiaceat et severitatis regiae feriatur sententia. J. Vives, *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, Barcelona-Madrid, 1963, p.398. G. Martínez Díez (ed.), *La colección canonica Hispana. Collectio canonum ecclesiae Hispanae*, (*Monumenta Hispaniae Sacra. Serie canónica, 1-5*), Madrid, 1966, 5 volums.

²²¹ La tradició s'inicia amb una llei romana de l'any 419 que estableix un espai de 50 passos al voltant del lloc de culte, seguida per la constitució de 431 que fa extensiu l'asil fins les portes de l'*atrium* i pel decret merovingi que considera suficient una superfície aproximada de mitja hectàrea. P. Timbal Duclaux, *Le droit d'asile*, París, 1939. E. Zadora-Río, "Introduction. La topographie des lieux d'asile dans les campagnes médiévales", M. Fixot i E. Zadora-Río (editors), *L'église, la campagne, le terroir*, París, 1989, p. 11-16.

²²² M. Lauwers, "Le cimetière dans le Moyen Age latin. Lieu sacré, saint et religieux", *Annales Histoire, Sciences Sociales*, 5 (1999), p. 1047-1072.

²²³ A. García Gallo, "El concilio de Coyanza. Contribución al estudio del Derecho Canónico Español en la Alta Edad Media", *Anuario de Historia del Derecho Español*, 20 (1950), p. 294-633.

84 passos, una fórmula ampliada on els primers 12 passos corresponen al cementiri. Hom pot avaluar, així, la superfície dels destres lleonesos en 1'5 hectàrees aproximadament, un espai que integra tota mena de conreus, magatzems i construccions que completen i serveixen l'establiment eclesiàstic.

Potser seria en imitar aquesta tradició lleonesa com el bisbe Guislabert de Barcelona promouria la fixació d'espais protegits de 30 passos, encara que el seu model directe més versemblant sigui el del cànon visigòtic sobre l'asil de les esglésies. Immediatament, però, a Lleó i Castella també s'observen canvis, i és en la celebració del concili lleonès de Coyanza l'any 1055 on, per primera vegada, sembla que es reflecteixen els efectes de la Pau de l'Església. Aquí, ara s'estableix que el radi dels destres canònics hauria d'ésser de 30 o 31 passos, mentre es prohibeix als laics i a les seves esposes tenir residència o qualsevol dret dins d'aquest espai eclesiàstic.²²⁴ Aquesta mateixa disposició encara es modificà els anys 1060 i 1063 als concilis de Compostela, on torna a fixar-se una distància de 72 destres d'exclusió al voltant de l'església i on s'estipula que els refugiats tampoc podien obtenir res en aquest sector.²²⁵ Com observa Ernesto Pastor, contrasta amb aquesta tradició conciliar del temps de Fernando I el document de restauració de la Seu episcopal d'Oca, atorgat per Sancho II de Castella l'any 1068, on concedeix llicència per construir cases en una part de l'entorn eclesiàstic o per edificar i poblar els voltants dels

²²⁴ *Id., Et infra dextros ipsius ecclesie laici cum feminis non habitent, nec ius aliquod ibi possideant... Et nullus homo sit ausus amodo ut infra dextros ecclesie, qui sunt XXX et I passus, violenter ingrediatur, aut raptor vel contumliosus existat* (Coyanza, versió de Coimbra); *Infra etiam dextros ecclesie laici uxorati non habitent, nec iura possideant... ut si quis libet homo pro qualicumque culpa ad ecclesiam confugerit, non sit ausus aliquis eum inde violenter abstraere nec percutere nec persequi infra dextros ecclesie, qui sunt triginta passus* (Coyanza, versió Ovetense).

²²⁵ *Id., Intromittimus ut in omni ecclesia infra LXXII dextros nullus laicus vel mulieres, nec refuganes, sortem habeant, nec aliquos ex eius recipiant* (Compostela 1060); *Intromittimus, ut refuganes mulierum consortes, de rebus ecclesiae partem non accipiant* (Compostela 1063).

monestirs, unes concessions que li recorden les característiques arquetípiques de l'ensagrerament.²²⁶

Tot i l'exigüitat d'aquestes darreres proves, pensem que ara pot intuir-se una certa relació entre la tradició conciliar catalana i la sèrie que s'enceta a Coyanza l'any següent de celebrar-se el sínode de Narbona. Sembla que ambdues tradicions comparteixen l'objectiu comú d'instaurar la Pau de l'Església amb l'establiment d'espais immunistes, tot i que les aspiracions a Castella i Lleó són més ambicioses: aquí es proclama l'exclusió dels laics dins d'un espai que, en seguir la tradició local, quintuplica la superfície de les sagreres. A la tendència de la tradició conciliar lleonesa s'oposa, però, aquella disposició castellana de l'any 1068, on el rei s'arroga potestats sobre els àmbits eclesiàstics en els territoris que acabava de prendre a Navarra. Ara són hores de declivi per a la monarquia navarresa i també la iniciativa castellana quedarà truncada per la mort de Sancho II al setge de Zamora en 1072. A hores d'ara, desconeixem que les disposicions d'aquest altre moviment conciliar peninsular hagin tingut gaire continuïtat i difusió més enllà d'aquestes proclames, una temàtica que requeriria un estudi específic que resta per fer encara. En qualsevol cas, sabem que és Alfons VI de Lleó i Castella qui enceta les relacions directes amb el papat i qui posarà fi a les especificitats de l'Església dels seus regnes amb la Reforma Gregoriana, que aquí introdueixen principalment els monjos cluniacencs.

Sembla clar, en conclusió que, arreu, amb la difusió incipient de la Pau de l'Església, les iniciatives conciliars es diversifiquen i que adopten progressivament certs trets distintius regionals o locals, uns trets que, al seu torn, enceten noves tendències. I això en un context on els prínceps laics i els eclesiàstics sovint encapçalen tendències contràries, contraposició dispositiva que

²²⁶ E. Pastor, "Los testimonios escritos del sector meridional de Castilla (siglos X-XI). Ensayo de crítica documental", *Historia, Instituciones, Documentos*, 24 (1997), p. 355-379. Concretament p.376: *...habeant libertatem iuxta ecclesias domos edificare cum quinta parte hereditatis sue et omni mobile substance. Iuxta vestra, vero monasteria concedo licenciam ex advenis uel alienigenis et iuuentibus innuptis domos edificare et populare*. Agraïm sincerament a aquest autor que ens hagi introduït a la problemàtica dels destres castellans.

caldrà resoldre amb nous pactes conciliars i amb la intervenció del papat, que esdevé el nou àrbitre en la unificació canònica.

5.- ARQUEOLOGIA DE L'ENSAGRERAMENT

Si Acabem de veure la dimensió jurídica que ofereix el procés d'institucionalització de les sagreres, a partir d'ara hem d'ocupar-nos de la dimensió física que pot atorgar-se al fenomen i, per fer-ho, cal recórrer a les incipients aportacions que avui genera la pràctica de l'arqueologia medieval, una tècnica que es troba en clara expansió.

Prèviament i en seguir les reflexions de Bonnassie, des de l'òptica documentalista tots els que ens hem ocupat de les sagreres hem plantejat que la seva aparició podia haver suposat un canvi important en les pautes d'organització poblacional, en considerar-les nous pols d'atracció del poblament al voltant de les esglésies. Aquesta lectura semblava confirmar-se quan a la ruralia de Girona comprovàvem en prospecció visual la vigència d'indicis diversos dels límits de les sagreres en cementiris, carrers, places o murs perimetrals del parcel·lari actual, on encara es mantenia la distància reglamentària de 30 passos en relació als murs de l'església. Vilaginés també aplicaria l'experiència puntualment al Vallès i va obtenir resultats similars, mentre que Catafau ho ha fet de forma sistemàtica al Rosselló, amb bons resultats i amb observacions i matisos que posen al descobert una gran diversitat evolutiva. Farías, al seu torn, insistia en la forma circular que hauria de tenir la sagrera, ateses les explícites i insistents al·lusions dels textos (*in circuito*). Simultàniament, des de la pràctica arqueològica també s'advertia que l'església no semblava haver servit per articular el poblament abans de l'època feudal, quan esdevindria conjuntament amb els castells un dels principals motors del poblament agrupat.²²⁷ Tot i això, s'observava que entre les poblacions pirinenques l'església ocupava un lloc excèntric, fora dels nuclis preexistents als quals

²²⁷ E. Riu, "De l'arqueologia i la formació de l'espai feudal", *Segones Jornades de Joves Historiadors i Historiadors*, Barcelona, 1988, 10 pàgines, edició mecanografiada.

s'afegia, mentre que, arreu, es posaven de manifest serioses dificultats a l'hora de definir les estructures de l'urbanisme altomedieval, on les places obertes entre construccions juguen un rol articulador més important que les esglésies.²²⁸

Al capdavant d'aquestes i d'altres aportacions successives, avui hem de desestimar, però, bon nombre de les primeres observacions superficials. D'una banda, és inútil la nostra proposta d'una sagrera teòrica de forma rectangular amb els angles arrodonits, on ara considerem que la superfície canònica d'una que tingués 30 passos de radi s'aproximaria a les 0'3 hectàrees de superfície i que descriuria, teòricament, una figura oblonga al voltant de l'església.²²⁹ Les dotacions de sagreres, però, sovint són fetes a mida de cada cas concret, on la norma dels 30 passos pot reduir-se en una capella a 15 passos només o incrementar-se fins 60 en un monestir. De fet no hi ha dues sagreres idèntiques, perquè això depèn de l'especificitat i l'evolució de cada cas, com a Sabadell, on va manipular-se poc després l'acta de dotació per ampliar-la 10 passos, o com a Polinyà, on va mesurar-se en pams per atendre les reclamacions dels veïns. Com veurem més endavant, el cas de Polinyà il·lustra perfectament les servituds funcionals que moltes vegades imposen les preexistències, mentre que Sabadell representa l'espectacular desenvolupament urbà d'una nova fundació.

D'altra banda, des d'una perspectiva funcional i evolutiva, la nostra aportació inicial classificava les sagreres gironines en tres tipus bàsics: les que integraven una fortificació total o parcialment al seu recinte; les que donarien origen a una població concentrada en absència de fortificació, i, finalment, les esglésies que restarien isolades sense atreure canvis poblacionals significatius. Ens servien d'exemple alguns casos ben documentats com els de Cruïlles i Vilademuls, en relació

²²⁸ J.A. Adell - E. Riu, "Formes d'urbanisme, implantació d'esglésies i feudalisme a les valls altes del comtat de Pallars", *Cultures i medi de la Prehistòria a l'Edat Mitjana*, Puigcerdà, 1995, p. 625-629. J.A. Adell, "Els despoblats medievals. Un urbanisme impossible?", *Cota Zero*, 6 (1990), p. 79-85.

²²⁹ Cal insistir que el pas canònic seria un pas ordinari, inferior a un metre, i que la distància de 30 d'aquests passos s'acosta als 25 metres, com hem pogut comprovar reiteradament en la pràctica de la prospecció.

a la presència de castells, o com el de Corts, en relació a les poblacions pageses agrupades, per proposar que l'establiment d'uns i d'altres nuclis s'hauria produït a redós de les esglésies i sagerres respectives.²³⁰ Potser cal remarcar, encara, que les nostres observacions procedien de la simple prospecció visual, on només es comprovava la perduració de l'espai definit per les sagerres o que detectava al seu interior la presència d'altres edificacions diverses de cronologia més o menys incerta. Malgrat que encara no s'hagin obtingut dades arqueològiques en aquests casos concrets que ens servien de model, ara són altres diversos exemples de sagerres excavades les aportacions que emprarem per corregir-nos àmpliament.

Excavat temps enrere en bona part de la seva extensió sota la direcció de Manuel Riu, abans d'iniciar-se pròpiament el debat que ens ocupa, el cas gironí de Sant Esteve de Caulers pensem que resulta el millor exemple possible per descobrir la dimensió física que tenen alguns dels primers sagerres que hem vist aparèixer a la documentació del segle XI.²³¹ Cal advertir, si més no, que en aquest cas concret no aconseguim documentar els sagerres, tot i que l'any 1079 l'església ja era titular d'una parròquia. Aquesta església és un petit edifici preromànic de nau única i capçalera quadrada de datació imprecisa, mentre que l'ocupació del lloc es remunta a l'antiguitat tardana.²³² Ara, però, ens interessen dues petites cambres construïdes amb grans pedres lligades amb fang sobre una banquetta comuna de morter que s'adossa al mur meridional de l'església, dues estances que els seus analistes consideren que podien constituir la rectoria durant els segles XII-XIV i que nosaltres pensem que representen els més primitius sagerres del segle XI. Així, les dues habitacions presenten una última coberta de teules i afecten quatre enterraments del cementiri anterior, on hi ha exemplars de tombes antropomorfes

²³⁰ R. Martí, "L'ensagerament...", p.168-179.

²³¹ M. Riu – J.Roma, *Excavaciones en el poblado medieval de Caulers (Municipio de Caldes de Malavella, provincia de Gerona)*, Madrid, 1975.

²³² C. Folch, *Els territoris del Nord-est de Catalunya a l'inici de l'Edat Mitjana: el poblament als segles VII-IX d C*, treball de recerca inèdit, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 2002.

que permeten proposar una datació posterior als segles IX-X per a les edificacions sobreposades. La cambra més gran, amb una superfície útil aproximada de 5 m², es situa sobre la porta d'accés a l'església. La cambra més petita presenta poc més de 2 m² de superfície útil i sembla haver disposat d'un únic accés específic al mur de llevant. Malgrat les reduïdes dimensions dels dos edificis destaquem, com ho feren els excavadors, que aquesta zona va ser molt fructífera en ceràmica tardomedieval, unes dades que delaten l'ús reiterat de vaixelles en aquests presumptes sagraments: es tracta bàsicament de formes globulars de diferents mides que són habituals arreu, tot i trobar-se també alguns exemplars de plats o talladores baixos de petit diàmetre.²³³ Advertim, en tot cas, que aquests espais no semblen haver estat concebuts com a graners sinó que, més aviat, poden haver servit de cellers, on la insolació que aporta l'orientació a migdia es compensa amb murs curts i gruixuts o amb obertures mínimes d'accés lateral. En tot cas, a Caulers resulta enigmàtica la duplictat de sagraments o cellers i també la seva desproporció: això, tant podria evidenciar un repartiment desigual del vi entre dos agents desconeguts, com una funcionalitat distinta de cada àmbit, on la cambra més petita resultaria ésser l'únic celler. D'altra banda, dins el radi d'acció teòric d'aquesta sagrera, hom troba també les restes de les darreres edificacions que ocuparen l'indret i que són compactades en dos casalicis, un dels quals seria el de la rectoria pròpiament dita, amb un baluard a l'extrem meridional que, més que una torre, com es proposa, sembla un colomer que ha estat reedificat.

Bastarà recordar alguns dels primers esments de sagraments que hem citat per identificar-los amb les estructures adossades a l'església de Caulers: així, el primer sagrament documentat a Sant Andreu de Palomar l'any 1034 el posseïen dos preveres i hauria d'ésser immediat a l'església (*ad sancti Andree*), com succeeix amb els primers sagraments gironins documentats l'any 1039 a la vila de Corts que es trobaven vora l'església de Sant Julià (*iuxta sancti Iuliani*); és més explícit el cas de Polinyà del Vallès, on el clergue Isarn disposava l'any 1058 la transmissió perpètua del

²³³ M. Riu – J. Roma, *Excavaciones en el poblado medieval de Caulers...*, p. 57-62.

sacrario qui est ante hostium als clergues que servirien l'església de Sant Salvador; és, però, més precís encara el cas de Santa Eulàlia de Vilapiscina, on l'any 1087 Pere, l'hereu de l'honor, hauria donat un sagrer situat vora la porta de l'església a la canònica de la Seu de Barcelona, sagrer que ell mateix infeudava després al seu nebot per il·luminar-la o per servir les obres i les diferents funcions del temple.²³⁴ Seria relativament fàcil ampliar les referències documentals de sagrers que es trobaven a la porta de les esglésies i això provaria que és en aquest tipus específic d'edificis annexos als temples on s'inicia la construcció dels primers sagrers, autèntics rebostos i magatzems eclesiàstics on també hauria de guardar-se una part del material litúrgic, conjuntament amb el vi o amb l'oli i les llànties. Denominats inicialment "sagreres" (*sacrariae*) o "sagraris" (*sacrarii*) confusament, hem de considerar que, per la seva funció, aquestes cambres annexes no són altra cosa que sagristies subsidiàries de l'església, nous àmbits que, com veurem, s'imposen a l'època romànica.

També a Girona, ens és menys útil l'excavació extensa del poblat altomedieval empordanès de Sidillà, en no haver estat metòdica i en haver generat resultats molt limitats.²³⁵ Aquí es perfila una ocupació densa, on diversos edificis ocupen els àmbits immediats a l'església, una edificació preromànica arcaica amb arcs ultrapassats. La qüestió bàsica que no ha resolt l'excavació, però, és la cronologia de les diverses estructures d'aquest poblat, una sèrie d'edificacions que considerem que són força anteriors a l'ensagrerament i que ens mostrarien, si més no, el cas d'una vil·la altomedieval empordanesa anterior a les sagreres. Envaït per les sorres, l'abandonament precoç del poblat de Sidillà sembla garantit tant per la factura de les estructures

²³⁴ *Et abeat et teneat dicte ecclesie ipsum sacrarium qui fuit Argemirus quod ego emi qui est ante hostium iam dicte ecclesie...Hec dono ad prenominatam ecclesiam ad luminaria concinanda et ad omnia utensilia quod ad ipsa luminaria pertinet per omne temporis et annos, sive ad constructionem et operimentum et ad omne opus quod ad ipsam ecclesiam pertinet et necesse sit.* K. Kennelly, "Sobre la Paz de Dios...", p.117.

²³⁵ "Poblat de Sidillà", "Sant Romà de Sidillà (de les Arenes)", *Catalunya Romànica, VIII, L'Empordà - I*, Barcelona, 1989, p. 208-214.

aparents com pel silenci relatiu de les fonts medievals que només fan al·lusió a la seva església. Així, si han arribat a coexistir la sagrera i el poblat de Sidillà hauria estat, justament, quan aquest tendria a extingir-se, com succeeix a Caulers. Com aquí, també a l'església de Sidillà va afegir-se posteriorment un àmbit quadrat annex, que aquí es situa al mur de ponent, amb dos accessos a la nau i a l'exterior o amb una superfície útil d'uns 20 m², un àmbit on pensem reconèixer el sagrer eclesiàstic que correspon a la fase històrica que ens ocupa.

A la diòcesi d'Osona, l'excavació en extensió del despoblat medieval de l'Esquerda també aporta un exemple ben significatiu, fruit de l'anàlisi pionera conduïda per Imma Ollich.²³⁶ Aquí es considera que l'església romànica de Sant Pere de Roda hauria estat edificada vers la fi del segle XI o a inicis del segle següent, bastida sobre les restes d'un petit temple que es documenta a inicis del segle X i que presenta un absis semicircular obert i una nau molt curta. Al voltant de l'església primitiva, entre les restes medievals més antigues destaquen dues fileres amb 14 forats de pal vora el mur de ponent i un retall circular a migdia de difícil interpretació, a més d'una necròpolis de tombes antropomorfes que defineix l'àrea sobre la qual es desenvoluparà el cementiri posterior. A la construcció de l'església romànica ben aviat s'afegí un recinte quadrat annex als peus de la nau, bastit amb murs gruixuts i amb una superfície útil de poc més de 30 m², un espai on els estrats haurien estat destruïts poc abans d'iniciar-se el projecte arqueològic reglat. També es considera que, inicialment, a aquest àmbit tancat i situat a un nivell inferior s'accedia des de l'interior de la nau, i aquí es detecten restes de tombes de diferents tipus. Serà vers els segles XIII i XIV, però, quan es construeixi un campanar adossat al mur de migdia i es tanquí, així, l'accés tradicional a l'església, motiu que forçarà l'obertura a l'exterior de la porta de ponent i que implicaria la reconversió de l'estructura quadrada en porxo, clos o terrassa. Sembla clar que aquesta estructura quadrada annexa al mur de ponent és el

²³⁶ I. Ollich, "Sant Pere de Roda o de l'Esquerda", *Catalunya Romànica*, II (Osona - I), Barcelona, 1984, p. 343-347; "Roda: l'Esquerda. La ciutat carolíngia", *Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del romànic (segles IX i X)*, Barcelona, 1999, p. 84-88.

sager característic de l'església romànica, construïda ja en un moment avançat de l'ensagerament. La seva sagrera ordinària de 30 passos, no documentada, va més enllà de l'àrea estricta del cementiri i afecta també diverses construccions productives o de residència que s'obren a una plaça, construccions en ús durant el segle XIII si més no. Finalment, a l'Esquerda destacaríem el pes de les preexistències, on és l'àrea d'enterrament dels segles IX-X la que determina els límits del cementiri tradicional, mentre que la població també segueix una pauta organitzativa lineal que és anterior a la sagrera.

Malauradament no hi ha gaires exemples d'assentaments eclesiàstics abandonats a curt termini i excavats en extensió, com succeeix amb els casos precedents. Tot i això, nombroses excavacions recents aporten dades significatives, encara que som incapaços de compensar el volum i la precisió que aporten les dades disponibles sobre les sagreres de les comarques de Barcelona amb les poques notícies arqueològiques recents que ens són útils i que coneixem en les diòcesis d'Osona, Girona i Elna. És entre els exemples excavats al bisbat de Barcelona on destaca la sèrie d'esglésies vallesanes analitzades durant els darrers anys per Jordi Roig, Joan-Manuel Coll i Josep Antoni Molina, analistes sempre atents de les transformacions que implica la implantació de les sagreres en aquesta zona.

Entre altres casos del Vallès Occidental, l'església vella de Sant Menna de Sentmenat constitueix el millor exemple possible en haver estat excavat també en extensió bona part del seu entorn immediat.²³⁷ Aquí es considera que ja existeix una església d'estructura preromànica des de temps molt reculats: és un edifici que en una primera fase anterior al segle IX s'associa al desenvolupament d'una necròpolis i a l'ús successiu de dues sitges situades a l'exterior i de tres més de l'interior de la nau; una segona fase del cementiri i 13 sitges més s'atribueixen ja als segles IX-X i a la primera meitat del segle XI, quan 9 d'aquelles es troben a l'interior de l'església. Una nova església romànica substituï l'anterior edifici en una data que es situa vers l'inici de la

²³⁷ J. Roig - J. M. Coll - J. A. Molina, *L'església vella de Sant Menna. Sentmenat: del segle V al XX, 1500 anys d'evolució històrica*, Ajuntament de Sentmenat del Vallès, 1995.

segona meitat del segle XI,²³⁸ quan s'introdueixen alguns canvis significatius: aleshores desapareix el sitjar interior, tot i que en la nau colmatada s'obre una petita sitja que va estar en ús poc temps; considerem que aleshores sembla haver-se construït també un sagrer a l'exterior del mur meridional de la nova església, on es conservava un potent mur transversal d'un metre de gruix que inicialment havia estat interpretat com un contrafort;²³⁹ s'atribueix ja al decurs del segle XII, però, la remodelació d'aquest sector meridional amb la construcció de dos grans murs i l'enderroc de l'anterior, nous murs que consoliden l'església i que defineixen un porxo longitudinal, segons els analistes, una construcció on observem que sembla integrar-se també un nou sagrer, definit entre els murs de l'extrem oriental de la porxada i l'absis; d'altra banda, és al sector nord de l'església romànica on a partir del segle XI proliferen les sitges i les tombes, ja que en aquesta zona de l'espai obert de la sagrera es detecta una concentració de 18 sitges, les darreres de les quals són colmatades vers la fi del segle XIII; aquí, la superposició de tombes i sitges permet en alguns casos determinar la seqüència evolutiva i pensem que indica el seu ús inicial per particulars; serà, però, sobre un sector d'aquesta mateixa concentració de sitges i tombes on es construirà la rectoria baixmedieval i moderna,²⁴⁰ circumstància que sembla indicar que una part d'aquests graners rebria el gra dels rèdits eclesiàstics, si més no durant el segle XIII. En conclusió, i encara que no s'hagi exhaurit l'excavació dels 30 passos eclesiàstics, la intervenció perimetral a Sant Menna no detecta altres canvis funcionals de consideració en implantar-se la sagrera, tot i que aquesta hagi permès confirmar la construcció successiva de dos sagrers d'obra adossats al mur de migdia de l'església, sense sitges, amb una superfície útil que no ultrapassaria els 15 m².

²³⁸ E. Canyameres, "La parròquia de Sentmenat a partir dels documents", *L'església vella de Sant Menna...*, p. 122-129. Aquí s'afirma sense altra referència que la nova església hauria estat consagrada vers l'any 1064, tot i que comprovem que aquesta notícia no figura al repertori de dotalies catalanes avui disponible.

²³⁹ J. Roig - J. M. Coll - J. A. Molina, *L'església vella de Sant Menna...*, p. 72-75.

²⁴⁰ J. M. Coll - J. M. Molina - J. Roig, "La rectoria medieval i moderna de l'església vella de Sant Menna (Sentmenat, Vallès Occidental)", *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Actes*, Barcelona, 2003, II, p. 721-734.

Un altre cas de la sèrie vallesana que cal considerar és el de l'excavació de l'església sabadellenca de Sant Pau de Riu-sec, també construïda sobre un assentament antic i que aporta certes variacions al model que s'observa:²⁴¹ aquí, la construcció de l'església romànica ha estat datada vers l'any 1054 d'acord amb una de les dates que aporta el text de dotació conservat, un text que més amunt hem considerat apòcrif i que no aportaria cap certesa; a partir de la data imprecisa d'edificació de l'església es van obrir 8 sitges, 4 d'elles a la nau, i la resta dins d'un edifici annex adossat als seus peus, totes elles en ús fins la fi del segle XIII. En aquest cas, una part del sector exterior del mur de migdia també ha estat excavat i aquí no es documenta cap nova edificació aleshores, comprovació que permet garantir que l'edifici annex del mur de ponent és el sagrer eclesiàstic, que integra un graner ben diferenciat del que hi ha a l'interior de la nau. Aquest sagrer d'obra té una superfície útil d'uns 12 m² i comptaria amb un únic accés a l'exterior. Si més no, aquest exemple confirmaria la interpretació que hem fet en els casos anteriors de Sidillà o l'Esquerda i demostraria que els sagraments eclesiàstics tant poden trobar-se en annexos a la porta meridional de l'església com al mur de ponent.

En el cas ben documentat de Polinyà del Vallès també ha estat excavada recentment una part de la seva sagrera, amb resultats que precisen l'evolució d'aquest establiment: l'ocupació inicial de l'indret sembla remuntar-se al segle VI i perduraria, en dues fases, fins al segle IX; ja en una tercera fase, s'atribueix al segle X l'edificació d'una primera i petita església preromànica dotada de cementiri, un edifici que fou substituït per un altre d'estil romànic i de dimensions similars al segle XI; aquest edifici d'una nau encara s'ampliaria notòriament per la banda de ponent en una reedificació del segle XII,²⁴² potser executada vers la fi d'aquest segle; en aquest sentit, cal assenyalar que és inútil el

²⁴¹ A. Roig - J. Roig, "Sant Pau de Riu-sec (Sabadell, Vallès Occidental): una capçalera d'època paleocristiana de model oriental", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 38 (1996-1997), p. 1347-1359.

²⁴² J. Roig - J. M. Coll, "Intervenció arqueològica a l'església de Sant Salvador de Polinyà (Polinyà, Vallès Oriental): de la *vila Pauliniano* a la parròquia de Sant Salvador", *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Actes*, Barcelona, 2003, II, p. 721-734.

document conegut de dotació de l'església de Sant Salvador datat l'any 1122, ja que sembla fals íntegrament.²⁴³ A Polinyà, però, la intervenció no ha afectat la zona exterior al mur de migdia de l'església i això no permet confirmar la presència de restes del sager edificat que es documenta davant la porta l'any 1058. Si més no, els canvis que implica la implantació de la sagrera són prou significatius al sector dels peus de la nau, l'única zona excavada que inicialment es trobava fora de l'església, de la qual els analistes n'han descrit minuciosament les successives transformacions: aquí, el cementiri inicial format per 13 tombes antropomorfes s'inutilitza vers el segle XI, quan s'edifica l'església romànica i s'obre un sitjar extens, amb 3 sitges a l'interior i 9 més a l'exterior de l'edifici; d'altra banda, nosaltres observem que la longitud del sector exterior del primer edifici romànic és d'onze metres, l'equivalent a la distància de 40 pams que separava el mur de l'església d'un altre alou en la delimitació de la sagrera fixada l'any 1060 en relació al circuit que anteriorment descrivia el *vallo antiquo*;²⁴⁴ a l'excavació és comprova també que la inutilització de les sitges és progressiva, ja que dues de l'interior i 6 de l'exterior s'amortitzen vers la fi del segle XI o poc després, mentre que tres més perduren fins l'ampliació de l'edifici romànic; aquesta ampliació del segle XII comportarà la inclusió de la totalitat del sector ponentí de la sagrera dins la nova nau i l'obertura o el manteniment de 3 sitges que són en ús durant el segle XIII, localitzades una al presbiteri i dues als peus de l'edifici; finalment, vers l'inici del segle XIV ja s'inutilitzen les sitges i es construeix un doble graner d'obra sobre el paviment al mur de ponent de la nau. Així, tot i que es coneix parcialment només, a Polinyà també disposem d'un cas exemplar que ens ofereix una clara seqüència cronològica en la construcció de graners a les sagreres, on també quedaria provada la proliferació

²⁴³ Com observa el darrer editor del text, o nosaltres mateixos més amunt, aquest document copia l'acta de dotació de Santa Maria de Palau-Solità datada aquell mateix dia i any, a més d'oferir noms propis i passatges sencers interpolats que cal atribuir ja a l'època moderna. R. Ordeig, *Les dotalies...*, doc.329, p. 76-78.

²⁴⁴ ...*a parte occiduo in alode nepcios Ecioni et in alode Sanla Petro et suos eres et abet palmos a pariete ipsa usque ad predictum alodium .XL. palmos legitimos.* J. Alturo, *L'arxiu antic...*, doc.76, p. 85-87.

de sitges particulars al segle XI i la perduració d'aquests tipus de magatzems a partir d'aleshores. D'altra banda, Polinyà ens ofereix íntegra la seqüència de les sitges i els graners eclesiàstics a l'interior de l'edifici entre els segles XI-XIV, uns magatzems que haurien de contenir el cereal percebut en concepte de rèdits parroquials i que semblen fraccionar-se: així, les tres sitges inicials de l'interior seran reemplaçades per tres més a partir de l'ampliació del segle XII, ara oposades entre el presbiteri i els peus de la nau, el sector on finalment es construeix un graner amb dos compartiments vers el segle XIV. Finalment, recordem que a l'església de Polinyà es comprova com l'extensió de la sagrera determinarà el límit en l'ampliació posterior de l'edifici.

L'excavació de l'església sabadellenca de Sant Julià d'Altura torna a oferir-nos l'evolució d'un conjunt durant l'Edat Mitjana i noves precisions:²⁴⁵ aquí, a la zona excavada es localitza una extensa necròpolis de tombes antropomorfes que es remuntaria al segle IX, sobre la qual es bastirà un edifici romànic en un moment imprecís del segle XI; fora de l'església romànica també han excavat un sector longitudinal a l'exterior del mur de migdia, on a partir d'ara proliferen les tombes i on es detecta una sitja, sense cap indici que hagi existit un sagrer d'obra; és a la nau de l'església, però, on a partir d'ara i fins la fi de l'Edat Mitjana s'obriran 11 sitges que són amortitzades en seqüències successives. Sense descartar que hagi existit un sagrer annex al mur de ponent, ens mereix més atenció l'evolució del sitjar interior de l'església: només dues sitges situades als peus de la nau semblen haver funcionat inicialment, mentre que altres 4 serien amortitzades ben entrat el segle XIII; encara dues sitges més de grans dimensions s'amortitzarien vers la fi del segle XIV, mentre que la darrera ho seria ja durant la primera meitat del segle XV. Remarquem, si més no, que és un dels casos que ofereix datacions més tardanes en la perduració d'aquest tipus de magatzems.

Un altre exemple de la sèrie vallesana el constitueix l'excavació de l'església romànica de Sant Esteve de Castellar Vell, construïda sobre un extrem de la plataforma que ocupava

²⁴⁵ J. Roig - J. M. Coll, "L'església de St. Julià d'Altura (Sabadell, Vallès Occidental)", *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Actes*, Barcelona, 2003, II, p. 598-616.

un assentament anterior;²⁴⁶ l'ocupació del lloc es remuntaria al segle IX i, prèviament, a l'altre extrem de la plataforma, havien estat excavats una part del fossat i diverses sitges del poblat;²⁴⁷ al sector de l'església torna a trobar-se una necròpolis de tombes antropomorfes i un conjunt de 6 sitges que hom data durant els segles IX-X; tot i que no pot precisar-se la data de construcció de l'església, amb el primer edifici romànic potser ja s'amortitzen aquestes sitges anteriors i es desenvolupa una nova fase d'enterraments que es concentren a l'exterior de l'absis; igualment, a l'interior de l'església i als peus de la nau, a partir d'ara només hi haurà dues noves sitges, una d'elles de gran capacitat, i estaran en ús fins mitjan segle XIII quan, amb la reforma de l'edifici, desapareixen els graners de la nau; finalment, tampoc descartem que aquesta església hagi tingut un petit sagrer d'obra adossat al mur de migdia, on s'han trobat els fonaments del que es considera un campanar de torre de base quadrada, una edificació que hauria conegut diverses reformes i que ha quedat integrada al campanar tradicional. En la seva simplicitat, el cas de Castellar Vell il·lustra el que pot semblar una anomalia, el fet que hi hagi més graners al cementiri abans que després d'implantar-se l'església i la sagrera. Tampoc descartaríem la possibilitat que aquelles 6 sitges exteriors hagin funcionat com a graners encara durant els primers anys d'existència de l'església. En tot cas, la precoç desaparició de les sitges sembla que pot explicar-se perquè és el mateix poblat de Castellar Vell el que s'abandona en el decurs del segle XI, encara que els parroquians tornin per ésser enterrats massivament al cementiri eclesiàstic.

En la seva especial evolució, un darrer exemple d'aquesta sèrie que cal considerar és, finalment, el de la sagrera i la vila medieval de Sabadell que ha estat objecte d'una síntesi arqueològica

²⁴⁶ J. Roig – J. M. Coll – J. A. Molina, “El conjunt arqueològic de Sant Esteve de Castellar Vell (Castellar del Vallès, Vallès Occidental): el vilatge i l'església d'època carolíngia i comtal (segles IX-X i XI-XII)”, *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Actes*, Barcelona, 2003, II, p. 791-803.

²⁴⁷ J. Roig – J. A. Molina – J. M. Coll, “L'assentament altomedieval de Castellar Vell. Resultats de la intervenció arqueològica a les sitges i el fossat”, *Plaça Vella* (Castellar del Vallès), 41 (1996), p. 7-35.

recent,²⁴⁸ on tot sembla indicar que fou durant els anys cinquanta i seixanta del segle XI quan va gestar-se la fundació, en bastir-se una església i en establir-se un mercat pròxim a la sagrera, sobre una cruïlla de camins.²⁴⁹ Aquí, entre les diverses intervencions arqueològiques realitzades, només algunes excavacions han aconseguit identificar, puntualment, certes estructures que poden atribuir-se amb claredat a la fase inicial de l'establiment, durant els segles XI i XII. Així, d'una banda, a la Plaça de Sant Roc, dins l'àmbit de la sagrera de Sant Salvador, han estat excavats un pou i una sitja, amb materials que s'identifiquen com a deixalles domèstiques que haurien amortitzat aquestes estructures vers la fi del segle XII. També ha estat confirmada l'ocupació inicial del sector del Mercadal en una excavació realitzada al carrer de la Borriana, on una sitja que fou inutilitzada poc més tard de l'any 1185 havia perforat, prèviament, el rebliment d'un gran retall artificial practicat al terra. Aquest retall constitueix un desguàs o abocador que hom relaciona, lògicament, amb les primeres carnisseries del mercat, donada la gran quantitat de restes de fauna amb signes d'esquarteraments que han estat recuperades al farciment de la mateixa fossa. Les dades arqueològiques ho confirmen, el desenvolupament del Mercadal a inicis del segle XII ja ha depassat l'àmbit estricte de l'entorn de Sant Salvador i, a partir d'ara, es constitueix una vila única que aglutina

²⁴⁸ A. Roig – J. Roig, *La vila medieval de Sabadell (segles XI-XVI). Dotze anys d'arqueologia a la ciutat (1988-2000)* (Quaderns d'Arqueologia de Sabadell, 1), Museu d'Història de Sabadell, Sabadell, 2002.

²⁴⁹ Ben documentat, el procés fundacional sembla remuntar-se a l'any 1054, quan Guillem Bernat d'Òdena i la seva esposa Ermengarda compraren a Bernat Amat de Rubí el castell d'Arraona per 50 unces d'or, un venedor a qui encomanaven en feu el mateix castell. Poc després, el lloc i el mercat de Sant Salvador <de Sabadell> són citats per primera vegada en un nou conveni feudal de l'any 1064, quan els Òdena encomanen el castell d'Arraona a Arbert Bernat: aleshores exceptuen el lloc de Sant Salvador en concedir al seu feudatari, entre altres rendes, la batllia i la justícia del terme castral; altrament, també li concedien un terç de les mesures i de les lleudes percebudes al mercat de Sant Salvador. Encara en obres l'any 1074, l'església de Sant Salvador fou consagrada l'any 1076 a requeriment dels Òdena pel bisbe Humbert de Barcelona, qui li va concedir la immunitat d'un cementiri de 30 passos al seu voltant, concessió que fou ampliada a 40 passos gràcies a una manipulació immediata del document de dotació i que suposava una superfície aproximada d'unes 0'4 hectàrees de sagrera.

l'urbanisme radial de la sagrera i l'ortogonal del Mercadal. A hores d'ara, però, les primeres edificacions d'un nou nucli urbà extens, només són perceptibles per la presència habitual de petits grups de sitges, estructures subterrànies que els analistes relacionen amb l'existència d'habitatges. Així, 18 sitges han estat localitzades en 10 intervencions que es distribueixen d'un extrem a l'altre de la vila medieval, inclosos els seus ravals, sitges que foren cegades majoritàriament en el decurs dels segles XIII i XIV. Remarquem, en tot cas, que la fundació de l'església i del mercat de Sant Salvador per part del grup magnàtic dels Òdena coincideix amb l'apogeu del moviment de la Pau i Treva de Déu, una protecció específica que va ésser, en tot cas, la garantia que hauria permès la ràpida formació d'un nucli de cases al voltant de l'església. Aquest nucli, però, seria superat immediatament per la importància creixent que va adquirir la construcció de cases a l'entorn del gran mercat, mentre que la població, en conjunt, adoptava el nom definitiu de Sabadell, una denominació que es va difondre arreu amb les noves mesures emprades a la vila.²⁵⁰ Serà durant els darrers segles de l'Edat Mitjana, però, quan la vila i el mercat de Sabadell coneixeran el seu apogeu i quan es dotaran amb una sòlida muralla perimetral que clouria una superfície aproximada de 2'6 hectàrees. Sembla clar, en conclusió, que és al voltant d'un mercat i a resguard d'una sagrera pròxima com neix la vila de Sabadell, mentre que la majoria dels nous pobladors s'instal·len al Mercadal.

La recent excavació integral de les antigues esglésies episcopals d'Ègara també ha posat al descobert les estructures corresponents a l'època romànica del conjunt i són força significatives, tot i que esperem una descripció més detallada d'aquesta fase.²⁵¹ Aquí, després d'una llarga continuïtat, l'enderroc i la reedificació de les esglésies de Santa Maria i de

²⁵⁰ Així, l'any 1101 Pere Guillem cita al seu testament certes cases que havia comprat davant de Sant Salvador, on un segle més tard s'afirma que els Òdena havien posseït un palau. També d'ençà de l'any 1113 hi ha referències explícites que subordinen Sant Salvador al Mercadal (*ecclesia sancti Salvatoris ipsius Merchatalis*).

²⁵¹ M. G. García - A. Moro F. Tuset, "De conjunt paleocristià i catedralic a conjunt parroquial. Transformacions i canvis d'ús de les esglésies de Sant Pere de Terrassa. Segles IV al XVIII", *Terme*, 18 (2003), p. 29-57.

Sant Pere es produeixen vers la fi del segle XI i durant el segle XII respectivament, mentre s'introdueixen altres transformacions. Ara els sitjars d'ús eclesiàstic es concentren a l'entorn de Santa Maria, closa per un recinte propi: aquí es troba un grup de 15 sitges radicades al sector meridional de l'església, on es construeix un claustre; un altre grup d'una desena de sitges apareix al sector de ponent, que seria aprofitat per les "dependències industrials" de la comunitat agustiniana subjecta a Sant Ruf. La dotalia de Santa Maria es remunta a l'any 1112 i cita els 30 passos eclesiàstics convencionals, mentre que en 1113, a la cessió episcopal de l'església a la comunitat provençal d'Avinyó, s'estipula expressament que els límits de la seva sagrera els defineixen els torrents adjacents i una distància de 30 passos comptada arran del mur nord de l'església de Sant Pere;²⁵² on a partir d'ara es concentren les funcions de cementiri. Sembla evident, en conclusió, que els dos grups de sitges de l'entorn de Santa Maria corresponen a dues fases successives dels graners d'aquesta església principal, titular de diversos drets, on el grup del sector meridional representaria la fase inicial.

Ja al Baix Llobregat, també a l'excavació de Santa Margarida de Martorell els seus analistes han estat atents a l'hora d'integrar la fase d'ensagrerament en l'evolució d'una església tardoantiga:²⁵³ aquí, en el decurs dels segle XI al sector meridional de l'església s'aixequen noves construccions, adossades o exemptes, de les quals només es coneixen alguns murs; d'altra banda, ara s'obre un conjunt amb 11 sitges a l'interior de la nau i altres dues fora, una de les quals, amb 5 m³ de capacitat, es troba al vestíbul i espai funerari preexistent a migdia que ara també es reforma; totes les construccions i el sitjar són inutilitzats vers la fi del segle XII, quan l'antic edifici es substituït per una església romànica que s'aixeca, finalment, sobre un espai pràcticament buit. Malgrat

²⁵² P. Puig - V. Ruiz - J. Soler, *Diplomatari de Sant Pere i Santa Maria d'Ègara, Terrassa, 958-1207*, Barcelona, 2001, docs.100 i 104.

²⁵³ R. Navarro - A. Mauri - M. Farreny, "Basílica de Santa Margarida de Martorell", P. de Palol (dir.), *Del Romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense entre els segles IV i X*, Barcelona, 1999, p.186-188. C. Cubero - M. Farreny - A. Mauri - R. Navarro, *Santa Margarida de Martorell. Un projecte del Centre d'Estudis Martorellencs. La formació de la Sagrera*, pàgina web a Internet (Medievalweb.org).

les continuïtats, aquí també sembla ratificar-se la presència d'un sagrer eclesiàstic annex, mentre es comprova la proliferació de sitges a l'interior de la nau.

Altres casos coneguts d'esglésies de les comarques pròximes a Barcelona també aporten dades arqueològiques sobre graners similars en època romànica: encara al Vallès, una excavació vora l'església de Rubí mostra tres sitges altomedievals sobre estructures antigues, mentre que la intervenció en l'església romànica de Marata (Les Franqueses) posà al descobert la presència de sitjars tradicionals on, a partir del segle XI, només subsisteix una única sitja de grans dimensions i uns 5 m³ de capacitat a l'interior del nou edifici;²⁵⁴ al Maresme, dins la sagrera de Santa Maria de Mataró es relaciona l'excavació de tres sitges altomedievals amb la proximitat de l'anomenada Casa del Delme, documentada al segle XVII.²⁵⁵

Fins i tot quan a l'aspecte monumental també es conserven edificis força íntegres d'esglésies que es remunten a l'ensagrerament i que són significatius, com alguns exemples gironins que coneixem. Aquest és el cas de Sant Joan de Montbó,²⁵⁶ al Gironès, una petita església romànica amb la porta a ponent i amb un àmbit quadrat annex al mur de migdia, comunicat amb la nau única i que pensem que s'identifica amb el sagrer documentat l'any 1094 a *Monte Malve*, un lloc que més amunt hem identificat en aquest emplaçament. En la mateixa comarca, també presenta característiques similars l'església romànica de la Mare de Déu de Vilademany, on encara

²⁵⁴ E. Sánchez, "La ceràmica alt-medieval de la plaça Doctor Guardiet de Rubí", *I Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya. Actes*, Barcelona, 2000, p. 124-128. "Santa Coloma de Marata", *Catalunya Romànica, XVIII, El Vallès occidental, El Vallès oriental*, Barcelona, 1991, p. 352-353. Aquests sitjars tradicionals de Marata pensem que es remunten al segle VIII, ja que aquí mateix es documenta un *palatium* vers la fi del segle IX. R. Martí, "Palaus o almunies fiscals a Catalunya i al-Andalus", H. Débax (ed.), *Les sociétés méridionales à l'âge féodal. Hommage à Pierre Bonnassie*, Toulouse, 1999, p. 63-70.

²⁵⁵ J. A. Cerdà - E. Gurri, "Continuïtats i canvis a la vila d'Alarona (Mataró) a l'Alta Edat Mitjana", *I Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Actes*, Barcelona, 2000, p. 100-112.

²⁵⁶ "Sant Joan de Montbó", *Catalunya Romànica, V, Gironès, La Selva, El Pla de l'Estany*, Barcelona, 1991, p.92.

es conserva el sagrer o sagristia annex al mur de migdia.²⁵⁷ Tot un altre significat té l'església romànica de Sant Julià de Ramis, un edifici singular de tres naus que aprofita l'emplaçament i els materials d'un mausoleu anterior,²⁵⁸ on hem vist que el magnat Atanolf l'any 1087 disposava d'immobles en la seva sagrera.

Puntualment, pensem que cal contrastar també els exemples precedents de les diverses diòcesis del comte de Barcelona amb les fases romàniques d'algunes esglésies excavades al bisbat d'Urgell, encara que aquestes es trobin fora de l'àmbit inicial d'implantació de les sagreres. Aquí, el millor exemple ens l'ofereix l'excavació de Sant Quirze de Pedret, una església preromànica d'una nau amb la porta a ponent, ampliada després amb dos naus laterals i on al segle XI s'afegeix una estructura que ja coneixem.²⁵⁹ Així, es data vers mitjan segle X l'ampliació de l'església i poc després s'obre un grup de tres sitges dins la nau meridional, on ara es situa una nova porta d'accés. Es data ja al segle XI, però, una estructura rectangular afegida al mur de ponent de l'església, estructura que havia estat considerada un baptisteri i que els seus darrers analistes identifiquen com un porxo. Amb una superfície útil d'uns 14 m², aquest nou espai sabem que estava comunicat amb la nau per la porta tradicional, però es desconeix si tenia sortida a l'exterior. No sembla agosarat proposar que això és una sagristia o un sagrer eclesial, afegit previsiblement a inicis del segle XI²⁶⁰ i que es situa als peus de la nau, com els que hem vist a Sidillà, l'Esquerda i Riu-sec, mentre continuaven en ús les tres sitges que l'haurien precedit. Es comprova, així, que al bisbat d'Urgell les noves sagristies o sagrers també s'anticipen a les sagreres.

²⁵⁷ "Mare de Déu de Vilademany", *Catalunya Romànica*, V, Gironès, *La Selva, El Pla de l'Estany*, Barcelona, 1991, p. 83.

²⁵⁸ J. Burch et alii, *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis, 1. El sector de l'antiga església parroquial*, Girona, 2000.

²⁵⁹ A. López - A. Caixal, "L'església de Sant Quirze de Pedret, Cercs. Excavacions arqueològiques. Campanyes 1989-1992", *Quaderns científics i tècnics*, 6 (1995), p. 179-359.

²⁶⁰ A. López, "Noves evidències per al coneixement de Sant Quirze de Pedret. Les campanyes d'excavació de 1991 i 1992", *Quaderns científics i tècnics*, 4 (1992), p. 163-179.

Més lluny encara del nucli original de l'ensagrerament, a les valls d'Andorra els analistes de l'església de Santa Eulàlia d'Encamp també han integrat al seu estudi la consideració d'una sagrera hipotètica, en una zona on nosaltres desconeixem que es documenti la institució.²⁶¹ Construïda sobre una necròpolis anterior, l'excavació de l'església romànica no detecta cap sagristia medieval annexa, tot i que s'afegeix un campanar de torre al mur meridional, potser vers l'inici del segle XII. També es detecten, però, tres estructures subterrànies a l'interior de la nau en ús durant l'època medieval: el més antic d'aquests dipòsits és una sitja globular amb una capacitat d'uns 1350 litres; cal afegir també dos petits dipòsits subterranis de planta quadrada fets amb lloses a les parets i al fons, l'un situat al presbiteri i l'altre vora l'accés al campanar. Amb unes mides laterals aproximades d'1-1'5 metres de costat i 0'5 metres de fondària, aquests insòlits dipòsits es considera que poden haver servit per guardar altres tipus de rèdits eclesiàstics, com ara formatges, tot i que nosaltres no descartem que siguin graners tardans, en coexistència amb la sitja. No documentada amb anterioritat, pensem que la construcció de bell nou d'aquesta església podria datar-se vers l'inici del segle XI, ja que Encamp és una de les sis parròquies d'Andorra que figuren a la pretesa dotàlia de la Seu d'Urgell, falsificada aleshores. Convenim, d'altra banda, amb l'opinió documentada i recollida pels analistes que es tracta d'una església d'aspecte pobre i mancada d'ornaments, tot i que discrepem a l'hora d'atribuir-li una sagrera com s'afirma.

També a les valls d'Andorra, però, l'excavació de Sant Jaume d'Engordany posà al descobert una església romànica similar a l'anterior i on aviat s'afegeix un cos rectangular annex al mur de migdia.²⁶² Considerat un possible porxo per l'autor de la intervenció, aquest àmbit ofereix una superfície útil de 14 m² i fou reutilitzat com a cementiri, amb 14 enterraments infantils i 2 d'adults només. Construït després que s'aixequés el campanar

²⁶¹ *Santa Eulàlia d'Encamp. Evolució històrica d'un edifici. Segles IX-XX*, Andorra, 1989.

²⁶² J.M. Bosch, "«Excavació de» Sant Jaume d'Engordany", *Andorra Romànica*, Andorra la Vella - Barcelona, 1992 (Segona edició revisada i actualitzada), p.202.

sobre la nau, aquest edifici reuneix les característiques pròpies d'un sagrer eclesiàstic i potser seria edificat ja al segle XII. Es comprova, així, que aquí també hi hauria sagristies romàniques i que, si les esglésies andorranes difereixen de les de Barcelona en no tenir sagreres, també és cert que els dos grups presenten solucions funcionals que són semblants.

Retrobem, finalment, les comarques de Barcelona per contraposar també als exemples anteriors alguns casos de castells excavats i que, per la seva topografia arqueològica, delaten certes funcions que són similars a les que ens ofereixen les sagreres. Així, a l'Alt Penedès, pensem que l'excavació parcial realitzada a Santa Maria de Lavit pot oferir-nos un bon exemple sobre l'entorn d'una església castral per contrastar la morfologia i l'evolució d'un d'aquests casos.²⁶³ cal advertir, si més no, que el castell termenat de Lavit s'implanta vers mitjan segle X sobre un petit turó amb una superfície de mida similar al d'una sagrera i que ben aviat s'hauria dotat d'església, encara que aquí mai es documenta cap sagrer; a l'excavació parcial hem identificat la presència d'enterraments i de 7 sitges d'una primera fase medieval, tot i que no hem trobat estructures del *castrum* ni de l'església primitiva; també hem comprovat que el sitjar principal s'amortitza vers la primera meitat del segle XIII, en construir-se una nova església d'estil romànic i d'estructura gòtica dotada de dues cambres annexes comunicades amb el presbiteri, unes cambres que hem interpretat que són dues sagristies, una de les quals encara disposarà d'una nova sitja durant un temps relativament breu; d'altra banda, també sabem que el sitjar s'estenia fora de l'àmbit de l'edifici excavat, ja que, anys abans, s'havien localitzat dues sitges més a l'edifici contigu de la rectoria i encara s'observaven altres a la plaça immediata al mur nord de l'església, abans de pavimentar-se. Lavit no és una sagrera però mostra un castell termenat que posseeix un cementiri i un sitjar extens en ple funcionament si més no durant el segle XII, on destaca una gran sitja amb una capacitat aproximada d'unes 5 o 6 tones de cereal que pensem relacionar amb la percepció de les

²⁶³ R. Martí, "Santa Maria de Lavit", *Catalunya Romànica*, XIX, *El Penedès. L'Anoia*, Barcelona, 1992, p. 207-208.

dècimes documentades. En aquest sentit, és ben explícit el text d'un pacte establert l'any 1144 sobre la percepció de dècimes per part de l'església i que també afecta els mateixos edificis del castell, un acord que pretén reparar una suposada dotalia perduda que s'atribueix al bisbe Guislabert (1035-1062) i que pensem que suposa la segregació definitiva de Santa Maria en església parroquial, independent del castell.²⁶⁴

Altres excavacions en fortificacions penedesenques també mostren sitjars de consideració, entre les quals mereix destacar la del castell roquer de Mediona, on a l'esplanada del *castrum* del segle X es registren no menys de 5 grans sitges, totes elles amb capacitats que s'acosten als 10 m³. Dues d'aquestes sitges encara eren buides, altres dues haurien estat inutilitzades vers la Baixa Edat Mitjana i una darrera no arribà a excavar-se.²⁶⁵ En aquest cas cal destacar la relació directa que pot establir-se entre les sitges i el castell primitiu, mentre que l'església castral, amb restes romàniques, forma part d'un segon recinte fortificat que deixa el nucli sobirà del castell fora de l'abast teòric de la sagrera, mai documentada tampoc. Graners castrals o feudals inequívocs, una qüestió bàsica que no ha pogut resoldre l'excavació és precisar la seva periodització, sense descartar que en bona part puguin haver funcionat inicialment com a graners col·lectius.

Acabem a terres de Girona, on començàvem, per trobar un darrer exemple excavat, híbrid i vetust, el dels temples successius antics i altomedievals de mas Castell de Porqueres, al Pla de l'Estany.²⁶⁶ Aquí, la més primitiva de les esglésies potser es remunta al segle V, un edifici de tres naus i capçalera quadrada

²⁶⁴ R. Ordeig, "Inventari de les Actes de Consagració i dotació de les esglésies catalanes. IV. Anys 1051-1100", *Revista Catalana de Teologia*, IX (1984), doc. 203 i p. 128-131.

²⁶⁵ Inèdites, aquestes grans estructures tenen forma oval o cilíndrica. De les dues excavades, s'observa que una d'elles va servir d'aljub durant la Baixa Edat Mitjana mentre que l'altra va ser amortitzada amb terres. D'altra banda, pensem haver observat el contorn del brocal d'una cinquena sitja que no arribà a excavar-se en un extrem d'aquest mateix sector, sense descartar que pugui haver-n'hi altres encara.

²⁶⁶ J. Burch - J. M. Nolla - J. Sagrera - M. Sureda, "Els temples i els cementiris antics i altomedievals de mas Castell de Porqueres", *Quaderns. Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles*, 20 (1999), p. 7-139.

exempta centrada. Destaquem també que a l'edifici primitiu aviat s'afegí una nova cambra comunicada amb la capçalera de la nau meridional, on els analistes ponderen la idea que pugui ésser una sagristia seguint altres exemples tardoantics com el de la basílica de la necròpolis del Fancolí a Tarragona.²⁶⁷ Reedificades successivament, les diferents esglésies posteriors de Porqueres ja no tindran mai cap sagristia annexa, mentre es perpetua la funció del cementiri en absència de sitges a l'indret. Malgrat aquestes anomalies aparents, la darrera església vella de Porqueres encara va viure la fase de l'ensagrerament durant bona part dels segles XI-XII, situada a redós de les grans edificacions que es detecten al sector nord del cementiri tradicional. Serà l'any 1182, però, quan es consagrarà un nou temple romànic situat a certa distància de l'antic emplaçament de mas Castell, l'enclau tradicional on ara també es renoven els edificis.²⁶⁸

De l'anàlisi comparada precedent pensem que cal destacar certes conclusions que s'encadenen. En primer lloc, es comprova que la instauració de les sagreres no implica canvis gaire significatius sobre l'ordenament poblacional, mentre que les esglésies romàniques, més aviat, tendeixen a isolar-se amb el seu cementiri de l'ocupació preexistent. Això no impedeix, però, que pugin renovar-se o construir-se nous edificis dins el radi teòric de la sagrera, ben documentats als textos d'altra banda. A nivell arqueològic, però, els principals canvis que s'observen tenen relació amb els magatzems que ara proliferen a la sagrera i on distingim els sagrers eclesiàstics dels graners particulars. Les úniques restes que s'observen dels sagrers particulars són certes concentracions de sitges al terra, sovint agrupades per parelles i que presenten una cronologia relativament curta. Possibles graners familiars, amb capacitats que no superen els 2 m³, aquestes sitges privades sovint semblen amortitzar-se amb l'enterrament del seu titular i, en conjunt, la seva cronologia no supera el segle XIII. Contràriament, amb estructures d'obra

²⁶⁷ P. de Palol (dir.), *Del Romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense entre els segles IV i X*, Barcelona, 1999, p.163.

²⁶⁸ "Santa Maria de Porqueres", "Castell de Porqueres", *Catalunya Romànica, V, Gironès, La Selva, El Pla de l'Estany*, Barcelona, 1991, p. 441-450.

ben visibles, els sagrers eclesiàstics apareixen en ple segle XI, poc abans d'institucionalitzar-se les sagreres, mentre que la seva implantació depassa àmpliament les diòcesis inicials de l'ensagrera. Adossats a les esglésies, aquests primers sagrers poden ésser alhora rebostos o cellers i són autèntiques sagristies, tota una novetat que, al segle XI, no pot relacionar-se amb cap tradició precedent mantinguda. Així, tot i que anteriorment no són estranyes les sitges a les esglésies, a partir d'ara, dins la nau o en la sagrera, també són especialment significatius els grans graners eclesiàstics dels segles XI-XIII, un símptoma inequívoc que s'obtenen els censos canònics de la dècima i la primícia dels parroquians.

És especialment en aquest punt on la sagrera parroquial i el castell termenat coincideixen en l'aspecte funcional, dues institucions aparentment antagòniques que durant els segles X-XII s'haurien disputat uns mateixos drets. Pot descartar-se, així, que hi hagi cap relació directa entre la instauració de les sagreres i la presència de fortificacions, ja que aquestes poden ésser anteriors o renovar-se durant la vigència d'aquelles, sotmeses totes a l'autoritat conjunta del bisbe i del príncep. La defensa del territori ha generat en l'àmbit local, molt d'hora, fórmules específiques de fortificació,²⁶⁹ entre les quals destaca la institució territorial del castell termenat que ja s'imposa en el decurs del segle X a la frontera dels comtats. Contràriament, al Vallès, a Girona i al Rosselló la institucionalització del *castrum* és relativament tardana i no exclou la preexistència de fortificacions, una nova institució feudal que entrarà en concurrència amb les esglésies parroquials i amb les sagreres a l'hora d'implantar-se. Aquest conflicte institucional sembla que tendeix a pacificar-se, però, amb les normatives del procés conciliar plantejat i res no impedeix, en principi, la tinença d'alous i feus eclesiàstics als cavallers.

²⁶⁹ R. Martí, "La defensa de territori durant la transició medieval", *Actes del congrés Els Castells Medievals a la Mediterrània Nord-Occidental*, Arbúcies, 2003, p. 89-114.

6.- PROPIETATS I APLICACIONS DEL CONCEPTE

Les distintes anàlisis que acabem de practicar sorgeixen i s'encadenen a partir d'un debat obert anys enrere, un debat que hem plantejat, estrictament, en relació als aspectes que afecten l'origen de la institució de la sagrera. Cal remarcar, en tot cas, que les nostres premisses o conclusions prèvies no eren precisament compartides per tothom sinó que, més aviat són particulars. Si més no, amb la nostra primera aportació pensem que hàviem contribuït a diversificar les hipòtesis de treball i a desenvolupar els mètodes d'observació del fenomen. Avui no preteníem ésser exhaustius en revisar l'ensagrerament, només volíem resoldre certes qüestions bàsiques que ens plantejaven problemes.

Així, ara hem hagut de desenvolupar un apartat específic per demostrar que hi havia una gran quantitat de falsificacions que enterbolien l'anàlisi, per desemmascarar els documents apòcrifs. Aquesta no ha estat una tasca recent, sinó que durant més d'una dècada hem dedicat cursos monogràfics d'estudis de doctorat a les falsificacions altomedievales, uns cursos on, inicialment, els apòcrifs que citen sagreres havien estat els documents que ens guiaven a l'hora de determinar els nostres criteris de detecció d'anomalies. Aleshores, reiteradament, diversos alumnes de la UAB ens suggerien la necessitat d'establir un diplomatari que integrés tots els documents falsos, un projecte necessari que tard o d'hora caldrà emprendre. Si més no, al segon apartat d'aquesta aportació ara s'apliquen els criteris bàsics de detecció que compartíem amb els estudiants, uns criteris que poden aplicar-se també per identificar altres falsificacions que interfereixen l'estudi dels medievalistes, aquells textos que no citen sagreres. Ara, els resultats pràctics d'això han estat contundents: no hi ha sagreres verificats abans de l'any 1034 ni cap indicatiu de sagreres que sigui anterior a l'any 1045, mentre que es dilueixen molts documents que avalaven iniciatives comunitàries i solidàries en la construcció d'esglésies i en la constitució de sagreres. En conseqüència, l'especificitat de les nombroses dotacions apòcrifes d'esglésies i de dues actes conciliars ens suggerien que calia integrar l'anàlisi de l'ensagrerament en relació al desenvolupament històric d'altres institucions eclesiàstiques

com és la parròquia, mereixedora d'un estudi propi que ara no hem pogut abordar.

Un altre apartat ens serveix per estudiar els primers documents autèntics sobre sagreres en una diòcesi concreta com és la de Girona. Aquí, com a les diòcesis de Barcelona i Osona, hem reexaminat la documentació i hem vist aparèixer els primers sagrers durant la dècada dels anys trenta del segle XI, mentre que l'espai d'immunitat del cementiri només començava a definir-se en el decurs de la dècada següent, per ésser instituïda finalment la sagrera vers els anys 1062-1063. Aquest procés es veu precedit o reforçat per l'interès renovat que ara prenen les pràctiques funeràries a redós de les esglésies, que requereixen nous àmbits exclusius d'enterrament. Així, no és estrany que, inicialment, hom denomini cementiri tot el perímetre protegit i que aquesta equivalència es mantingui més enllà d'instituir-se les sagreres, quan les primeres formes lèxiques tendeixen a abandonar-se en benefici de les denominacions definitives. En conseqüència, la fundació o la institució d'una sagrera equivaldrà, finalment, a la cessió o expropiació de l'espai perimetral de l'edifici religiós i a la seva conversió en alou eclesiàstic, un resultat que no hauria deixat de provocar controvèrsies previsibles. D'altra banda, en la revisió de la documentació gironina també hem comprovat la titularitat dels sagrers en la seva evolució inicial: tinguts per eclesiàstics o particulars de bon començament, bàsicament són el clergat episcopal i els membres de la milícia feudal els primers titulars dels sagrers o sagristies incipients; més enllà de l'any 1063, però, aquests mateixos actors encara estipulen drets de propietat sobre sagreres i sagrers en les seves actes, tot i fer-ho, això sí, a un ritme decreixent, mentre progressava la Reforma pontifícia; finalment, és vers la fi del segle XI quan s'observa que la Seu ja implanta la seva hegemonia i les seves normes sobre la gestió de les sagreres arreu del bisbat, just quan aquí es documenta per primera vegada que els parroquians poden accedir col·lectivament a la tinença de sagrers particulars o a un espai propi de sepultura. Tot i això, lluny d'ésser antagòniques, l'Església i la milícia feudal aquí es perfilen solidàries durant el procés i comparteixen els rèdits que centralitzen les sagreres,

tant si es tracta de clergues rurals i de senyors locals com de monjos o canonges i de cavallers amb residència a la ciutat.

El procediment institucional també pensem que ha quedat desvetllat quan ens hem ocupat de la recepció i del desenvolupament del moviment de Pau i Treva de Déu a Catalunya, del procés conciliar que institueix, entre d'altres normatives, la immunitat de les sagreres. Aquí observem, progressivament, que els comtats catalans segueixen de ben a prop les tendències eclesiàstiques que des de la fi del segle X s'imposen al regne de França i a la seva perifèria: així, les transformacions s'enceten amb les reclamacions de drets eclesiàstics als comtats pirinencs durant els inicis del procés, reclamacions que coincideixen amb l'aparició dels primers documents feudals als arxius: és, però, a partir dels anys trenta del segle XI quan pot garantir-se l'arribada de la Pau d'inspiració cluniacena, ara en coincidència amb els primers sagrers documentats, als quals s'amplia la immunitat de l'església; serà en tot cas, durant la dècada següent quan a la Pau de Déu s'afegeixi la Treva setmanal a la Provença i, després, a l'arxidiòcesi de Narbona, una nova iniciativa que tendeix a sacralitzar amb creus l'espai perimetral de les esglésies, mentre a Catalunya es recupera i s'adapta l'antiga normativa hispànica que definia espais d'asil eclesiàstic de 30 passos de radi; les interferències del comte de Barcelona, finalment, institueixen una darrera síntesi conciliar a partir de l'any 1062, una síntesi on es suprimeix la Treva setmanal i on s'estableix que l'autoritat sobre la Pau del districte la comparteixen el bisbe i el comte. Així, com hem vist, per superar les iniciatives narboneses Ramon Berenguer I comptava amb l'assessorament i amb el suport dels normands que eren presents a Barcelona, normands que ara integren al sud d'Itàlia la milícia pontifícia de Sant Pere. Amb aquests col·laboradors, no ha d'estranyar-nos que sigui aquella darrera formulació conciliar de jurisdicció compartida la que finalment acceptarà el papat reformador.

Sense cap dubte, els resultats més sorprenents els hem obtingut al darrer apartat, on introduïm al debat per primera vegada una síntesi de les dades arqueològiques disponibles. Aquí, la principal sorpresa es produeix quan comprovem que les sagreres tendeixen a emancipar-se de les servituds poblacionals,

amb esglésies aïllades de les cases, i que no són pols d'atracció sinó, més aviat, de refús del poblament vers la seva perifèria, una característica que concorda amb la seva funció cementirial excloent. També ha estat sorprenent descobrir que els primers sagrers són, pròpiament, cellers o sagristies eclesiàstiques, unes construccions singulars que a partir d'ara s'afegeixen a les esglésies preexistents o a les noves construccions romàniques, uns nous àmbits que no ocupen el lloc que mereixen en l'estudi dels edificis religiosos. De fet, s'observa que en les esglésies més primitives s'acostuma a adossar als vells edificis noves sagristies o cellers independents, amb portes d'accés des de l'exterior, mentre que la tradició del romànic ple ja incorpora la unitat estructural del conjunt, amb la planificació d'una sagristia que es comunica directament amb la nau. A banda de la multiplicació dels enterraments i de l'aparició de les sagristies o cellers eclesiàstics, és la proliferació dels sitjars a l'entorn de l'església la principal transformació que s'observa als nivells arqueològics en implantar-se les sagreres: així, tot i registrar-se alguns precedents tradicionals, quan les sitges es troben a l'interior de la nau hem de creure que es tracta de magatzems destinats a encabir una part del gra procedent dels censos parroquials de la dècima i la primícia, com els cellers o sagristies rebrien el vi que proporcionaven els mateixos censos; contràriament, quan els sitjars són a l'exterior de l'església, sense altres estructures associades, tant pot tractar-se de graners eclesiàstics com, més aviat, de sitges particulars que, en alguns casos del Vallès, ja semblen remuntar-se a mitjan segle XI. Es confirmaria també, en conclusió, la funció de les sagreres com a graners col·lectius durant la primera fase de l'ensagrerament, funció que tendeix a extingir-se en el decurs del segle XII en benefici dels cementiris, si més no a les comarques de Barcelona, tot i que es mantenen els sagrers eclesiàstics. Així, sense que manquin tampoc alguns exemples de cases situades dins l'àmbit de les sagreres, hem de considerar, però, que aquestes edificacions són tradicionals i excepcionals, que més tenen a veure amb les continuïtats del poblament que no amb la incerta atracció que podien exercir les sagreres. La dimensió urbana de l'ensagrerament és, en conseqüència, ben esquifida i les sagreres manifesten uns usos

que s'adapten estrictament a les normatives conciliars. La síntesi arqueològica de Sabadell exemplifica, en tot cas, les pautes de desenvolupament d'una nova vila medieval, on la sagrera ocupa un dels extrems de l'establiment, mentre que la concentració de cases s'articula sobre una trama ortogonal que té els eixos en la plaça del mercat. Si algú construeix cases en la sagrera és, bàsicament, la senyoria o els seus agents.

Aquesta lectura restrictiva que ara hem fet de l'ensagrerament limita força l'ús historiogràfic que pot fer-se del fenomen o dels seus elements, que inicialment es vinculen als censos parroquials i que es subordinen a les jerarquies eclesiàstiques i feudals. Altrament, això contradiu l'arquetip admès comunament sobre l'origen popular de les sagreres que seria, només, un tòpic, malgrat que la institució s'obri progressivament als pagesos que acabaran per lliurar en massa el seu cos als cementiris parroquials.

Demostrades les seves qualitats analítiques durant trenta anys, avui l'*incastellamento* es redefineix en els seus continguts i qualitats gràcies a les noves reflexions de Pierre Toubert.²⁷⁰ També Pierre Bonnassie ha revisat recentment la seva proposta sobre la implantació del feudalisme a Catalunya, una aportació renovada on ressegueix l'evolució dels significats dels primers usos feudals, primeres referències que apareixen a un ritme que és similar al de la Pau de l'Església i que es multipliquen com ho fan els agents de la feudalitat.²⁷¹ En seguir les iniciatives d'aquests autors, com abans, finalment ara pensem que ha arribat l'hora també de revisar el paper que pot atorgar-se a l'ensagrerament en el procés d'implantació de la feudalitat a Catalunya, tot i que no pretenem definir ni establir prescripcions que condicionin l'ús del concepte.

²⁷⁰ P. Toubert, "L'incastellamento, mode d'emploi", H. Débax (ed.), *Les sociétés méridionales à l'âge féodal. Hommage à Pierre Bonnassie*, Toulouse, 1999, p. 119-124; "L'incastellamento. Problèmes de définition et d'actualisation du concept", *Actes del congrés Els Castells Medievals a la Mediterrània Nord-Occidental*, Arbúcies, 2003, p. 21-35.

²⁷¹ P. Bonnassie, "Sur la genèse de la féodalité catalane: nouvelles approches", *Il feudalesimo nell'alto medioevo. (Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 47)*, Spoleto, 2000, p. 569-609.

Així, s'observa que les conclusions precedents encaixen amb molta dificultat en el principal model historiogràfic actual de referència, on l'estereotip de la "mutació feudal" ha atorgat un rol a l'Església i a la Pau de Déu, el de restaurar l'ordre públic en una època convulsa. Si, a nivell general, la inoportunitat històrica de la noció d'ordre públic o l'absència de convulsions duradores són els arguments que genèricament es fan servir contra el "mutacionisme",²⁷² també es cert que, aquí, ningú ha formulat cap proposta alternativa que superi el tòpic de la sagrera-refugi. Ara la confusió inicial que detectem entre dècimes eclesiàstiques o feudals penso que ens servirà per explicar els fonaments materials d'aquells conflictes i de la legislació conciliar. Malgrat els avantatges didàctics demostrats per aquella tendència, el seu model historiogràfic de canvi o de mutació superestructural no ha estat ni hauria d'ésser un mitja analític unívoc i excloent, en benefici, justament, del rigor científic.

Fins aquí, seguint l'exemple de Bonnassie, tots els que ens hem ocupat de les sagreres hem procurat integrar-les en l'anàlisi de la formació del feudalisme a Catalunya, on segons la seva opinió haurien jugat un paper de resistència a la feudalitat. Temps enere jo mateix proposava que, més aviat, les sagreres podien constituir un mitjà d'implantació del feudalisme a Girona, tot i que aleshores sembla que no vaig saber demostrar-ho. Avui crec que cal reafirmar la relació que existeix entre les sagreres i el feudalisme o, més aviat, entre la Pau de l'Església i la feudalitat, tot i que les esglésies i els castells puguin oposar-se en certs nivells funcionals o institucionals. Altres autors com Josep Maria Salrach també han comprovat que a Girona les esglésies pròpies i les dècimes són tingudes per feudals durant els segles XI-XII i que, quan són evaquades amb documents de definició aleshores encara poden ésser tingudes en feu segles més tard pels descendents d'aquells, una situació que evidencia l'adopció de compromisos entre les dues parts. El mateix autor, però, planteja que és al voltant de les institucions feudals on

²⁷² D. Barthélemy, "La paix de Dieu dans son contexte (989-1041)", *Cahiers de civilisation médiévale*, 40 (1997), p. 3-35.

s'articula la resistència al compromís amb l'Església,²⁷³ una opinió que no compartim perquè pensem que la feudalitat és el complement necessari o la conseqüència lògica del procés d'institucionalització de la Pau de Déu. Com hem vist més amunt, fins i tot sembla ésser amb les primeres assemblees conciliars de la fi del segle X com s'iniciaria la pràctica dels juraments i dels compromisos feudals, compromisos que evolucionen al ritme que ho fa el mateix moviment eclesiàstic. Remarquem encara que no es tractaria de coincidències sinó de conseqüències sense dilació, tot i que cal destriar si els usos de la feudalitat suposen reaccions contràries o si són la contrapartida dels nous cànons conciliars, com pensem. Alguna cosa hem avançat per decidir-ho ara.

Temps enrere, en superar els falsos testimonis de la documentació apòcrifa, Odiló Engels i Xavier Puigvert demostraven que les dècimes eclesiàstiques només s'introduïen a Catalunya Vella d'ençà del darrer quart del segle IX,²⁷⁴ una descoberta simultània que ens ha estat molt útil en la nostra recerca i en la dels nostres alumnes. Així ha succeït quan Carolina Batet o jo mateix hem estudiat el procés formatiu de la xarxa castral situada a ponent del Llobregat, uns territoris novament conquerits on, d'ençà de mitjan segle X, s'estableixen desenes de castells termenats als quals s'atribueix la titularitat de la dècima de les esglésies dels respectius districtes.²⁷⁵ Igualment,

²⁷³ J. M. Salrach, "Disputes i compromisos entre l'església de Girona i la noblesa: notes d'unes difícils relacions (segles XI-XII)", *Anuario de Estudios Medievales*, 29 (1999), p. 927-957 i, especialment, p.938.

²⁷⁴ O. Engels, "El clero secular y la red de parroquias", *Symposium internacional sobre els orígens de Catalunya (Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, 23-24)*, Barcelona, 1992, II, p. 267-280 (traducció castellana de l'original alemany "Der Weltklerus und das Pfarrnetz" *Id.* I, p. 477-490), especialment p. 274-279. X. Puigvert, "La introducció del delme a la Marca Hispànica", *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 13 (1992), p. 117-125.

²⁷⁵ R. Martí, "La primera expansió comtal a ponent del Llobregat", *Catalunya Romànica, XIX, El Penedès. L'Anoia*, Barcelona, 1992, p. 28-35. C. Batet, *Castells termenats i estratègies d'expansió comtal a la Marca del comtat de Barcelona. Segles X-XI*, treball de recerca mecanografiat, Universitat Autònoma de Barcelona, 1993; *Castells termenats i estratègies d'expansió comtal. La Marca de Barcelona als segles X-XI*, Barcelona, 1996.

l'estudi de Josep Camprubí sobre el procés de conquesta i estructuració del comtat de Berga ha mostrat com s'implanten parròquies titulars de dècimes des de la fi del segle IX a tota la marge esquerra del riu Llobregat, mentre que a la marge dreta del riu aquesta organització és incompleta, on proliferen els castells, una situació que ja pot verificar-se a inicis del segle X.²⁷⁶ Un cop demostrada la complementarietat inicial que existia entre les parròquies i els castells, en tot cas, semblava clar que a Catalunya Vella els magnats havien disposat lliurement de parròquies i dècimes en règim d'alou fins l'adveniment de la Reforma Gregoriana, quan es tendeix a desposseir-los de la propietat d'aquests drets consuetudinaris en coincidència amb la generalització de les institucions feudals, com observàvem Jaume Oliver o jo mateix en analitzar la implantació i l'evolució històrica dels comtats pirinencs.²⁷⁷

Sense disposar ja d'espai per demostrar-ho, avui tenim la certesa que els rèdits parroquials que centralitzen els sagraments i les sagreres només tendeixen a generalitzar-se arreu de la Catalunya Vella a partir de la fi del segle X, quan es proclama la Pau de l'Església i quan apareixen els primers titulars de feus. No és estrany, així, que els primers magatzems per encabir aquests rèdits, els sagraments eclesiàstics, apareguin poc més tard en mans d'uns i altres, on es comprova que inicialment els eclesiàstics i els feudals promovien i pretenien uns mateixos censos. Com hem vist, la mateixa geografia de les noves sagristies depassa l'àmbit de les diòcesis on s'implantaràn les sagreres i les precedeixen, una difusió àmplia que reflecteix l'estadi evolutiu de la Pau vers l'any 1030, amb sagraments o sagristies que serien similars als *atria* de Borgonya o als *cellaria* del Beauvais francès.

En certes diòcesis, però, la mateixa evolució del moviment

²⁷⁶ J. Camprubí, *Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (segles IX-XI). La formació del comtat*, treball de recerca inèdit, Facultat de Lletres, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 1996, en premsa; "La funció dels *castra* i la seva relació amb les *parrochiae* en el procés d'estructuració territorial berguedà (fi del s.IX – inicis del X)", *II Congrés internacional d'història dels Pirineus*, Girona, 1998, en premsa; "Els *castra* berguedans de finals del segle IX inicis del segle X i el seu context", *Actes del congrés Els Castells Medievals a la Mediterrània Nord-Occidental*, Arbúcies, 2003, p. 205-216.

conciliar tendirà a convertir els censos parroquials en drets específics i a isolar les esglésies en espais sagrats, immunistes. L'acord final redefinit pel príncep de Barcelona en iniciar-se els anys seixanta del segle XI també implica la seva renúncia, al capdavant, a l'alou eclesiàstic que era la seva font d'ingressos i de fidelitats més important, sotmès a partir d'ara a la normativa dels feus, a la subordinació que imposa la teocràcia.²⁷⁸ Aquests acords de Pau i Treva negociats aleshores constitueixen, certament, un compromís programàtic durador, un nou estadi instituint que només serà superat un segle més tard, quan la monarquia desenvolupi noves competències i atribucions dispositives.²⁷⁹ Finalment s'extingeixen les franqueses, i els feudals ja fa temps que apliquen censos o càrregues pròpies, mentre l'Església s'allibera en bona part de la seva rèmora laica.

Pensem que podem afirmar, en conclusió, que el misteri de la implantació de la feudalitat a Catalunya no és altre que el de l'aplicació efectiva i sistemàtica dels censos parroquials, la conversió genèrica de les esglésies en centres de recaptació de rendes. D'ençà de la fi del segle X, el grup feudal en formació i els eclesiàstics han compartit, així, una nova font d'ingressos que ha permès la ràpida proliferació dels efectius d'ambdós grups. Aquí, com també potser al regne de França o a Borgonya, la Pau de Déu i la feudalitat no es contraposen, sinó que es complementen en la construcció del feudalisme sota noves directrius eclesiàstiques. Refractari a la Reforma, no és estrany que l'emperador alemany hagi defensat amb les armes les seves prerrogatives sobre l'Església, com tampoc ha d'estranyar-nos que només sigui

²⁷⁷ R. Martí, "Territoria en transició al Pirineu medieval", *La vida medieval als dos vessants del Pirineu. Actes del 3r curs d'arqueologia d'Andorra 1991*, Andorra, 1995, p. 37-83. J. Oliver, "Senyors capturats?: El delme a la documentació de Pallars i Ribagorça anterior al segle XII", Ph. Sénac (ed.), *Histoire et archéologie des terres catalanes au Moyen Age*, Perpinyà, 1995, p.135-161.

²⁷⁸ R. Martí, "L'alou a la documentació catalana d'època comtal: solució d'un problema historiogràfic genèric", *La vida medieval als dos vessants dels Pirineus. Actes del 4t curs d'Arqueologia d'Andorra 1994*, Andorra, 1997, p. 28-60.

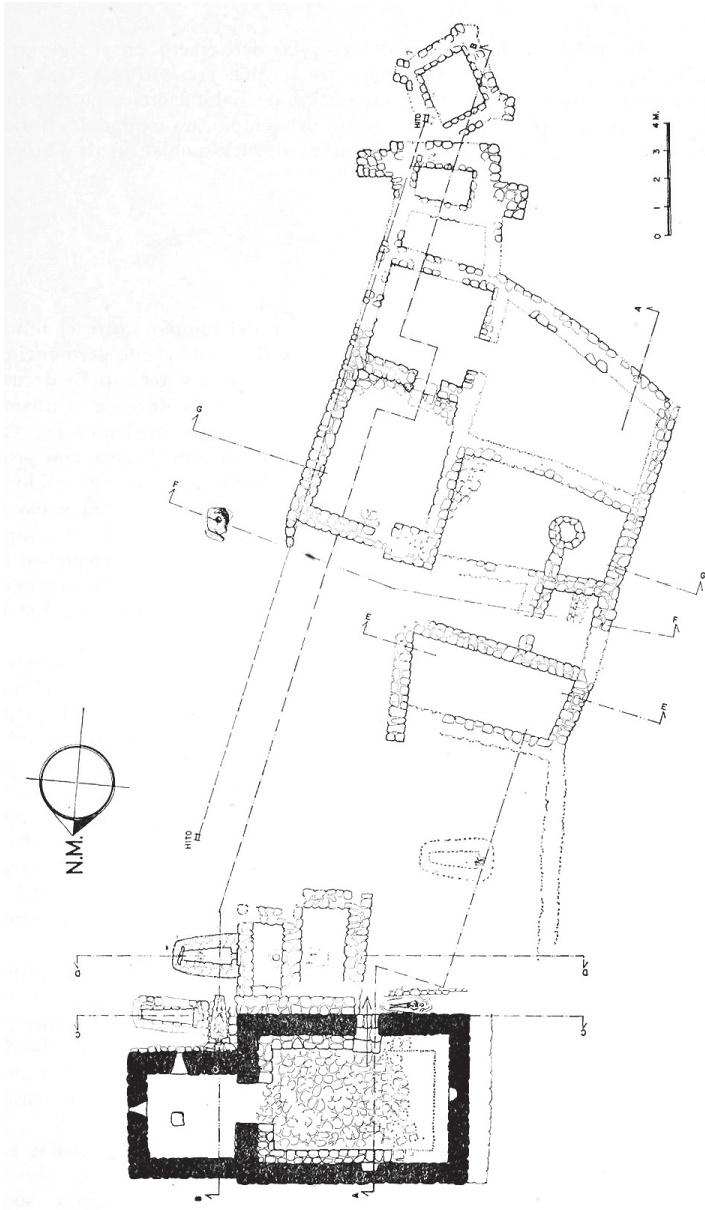
²⁷⁹ T.N. Bisson, "The organized Peace in Southern France and Catalonia (c. 1140 – c. 1233)", (traducció catalana a *L'impuls de Catalunya. L'època dels primers comtes reis (1140-1225)*, Vic, 1997, p. 101-128).

tardanament quan s'introdueixi l'artefacte jurídic del feu als seus dominis.²⁸⁰

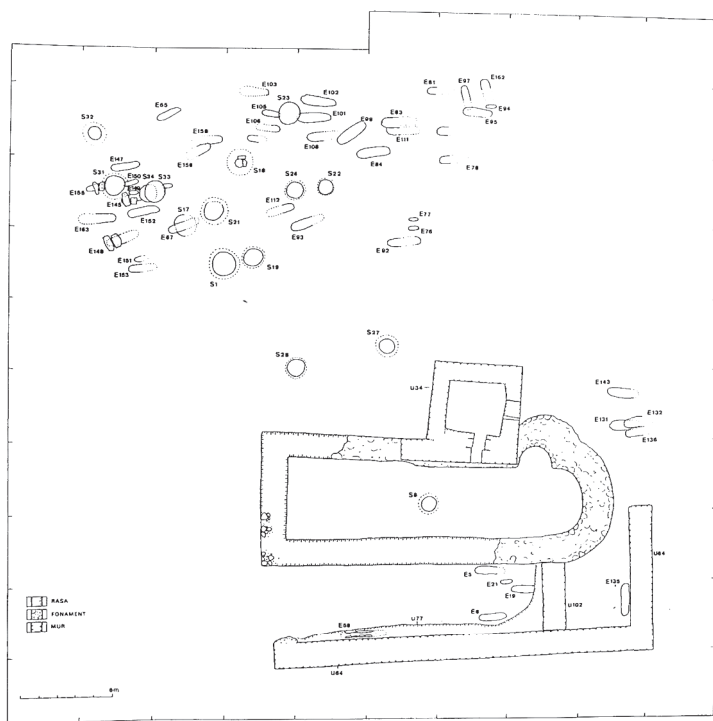
Remarquem, per acabar, la darrera hipòtesi de treball que pensem haver obtingut: la construcció de la feudalitat es verifica inicialment amb l'obtenció sistemàtica de rèdits eclesiàstics, mentre que els seus usos es deriven de la pràctica de compromisos entre els diversos titulars de les esglésies. Així sembla comprovar-se en aplicar les utilitats que ens ofereix l'ensagrerament.

²⁸⁰ F.L. Ganshof, *Qu'est-ce que la féodalité?*, París, 1963 (traducció castellana en *El Feudalismo*, Barcelona, 1979).

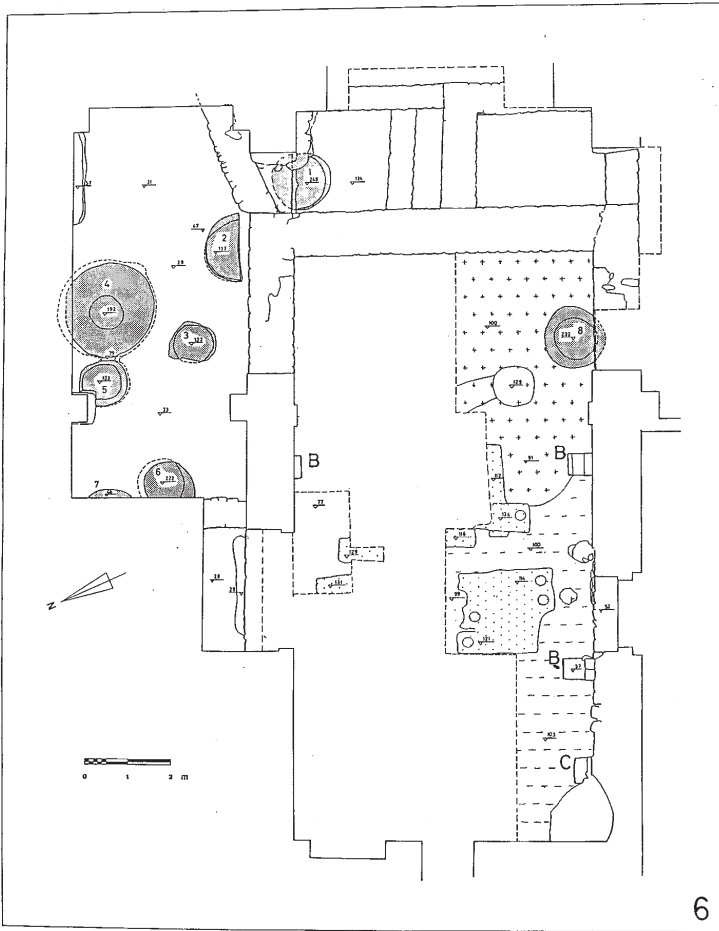
1. *Poblat de Caulers Vell (ex Riu-Roma, 1975)*

2. Església vella de Sant Menna: fase II, segles IX-XI; i fase III, segles XII-XIII (ex Roig-Coll-Molina, 1995)

3. Església castral de Lavit (ex Martí, 1992).

- SITGES
- TOMBES
- AFLORAMENTS DE ROCA I GRAVES COMPACTADES
- ARGILES

- B** BASAMENT DELS ARCS DIAFRAGMA
- C** BASAMENT DEL COR ELEVAT

**LES CELLERES DEL ROSSELLÓ DE MITJAN
SEGLE XIII A LA FI DEL SEGLE XV.
PERMANÈNCIES I EVOLUCIÓ D'UNA FORMA
D'ESTRUCTURACIÓ DEL POBLAMENT**

AYMAT CATAFAU
(UNIVERSITAT DE PERPINYÀ)

Vistes les ponències dels meus predecessors, m'adono com els comtats del nord dels Pirineus són desgraciadament pobres pel que fa a les fonts de la primera part de l'edat mitjana, i fins i tot de la part central o feudal.¹ Aquesta és, segurament, una de les raons per les quals en Víctor Farías, en el moment de proposar una coordinació entre les nostres contribucions, va assignar-me l'última part d'aquesta aproximació a la història de les sagreres.

Però aquesta escassetat de les fonts rosselloneses per als segles X-XII no és l'única raó que em porta a parlar ara del final de l'edat mitjana. En efecte, a l'antiga diòcesi d'Elna, que reunia els *pagi* del Rosselló, del Vallespir i del Conflent, la història de la cellera no s'acaba amb les circumstàncies que han permès el seu èxit, és a dir la crisi central de l'època feudal. De fet, és sobretot gràcies a la seva supervivència, amb la llarga existència que han tingut, que la presentació de les celleres del Rosselló pot tenir avui un interès particular.²

¹ Voldria agrair aquí als meus amics Joan-Daniel Bezsonoff, professor de català a Perpinyà i Lluís To, de la Universitat de Girona, per haver intentat corregir aquest text i permetre que fos intel·ligible. Els errors que resten són tots meus.

² Vegeu mapa de les celleres del Rosselló, fig. 1. Pel que fa als primers temps de les celleres al Rosselló, i també per més detalls sobre els casos esmentats en aquest treball, remeto a la meua tesi doctoral, *Les celleres et la naissance du village en Roussillon*, ed. Trabucaire, Presses Universitaires de Perpignan, Perpinyà, 1998, 717 p.

Hi ha també d'altres aspectes peculiars de les celleres en els quals voldria insistir avui: llur morfologia ben típica en molts casos, llur evolució, el control que els senyors laics o eclesiàstics van aconseguir tenir-hi, i finalment el cas molt especial d'aquestes celleres que han estat construïdes a l'entorn d'un castell i han rebut el nom de *cellaria castrí*.

A – L'EVOLUCIÓ DE LES CELLERES A FINALS DE L'EDAT MITJANA

En la diòcesi d'Elna he pogut aplegar alguns centenars de documents (especialment nombrosos per als segles XIII a XV) que mostren que hi van haver al menys seixanta-cinc celleres anomenades com a tals en els documents conservats, i a més d'això unes tres desenes d'altres molt probables.

Tractaré en un primer punt de l'evolució de les celleres: desaparició, transformació o permanència de la seva funció, i després de l'aparença que tenien a finals de l'edat mitjana, és a dir de llurs característiques morfològiques.

1.- Les celleres desaparegudes o transformades

D'antuvi, no es pot fer un balanç honest si no es té en compte que d'aquestes seixanta-cinc celleres medievals, n'hi ha algunes, poques és veritat, que van desaparèixer molt aviat. Són aquestes les que examinaré en primer lloc.

Després, ens haurem de fixar amb una forma d'evolució molt més corrent, i que s'assembla força al que ha passat a la resta de Catalunya, és a dir, la transformació d'un nombre molt més important de celleres en barris residencials, on es troben cases, habitatges, i no només cellers.

a - Algunes celleres desaparegudes

De celleres desaparegudes, n'esmentaré dues que són les úniques que tinc certament documentades com a tals, i que corresponen a pobles desapareguts des de l'edat mitjana.

La primera d'elles és la de Canomals, un lloc esmentat en un

diploma del rei Lotari a favor del monestir de Sant Genís de Fontanes, el 981, anomenat *villa Canamals* el 1031, i després *Caramals*, els anys 1139 i 1162. Aquest lloc està situat en un punt del recorregut de l'antiga *via Domitia*, on aquesta passava per damunt d'un braç del riu Aglí, a un quilòmetre a l'est del poble actual de Bompàs, i on només hi queda avui un mas important, que porta el nom de l'església parroquial que era dedicada a Sant Salvador. Almenys hi era el 1081, però segurament des de molt abans, si ens basem en la seva situació a la vora de la via romana principal de Septimània, en l'existència aquí mateix d'un pont i d'uns vestigis arqueològics importants de l'època gal·loromana i també, per què no, en l'advocació de l'església que és una de les que es troben des de l'antiguitat tardana.

Aquest lloc, sense dubte un poble de petita importància, va caure a final del segle XII o a començament del XIII en poder del gran monestir cistercenc de Fontfreda, al Llenguadoc, a prop de Narbona. Els cistercencs tenen mala fama pel que fa a l'ocupació del sòl: s'ha dit molt que on s'establien morien els pobles, desapareixien les petites explotacions pageses, en profit d'una agricultura especulativa i de la ramaderia. No sé si és ben bé cert que hagin jugat aquest paper, però veiem a Canomals que no és tampoc una invenció sense cap fonament. En efecte, quan apareix el monestir en aquestes terres és per rebre unes possessions (masos, celler, petites parcel·les de terra contigües als masos) que es troben a la *cellariam veterem*, o *cellariam que fuit*, de Canomals en l'any 1203. Mig segle més tard, l'any 1255, el monestir rep l'autorització del rei per construir allí mateix una nova població, signe indubtable de la desaparició del poble, però aquesta nova creació no es va portar a terme.

No hi ha cap dubte que una cellera va existir a Canomals, a l'entorn de l'església de Sant Salvador, però ja en el començament del segle XIII està perdent la seva vitalitat, i el poble que existia allà, s'està morint. No hi veiem el resultat d'una acció mal intencionada dels monjos de Fontfreda, ja que quan ho reben, tot aquest conjunt de cases, masos, propietats, sembla irremeiablement condemnat.

A Argelers, quan es capbreven els béns del rei de Mallorca, l'any 1292, una declaració esmenta una mitja masada situada a

la vora de la cellera de *Sant Pere de la Celler*, una altra terra està també localitzada en el terme de Sant Pere. En tot el capbreu no hi ha res més sobre aquest lloc, i no se'n troben més esments després. L'església de Sant Pere existia ja almenys des de l'any 981, en una *villa* que era anomenada així mateix. Però finalment, en les darreries del segle XIII es tracta d'un lloc on ha desaparegut tota forma de vilatge, com ho demostra el fet que no s'hi veuen cases, cellers, si no que sols perdura el record del territori pretèrit.

D'aquestes celleres desaparegudes molt aviat, se'n poden extreure algunes lliçons: primerament que semblen ben poques les que van fracassar. Però per això ens cal anar en compte perquè la nostra documentació, molt escassa pel segle XI, no ens permet saber quantes celleres o sageres es van constituir en els inicis, i quantes d'elles no van reeixir a superar el primer segle d'existència. Segurament si es fes el recompte de les sageres esmentades a la Catalunya Vella la proporció de desaparegudes seria més gran que el 5 o 6 per cent que trobem al Rosselló. Malgrat això penso que es pot dir que els llocs on hi havia una església, i encara més una església parroquial amb el seu cementiri, on es van formar al voltant de l'any mil les sageres, tenien un avantatge, una possibilitat més gran de supervivència que no pas els nuclis elementals sols constituïts per un grup de casetes pageses. Això explica segurament que un nombre tan reduït de celleres hagi desaparegut. Fixem-nos encara que aquestes desaparicions van escaure's abans de la crisi de la fi de l'edat mitjana, i per tant no en un context de davallada demogràfica sinó en el procés de concentració dels pobles en la plana del Rosselló, durant una fase d'expansió.

b- Les celleres monopolitzades pels clergues

Una altra forma de mutació d'aquest espai originari de protecció i de pau per a tothom fou en alguns casos la seva monopolització pels clergues. A la seu d'Elna, però també a Espirà d'Aglí com a Perpinyà les construccions pageses, els cellers, no van fer més que donar el seu nom a la cellera: des del moment que van tenir un cert èxit, aquestes concentracions van ser ocupades per les cases de preveres, canonges, el claustre i les

dependències necessàries a la vida comuna d'un grup clerical nombrós. Ve't aquí perquè els esments de celleres hi són breus, i relacionats amb una topografia que ha conservat sobretot el rastre de rics conjunts eclesiàstics.

c - Les cases a les celleres

Molt més freqüent va ser la transformació de les celleres (o sagreres) en barris de pobles: les construccions especialitzades per al dipòsit de collites progressivament van ser substituïdes per cases ordinàries on vivien els pagesos i artesans del poble. Béns immobles anomenats *domus*, *casa*, *hospitium*, i a vegades *mas*, es comencen a fer freqüents en la cellera: no podem aquí fer un recompte exacte de tots aquests esments però són prou nombrosos com per indicar, sens dubte, que un procés d'assimilació de la cellera per la resta del poble està en marxa, fent evolucionar la cellera cap a un barri qualsevol, que va perdent la seva característica d'agrupament quasi exclusiu de cellers. A Tuïr, on la paraula *cellera* s'ha conservat fins avui per designar el barri a l'entorn de l'església, hi trobem algunes *domus*;³ a Torrelles també, i més que això, ja que des de les darreries del segle XIII, ja hi ha una casa amb un pis (*domum cum sotulo et solerio*) a la cellera.

Encara que designi molt sovint l'hàbitat dispers, la paraula *mansus* no té un sentit exclusiu, i també s'usa per tot tipus d'habitatge pagès, segurament més amb el sentit de casa principal que amb el d'explotació. És curiós, tenint en compte el caràcter tan petit, replegat, de l'espai interior de la cellera, que hi trobem cases anomenades masos, paraula que ens fa pensar en construccions més importants que van acompanyades de construccions annexes, de corts i d'espais lliures al voltant. No és impossible, malgrat tot, que la pressió demogràfica i la subdivisió dels masos hagi portat alguns germans o hereus a partir un mas

³ Vegeu plànol cadastral de Tuïr, segle XIX, fig. 2. Tot i que el plànol cadastral de començaments del segle XIX i la topografia actual mostren algunes casetes al carrer avui anomenat *Carrer de la cellera*, aquestes no han sigut mai cases per viure-hi, sinó cellers o granges amb una planta baixa on és guardaven els sacs de blat i el vi en bótes, i un pis superior on es posava la palla.

repartint-ne les terres i també les cases.⁴ Aquest hauria pogut ser el procés segons el qual alguns cellers, potser relacionats amb els masos, es van convertir en cases per viure-hi.⁵ Cases no gaire grans, segur, però, com hem vist, si no es podien eixamplar en canvi s'hi podia alçar un pis superior.

Molt sovint la cellera ha esdevingut un espai compartit entre cellers, que són un testimoni de l'origen d'aquest agrupament específic, i cases que en marquen l'evolució posterior. És el que es veu a Sant Llorenç de la Salanca, una mica el nord de Perpinyà, a prop del mar. El capbreu reial que fou establert l'any 1293 conté algunes declaracions amb referències a béns a l'interior de la cellera: encara que siguin molt escasses⁶ s'hi esmenten

⁴ També es poden imaginar casos més originals. Per exemple una mare que se'n va de la casa on viuen la filla i el gendre, per anar viure en el celler de la cellera en el cas d'una discòrdia entre la nova parella i la sogra, com ho suggereix un document de l'any 1379 que he citat a "La maison rurale en Roussillon du IXe au XVe siècle. Une approche par les textes", A. Rousselle et M.-C. Marandet (dir.), *Le paysage rural et ses acteurs*, Presses Universitaires de Perpignan et Sources-Histoire au Présent, Perpinyà, 1998, p. 191.

⁵ He intentat mostrar els estrets lligams que existien entre una estructura d'habitat dispers, com és el mas, i una forma concentrada de dipòsit de collites, com és la sagrera-celler, a "La cellera et le mas en Roussillon au Moyen Age: du refuge à l'encadrement seigneurial", *Journal des Savants*, 2, París, 1997, p. 333-361. Puc afegir-hi aquí un exemple més, tret de la tesi de Víctor Farías, que m'ha permès utilitzar amb gran generositat: "En otros casos un manso podía disponer de una *domus*, de un *sacrarium* o *cellarium* en una sagrera vecina, hecho que hemos podido observar para los mansos de la parroquia de St. Vicenç de Mollet (*nota*: Arxiu Capitular de Barcelona, Libri Antiquitatum, 461; cf. además Arxiu de la Corona d'Aragó, OR, pergami St. Cugat del Vallès, 870 (1221): el manso de *Torrente* en la parroquia de St. Feliu de Castellar paga *pro una domo que est de tenedonem dicti mansi in sacaria iamdicti Sci. Felicis*; J. Arnall, "Notes i documents per a la història de les Escaules al segle XII", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 20 (1987), ap. 8 (1279), p. 71-72: referència a un *cellario mansi* en la sagrera de St. Martí de les Escaules)", *Poblamiento y sociedad en el noreste catalán. Siglos XI-XIII*, tesi doctoral, Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives, Universitat Pompeu Fabra, Director Dr. Josep Maria Salrach Marès, Barcelona, 1999, p. 32.

⁶ És el que em fa pensar que el rei no és l'únic senyor d'aquest poble, on ha hagut d'establir una senyoria en els afores del nucli central del poble. A Estagell a la mateixa època, també veiem el rei, senyor del poble, tenir només unes quantes possessions a la cellera, on el senyor més important resulta ser l'abat del monestir de La Grassa, al Llenguadoc.

cases, *hospicia* i cellers. Tanmateix, en els casos on no hi trobem gaires cellers és interessant notar que aquest espai continua sent anomenat *cellaria* o cellera.

2.- La supervivència de la funció de dipòsit

Ben segur, el que és més original, i sense dubte important en l'estudi de les celleres del Rosselló, és la notable proporció de les que es van conservar gairebé iguals, intactes, tot al llarg de l'edat mitjana i de l'època moderna. No pas iguals en la morfologia: les formes i els mètodes de construcció evolucionen a la cellera com al seu voltant, però iguals en llur destinació: l'agrupament de petits edificis de dipòsit de les collites.

Una llista dels llocs on encara es troben cellers dins la cellera des de finals del segle XIII fins al XV o més tard seria llarga i de poc d'interès:⁷ notem que es pot avaluar en almenys una meitat les celleres que encara tenen cellers, i de vegades exclusivament cellers, en aquests segles. Voldria donar-ne alguns exemples solts: les de Marqueixanes, Prada i Bulaternera, a la part baixa del Conflent, el de Millars i de Sant Feliu d'Avall al Rosselló. Per comprovar aquesta supervivència de funcions no he utilitzat només fonts escrites, encara que algunes siguin força clares, perquè de proves en tenim també en els cadastres del començament del segle XIX, o en l'observació, gairebé arqueològica, dels edificis actualment conservats en les celleres.

Per Marqueixanes, els esments de la cellera i dels cellers a l'època medieval són breus, però interessants. Ja en parlaré més endavant, però allò que m'importa ara és assenyalar com encara pels voltants de 1820-1830 el conjunt de construccions situades dins l'antiga cellera (esmentada des del 1176) és bàsicament emprat pels propietaris com un agrupament de "granges" com en diu al cadastre, i que hi ha poques "cases" utilitzades com habitatges.⁸ Es veu justament en aquest moment com alguns propietaris compren una "granja" veïna de la que tenen en l'únic carreró de la cellera, per reunir-les i fer-ne una casa. En aquest

⁷ Ja ho hem fet en part: A. Catafau, *Les celleres...*, p. 84-85 i p. 139, on s'hauria d'afegir els casos de Marqueixanes i Prada de Conflent.

⁸ Vegeu plànol cadastral de Marqueixanes, segle XIX, fig. 3.

cadastre sis segles i mig posterior al primer document que parla de la cellera, i segurament posterior d'uns vuit-cents anys al moment de la formació de les celleres o sagrares, les parcel·les més petites ocupades per les "granges" tenen uns tres o quatre metres d'ample i uns vuit metres de llarg: una petita superfície quadrangular que reflecteix bé la intensiva ocupació de l'espai al voltant de l'església, com també ho prova l'estret carrer únic, que té uns dos metres d'ample. L'observació d'algunes d'aquestes construccions, encara conservades avui, de vegades parcialment enrunades, a la part nord-est del carrer de la cellera, mostra que no són cases per viure-hi: hi ha sols dues habitacions, una a dalt de l'altra, formant celler i paller. En la de baix, perquè som en una eminència natural, la planta està rebaixada fins al nivell del mur de la fortificació: s'entra doncs baixant alguns graons, que donen a la planta baixa una aparença de celler, mig enterrat, on hi havia les bótes, les tines, les gerres i també eines endreçades per fer servir en cas de necessitat. A la part de dalt s'accedeix amb una escala de fusta per dins de la "granja", però l'obertura principal està situada a la façana de la "granja", a la part alta, a uns tres metres per sobre del nivell del carreró. És una porta d'un metre i mig d'alt que s'ha de considerar no com finestra sinó com un accés a la planta del paller, la presideix una corriola, que permet estirar amb una corda els fardells de palla o de farratge, els sacs de gra, i altres recursos vegetals que es guarden en aquest paller.

Unes observacions similars s'han pogut fer a Bulatnera, i encara més exactament a Sant Feliu d'Avall, on l'ajuntament volia destruir unes "cases velles" construïdes a l'interior de la cellera, tocant a l'església i a la muralla.⁹ Quan he pogut entrar en aquestes cases encara feien olor de vi, una tenia a la planta baixa un cup de ciment, construït fa menys de cinquanta anys, on es posava el vi, i a la planta alta un paller, tot força deteriorat, però testimoni vivent que no hi vivia ningú sinó que servia com a celler, encara a mitjans del segle XX. No sé si els han destruït, aquests cellers, és veritat que d'interès arquitectònic o artístic no en tenien cap, però sí que en tenen per comprovar la supervivència de la cellera.

⁹ Vegeu plànol cadastral de Sant Feliu d'Avall, segle XIX, fig. 4.

En aquests dos pobles, Marqueixanes i Bulatenera, trobem una altra prova de la recent utilització de les celleres com a dipòsit de collites. La porta fortificada medieval única que permet l'entrada en aquestes celleres ha sigut, en ambdós casos, en part enderrocada, en la seva part inferior, perquè puguin passar-hi els carros, que no són emprats pels vilatans abans del segle XIX, és a dir el moment en què els pagesos començaren a posseir cavalls.

Amb la documentació escrita, voldria fer referència a dues celleres documentades fins a mitjans o finals de l'època moderna: les de Millars i Prada de Conflent.

A Millars sabem del cert, gràcies al capbreu reial del 1293, que a la cellera hi havia trenta-vuit cellers, i que són en mans d'habitants que tenen masos o cases al poble. Als segles XIV i XV trobem encara diversos esments de la cellera. Algun cop s'hi mencionen cases o *hospicia*, però també cellers i patis. Un document del 1528 tracta d'una heretat que comprèn una casa, però també un paller, estable i cortal a la *cellera*.¹⁰ Fins a finals del segle XVI la cellera és distinta de la resta del poble, encara que no sols hi hagin cellers.

Aquest no és el cas de Prada de Conflent: en efecte un capbreu de l'abadia de La Grassa al Llenguadoc de l'any 1504 conté les declaracions de 51 cellers, tots situats dins de la cellera, i a exclusió de la casa del prevere, no hi ha en aquest lloc cap residència dels vilatans.¹¹

3.- L'evolució morfològica de les celleres

A l'interior de les celleres algunes evolucions morfològiques materialitzen la fixació duradora d'allò que va ser, almenys en els seus inicis, una creació bàsicament espontània i poc estructurada.

Primerament van haver de separar l'espai dels vius del dels morts. La sagrera va néixer damunt del cementiri, i no hi ha

¹⁰ Archives Départementales des Pyrénées Orientales (Perpinyà) ADPO, 3E1/3016, notari Joan Blasi Carbonell.

¹¹ ADPO, 1J 221. Estudiad a "L'apport de la recherche historique", A. Catafau, A. Molinier, O. Passarrius, *La Maison Jourda*, DFS, dir. Astrid Huser, AFAN-CRHiSM, març 2000.

dubte que al començament hi va haver problemes en aquesta coexistència. Els constructors dels cellers excavaven la terra, destruint tombes i remenant ossos.¹² El cas de Marqueixanes ens pot indicar un *terminus ad quem* per aquesta delimitació del cementiri dels morts. En efecte, quan es va construir la muralla per protegir la cellera, segurament el 1172,¹³ aquella va deixar fora la part del cementiri. En aquesta data ja eren, doncs, ben circumscrites les àrees dels cellers i de les tombes. Però segurament la separació va ser molt més abans en altres casos. A Torrelles, quan es dóna un celler al monestir de Sant Miquel de Cuixà, l'any 1070, hom pot veure ja que el carrer de la cellera és tancat per una porta. Aquest és el primer signe d'una defensa organitzada, però també es pot deduir que des d'aquest moment els cellers agrupats d'ambdós costats d'un carreró que dóna el volt als costats sud, est i nord de l'església, havien deixat lliure de construccions la part oest on es troba el cementiri.

L'església també va evolucionar al centre de la cellera. Si podem pensar que les esglésies de la primera meitat del segle XI ja eren de pedra, amb un estil romànic primerenc on es devien aprofitar força elements anteriors, no es pot dubtar tampoc que un

¹² V. Fariás cita un document d'aquest moment en que es construeixen els cellers. L'autoritat episcopal es preocupa d'aquesta "anarquia", però quan les celleres-sagreres, en gran part, ja s'han edificat. L'any 1054, el bisbe Guislabert de Barcelona, limita l'extensió del sector edificat de la sagrera de Sant Boi de Llobregat, que podria fer desaparèixer el cementiri de l'església. Hi ha encara en aquest moment una competència entre espai laic i espai sagrat a l'entorn de l'església: *neque enim sit licitum tantas ibidem construere domos aut sacraria ut penitus ipsa aboleantur cimiteria*, (ACA, *Libri Antiquitatum*, IV, n° 148, citat a V. Fariás Zurita, *La sacraria catalana (950-1200). Aspectos y modelo de un espacio social*, tesi de llicenciatura en Història medieval, Universitat de Barcelona, 1989). Això és per a mi un altre argument per opinar que hi hagué una iniciativa més popular que eclesíastica i episcopal en les construccions de sagreres o cellers, com he intentat explicar en la discussió que va seguir les ponències de la jornada de Girona. Això no vol dir que les disposicions de la Pau i Treva no hagin afavorit la difusió de les sagreres, però sobretot han institucionalitzat una realitat que la precedia des de feia poc temps i ha permès que esdevinguessin un agrupament permanent, inscrit de manera duradora en la topografia dels pobles.

¹³ ADPO, sèrie H, 141/2, dit "Inventari d'Agullana", fol. 11 r°, document del rei Alfons atorgant a l'abat de Sant Martí del Canigó *quod possit construere fortitudinem sive forciam in villa de Marchexanes*.

nombre important d'aquestes esglésies foren reconstruïdes, en gran part fetes de bell nou, al segle XII. Diverses consagracions de la segona part d'aquest segle, així com estudis arquitectònics i artístics, ho asseguren. Això no es va poder fer sense destruir, per causa d'extensió, una part dels cellers recolzats a la paret del primer edifici de culte. Però d'aquestes destruccions de cellers, la documentació del segle XII no en guarda cap traça.¹⁴ És que aquestes esglésies ja no eren prou amples per falta d'espai o és que l'increment demogràfic dels segles XVI i XVII i els canvis de gust les van fer massa petites o massa passades de moda? El fet és que a finals de l'època moderna un nombre important van ser enderrocades i refetes de bell nou. Això va acompanyat, segurament, amb una pèrdua d'importància dels cellers, esdevinguts inútils com el mateix recinte fortificat que els envoltava –s'hauria de fer un estudi més precís del context històric, demogràfic i econòmic que ho va afavorir–, però en aquest moment sí que tenim una documentació més precisa, amb comptes de les fàbriques que compren cellers i cases tocant a l'església per destruir-los: és el cas a Prada, Marqueixanes i Illa de Tet.

L'últim element morfològic que proporciona a la cellera un caràcter original és la seva fortificació. Ja n'he dit quelcom al principi. Apuntaré només que a finals del segle XIII gairebé totes les celleres tenen valls, muralla i de vegades torres. El campanar n'és una, i no la menys important. És aquesta fortificació que va fer evolucionar el nom de la cellera. Des dels últims segles de l'edat mitjana les celleres perden el seu nom, i en la majoria dels casos se'n diuen *forcia*, *força*, *fortalicium*, *fortitudo*, *fort*, a vegades *castrum* o *castell*. I això fins i tot en els llocs on es troben encara cellers, com a Prada al 1504, on només un dels cellers és situat a la cellera, mentre que tots els altres es situen *intus fortalicium*, o *dins la força*.

Aquesta fortificació de finals del segle XIV o del segle XV no pot tanmateix assimilar-se amb el primer recinte de la sagrera o cellera dels inicis. De fet, alguns documents ens mostren com

¹⁴ Això no ha de sorprendre, donat que els textos tampoc no parlen gairebé mai de la construcció de les esglésies.

a finals del segle XIV i sobretot al començament del XV alguns pobles del Rosselló havien perdut una gran part de llur població a causa de les epidèmies o de les guerres i de l'atracció de les ciutats veïnes més importants, com Perpinyà. A pobles com Bompàs, Pià, Sant Feliu d'Amont, Sant Hipòlit i Vilallonga de la Salanca, existien de vegades muralles més amples que la fortificació original de la cellera, corresponents a una fase posterior de creixement dels pobles, sobretot en els segles XII i XIII. Després de la crisi demogràfica, els habitants van abandonar aquests valls i muralles que havien esdevingut inútils perquè eren massa amples, i van tornar a ocupar l'antiga cellera: van reconstruir les antigues muralles, o van construir-ne de noves per fortificar-la. En un moment on a la Septimània o al Llenguadoc, davant les mateixes amenaces –el pillatge per les “Grans Companyies” i les destruccions per les hosts de la guerra de Cent Anys– s’anaven creant els “forts vilatans”,¹⁵ al Rosselló, els vilatans no van tenir més remei que reocupar les celleres i assegurar-ne la defensa.

Sigui doncs des del punt de vista de la funció o del de la morfologia, hi ha hagut força elements d'evolució de les celleres, però que s'han combinat amb altres elements de permanència molt forta.

B – SENYORALITZACIÓ, O FEUDALITZACIÓ, DE LES CELLERES

La permanència de les celleres i la importància que han tingut en la fixació de l'hàbitat no es pot entendre si no es té en compte llur arrelament a la societat de l'època medieval. Ràpidament, en efecte, les celleres van ser instrumentalitzades pels senyors, tan laics com eclesiàstics, per tal de controlar aquests espais de concentració de les riqueses agràries, i assegurar-se així que no se'ls escapessin la part de les collites que els tocava recaptar, o que pretenien recaptar.

¹⁵ Els “forts villageois”, estudiats per Laurent Macé a la regió de Tolosa de Llenguadoc, “Morphogenèse villageoise et aménagement seigneurial. L'exemple de Douzens (Aude)”, *Archéologie Médiévale*, 28 (1998) p. 149-160.

1.- Els senyors eclesiàstics: protectors naturals i propietaris de celleres

Contràriament al que es pot entreveure en la documentació dels segles XI i XII pels comtats del sud dels Pirineus, no em sembla que al Rosselló les celleres siguin d'iniciativa episcopal. No tenim aquí una cellera que es vegi clarament formada per la iniciativa d'un bisbe, això, si no es deu només a una manca de textos, podria indicar un context una mica diferent de les diòcesis del sud. La intervenció del bisbe d'Elna en la qüestió de les sagreres o celleres en el Rosselló es va limitar a algunes actuacions d'ordre jurídic i canònic: prengueren la forma de consagracions d'esglésies amb atribució o confirmació del cementiri de trenta passos, i al mateix temps la participació a les assemblees de Pau i Treva, tant de Toluges com d'altres llocs de Catalunya o del sud de França.

Per altra banda, és cert que els que es van implicar activament en la defensa de les celleres són els establiments monàstics, les grans abadies benedictines, però més tard també els Templers.¹⁶

Recordaré aquí sols el cas de l'abadia de La Grassa que tenia la senyoria directa de deu pobles del Rosselló, i a set d'aquests, almenys, hi havia una cellera a l'edat mitjana. L'abat de La Grassa va procurar conservar-les ben sotmeses sota el seu domini, protegint-les dels intents de control per part dels senyors laics de l'entorn i fins i tot afavorint la fortificació de les celleres.

L'exemple de Prada de Conflent és, un cop més, ben il·lustratiu d'aquesta presència monàstica, i de l'ús que va fer el monestir de la seva implantació al cor del poble. La cellera és de fet el centre de la senyoria tant des d'un punt de vista econòmic com jurisdiccional. L'abat de La Grassa té a Prada una casa on es troba la pallissa que serveix per recaptar la part que se li ha de donar de les collites: fins al segle XVI es fa menció explícita de l'obligació per part dels pagesos que tenen masos o terres sota senyoria de l'abat de portar la part deguda de les collites a la casa del cambrer del monestir, el monjo encarregat de la percepció dels recursos d'aquesta senyoria, dintre el *fortalicium* o cellera.

¹⁶ He estudiat aquest aspecte a "Celleres i monestirs al Rosselló", *Territori i Societat a l'Edat Mitjana* (Universitat de Lleida), III (1999-2000) p. 167-180.

Una situació comparable es pot deduir a Marqueixanes, on l'abadia de Sant Martí del Canigó posseeix un celler de mida més ampla que els altres a la cellera d'aquest poble,¹⁷ o a Costoja (al Vallespir), on un capbreu de finals del segle XII notifica que els tinentes de masos portaran els censos al celler de l'abat de Santa Maria d'Arles a la cellera.¹⁸

Com senyors gaudint d'una part dels drets de justícia, els abats de La Grassa tenien també una presó al costat de llur casa de la cellera de Prada, i els d'Arles indubtablement van queixar-se pel fet que el senyor del castell de Serrallonga hagués instituit unes forques de justícia, un costell, al mig de la cellera de Costoja, cosa que explica que aquest senyor doni ordre de destruir-lo en el seu testament, al moment de marxar a la croada, l'any 1267.¹⁹ Aquest exemple ens mostra com les celleres foren de vegades el centre de les oposicions i la competència entre laics i eclesiàstics.

2.- La intrusió dels senyors laics a les celleres

Si la presència dels senyors eclesiàstics es pot entendre com a normal o explicable referint-se a les celleres de llur domini, és més notable encara, i més sorprenent, la generalització del control de les altres celleres pels senyors laics.

D'aquesta presència que esdevingué ràpidament un control, i més encara una apropiació de part o la totalitat de la cellera, en tenim diversos exemples que en demostren la progressió al llarg dels segles. A finals del segle XI és un *miles* qui llega en el seu testament dos *sacrarios* a la sagrera d'Illa de Tet.²⁰ Al segle XII ja

¹⁷ B. Alart, *Cartulaire Manuscrit*, Mediateca de Perpinyà, t. VIII, p. 249-253, text editat parcialment a l'annex: *Et donamus tibi duos cellarios in cellaria de Marechexanis, unum secundum magnitudinem cellarii Sancti Martini, et alium magnitudinis aliorum.*

¹⁸ *in nostro cellarario de Custodia*, ADPO, 1B 79.

¹⁹ *Et volo et mando quod costel quod ego primus et noviter feci fieri apud Custodiam, reconveatur et omnino destruatur et dirrumpatur. Recognoscens quod ego nec antecessores meos non habuimus costellum infra cellariam de Costoga*, ADPO, 1B 79.

²⁰ El 28 de febrer de 1076 Pere Miró dona a la seu d'Urgell els seus alous dels comtats de Rosselló, Vallespir, Fenolleda, l'alou d'Illa i l'alou d'Aiguatèbia que els seus avantpassats havien adquirit de sant Ermengol: *in villa Insula in eius terminis vel agencensiis, id sunt casas, casalibus,*

veiem el vescomte de Rosselló, radicat al castell de Tatzó d'Avall, donant als Templers la seva part de la cellera de Llupià, cellera que comparteix amb el monestir de Sant Pere de Rodes i amb al priorat de Santa Maria del Camp a Paçà. Més encara, aquesta mateixa donació situa dintre la cellera de Llupià una casa noble, residència senyorial,²¹ tocant a la capçalera de l'església.

Al segle XIII la cellera ja pot portar el nom del seu propietari, un senyor laic veí, com a Torrelles, l'any 1204, on la cellera està sota el domini d'un tal Pere del Castell, i és anomenada *celera Petri de Castello*.²²

Aquests exemples, escollits entre d'altres, demostren, segons la meua opinió, que la cellera ha format part, des del moment en què es va establir de manera permanent, d'un sistema de control i domini de la pagesia, jugant el paper d'un lloc central on s'instal·len tant els senyors laics com els eclesiàstics. D'una certa manera és així com la cellera ha pogut sobreviure, amb un sentit molt diferent del que tenia en els seus inicis. Si la sagrera-celleria va ser en el segle XI un intent de resistència a les violències i a l'extorsió feudal, la seva supervivència ha pogut ser efectiva enmig d'una societat totalment feudalitzada només perquè ha estat integrada en un sistema social on els dominants van poder controlar la cellera igualment com les terres i els homes, i a més fer d'aquest antic espai de pau un dels instruments d'aquest control.²³

curtes cum illorum superpositis vel cum omnibus columbariis sive cum omnibus sacrariis qui sunt intra sacraria Sancti Stephani... vel cum ipsos mansos qui sunt in ipsa villa..., C. Baraut, "Els documents dels anys 1076-1092 de l'arxiu capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, VII (1984-1985), núm. 905, p.36-37.

²¹ *nostro estare dominico quod est ad caput jamdicte ecclesie*, any 1136, Cartulari del Mas Déu, fol. 115.

²² ADPO, 1B46 (B. Alart, *Cartulaire manuscrit*, t. A, p. 638-639).

²³ Sobre aquest punt de vista, vegeu A. Catafau, "Etapas et modalités de l'intégration des *celleres* au système seigneurial en Roussillon : leur rôle dans le renforcement de la domination et le contrôle des paysans et de l'espace", *Aspects du pouvoir seigneurial de la Catalogne à l'Italie (IXe-XIVe siècles)*, *Rives nord-méditerranéennes* (Université de Provence), 7 (2001) p. 13-26.

C – DE LA CELLERA A L'“INCASTELLAMENTO”

La contradicció inicial entre cellera, refugi dels pagesos i de llurs béns, i castell, lloc d'exercici de les pressions sobre la pagesia, es va matisar durant els segles. Veurem ara com gairebé es van assimilar aquestes dues realitats inicialment tan oposades.

1.- La *cellaria castris*: la forma de la cellera com a suport de l'“incastellamento”

En el vessant nord de l'Albera, el castell de La Roca és documentat des de finals del segle XI. Dominava un territori constituït per tres *villae* d'origen carolingi, on es van instal·lar als segles IX i X uns repobladors hispans, monjos o pagesos. És possible que hi hagi hagut allà un castell d'època carolíngia, la *Roca Frusindi*, possessió d'uns hispans afavorits pel poder reial, però no en tenim cap menció ulterior. Allò que és cert és la presència d'almenys tres esglésies abans de l'any mil. Aquest conjunt territorial va ser reunit al segle XI en el *terminium* d'un castell feudal. L'agrupament de la població va seguir en aquest cas un procés original que combina la forma de la cellera amb el model més clàssic de l'*incastellamento*.

A les darreries del segle XII, l'any 1188, el senyor del castell de La Roca d'Albera concedeix a una dona un celler situat dins la cellera del *castrum* de La Roca, que la mateixa beneficiària va construir.²⁴ Aquesta *cellaria castris* té un caràcter totalment diferent de les sagreres-celleres: la *cellaria castris* no està situada a l'entorn de l'església, sinó al peu del castell, que es troba en un turó coronat per una torre i un recinte fortificat estret protegint l'habitatge senyorial. No hi ha allà tampoc un cementiri: esglésies i cementiris es troben a la part baixa del terme, al contacte amb la plana. Altra diferència essencial, la cronologia de constitució d'aquesta *cellera de castell*. Com ho mostra la concessió del senyor, la construcció d'aquest celler no pot ser anterior a la

²⁴ ADPO, H 212, vegeu A. Catafau - O. Passarrius, “Laroque-des-Albères de l'Antiquité à la fin du Moyen Age. Histoire et archéologie du peuplement et de la mise en valeur d'un terroir villageois”, *Études Roussillonnaises*, XIV (1995-1996) p. 7-30.

segona meitat del segle XII, és a dir, almenys un segle o un segle i mig després del moment de la formació de les sagreres-celleres sobre els cementiris parroquials.

Tanmateix, hi ha també algunes similituds entre aquesta cellera de castell i les més clàssiques que es van formar anteriorment a l'entorn de les esglésies. La *cellaria castrí* de La Roca és un agrupament d'autèntics cellers: s'han de pagar per ells censos en vi i els tinents dels cellers viuen en cases o masos situats a fora de la cellera. L'estructura de la cellera de La Roca, fortificada amb una muralla construïda segurament al segle XIII, va evolucionar. Els cellers van ser substituïts per cases o casetes des del segle XIV, però encara pagaven uns censos en vi al segle XV. La muralla va integrar en aquest mateix segle XIII l'església parroquial desplaçada del seu emplaçament original de la plana per apropar-se al nucli principal de població i al lloc de poder. Des de finals del segle XIV la paraula cellera no es troba gairebé mai més, i hom parla del *fortalicium* per designar el conjunt emmurallat del nucli central, de vegades precisant que una casa és *intus sellariam seu fortalicium* per a indicar la continuïtat del lloc malgrat el canvi de nom.²⁵

Un bon nombre dels pobles formats al Rosselló segons el model de l'*incastellamento*, segurament una mica més tard que els que es van formar entorn de les sagreres, van ser iniciats per celleres voluntàriament instituïdes al peu d'un castell. Les podem trobar a totes les vores muntanyoses del Rosselló. A l'Albera, a més de La Roca, aquesta forma de *cellaria castrí* la trobem també a Montesquiú, i més amunt al Vallespir, a Montferrer. Als Aspres, a l'est del massís del Canigó, se'n troben a Banyuls dels Aspres, a Sant Marçal, a Bellpuig i a Corbera.²⁶ En el baix Conflent la cellera d'Eus s'ha format també al peu del castell, igual com a les Corberes, als pobles de Planeses i de Tauteüll. Un altre punt comú entre totes aquestes celleres és que els senyors dels castells que les han instituïdes són dels més poderosos. Això va ésser segurament una condició necessària per a l'èxit d'aquestes empreses de reorganització del poblament.

²⁵ 1396-1397, ADPO, 8 J 20.

²⁶ A. Catafau, *Les Celleres...*, p. 93-99.

Si parlo de reorganització del poblament a iniciativa senyorial és perquè aquestes celleres de castells no es van crear en llocs deserts, ans al contrari, van inserir-se al mig d'una xarxa de poblament més antiga, on les sagreres-celleres (vull dir les que s'havien format sobre el cementiri) ja eren presents. Es tracta doncs d'una veritable competència que va finalitzar amb un altre teixit de poblament, on ben sovint les sagreres primerenques van quedar enrunades, van desaparèixer i només en van quedar, aïllades al mig dels camps, unes esglésies com a únic vestigi del poblament inicial, a vegades amb llur cementiri a l'entorn.

2 – El castell competència de la cellera

Ja he parlat de les celleres o sagreres desaparagudes “naturalment”, però a vegades, és la competència directa dels castells i dels agrupaments que van fer néixer el que fa desaparèixer les autèntiques sagreres dels voltants.

Voldria sols recordar aquí els 43 *sacrarii* que el senyor de Corsaví saquejava a les darrerries del segle XI, a l'entorn de l'església de Sant Martí, uns centenars de metres més avall del castell de Corsaví.²⁷ Allà no s'hi va fer cap poble estable. L'amo de la torre era massa potent i la gent es va haver de posar sota la seva protecció.

En aquest cas la competència va continuar expressant-se durant el segle XII sota la forma d'una rivalitat entre l'església del castell, a la qual els senyors volien atribuir el dret de sepultura, i l'església parroquial, on s'havia constituït l'antiga sagrera, església parroquial que el bisbe d'Elna volia protegir com a únic centre de la parròquia.

Un cas similar es pot identificar a Montesquiú, a l'Albera, on uns sagrers són documentats als finals del segle X, i on la consagració de l'església, als inicis del segle XII (però segurament és una confirmació d'un estat anterior) esmenta un cementiri de

²⁷ *Recognovit ipse Raymundus toltas quas faciebat de ecclesie sancti Martini cum sacrariis XLIII, quae erant in ipso cimiterio*, P. de Marca, *Marca hispanica sive limes hispanicus, hoc est geographica et historica descriptio Cataloniae, Ruscionis et circumjacentium populorum, ab anno 817 ad annum 1258*, ed. Stephanus Baluzius, París, 1688, doc. 304, cols. 1185-1186.

trenta passos. Baixant de la muntanya on tenien llur primera torre, en un pic anomenat Sant Cristau, els senyors van instal·lar un nou castell sobre un turó que dominava més directament la plana, poc abans de l'any 1084. I és en aquest lloc, al poble actual de Montesquiu, que trobem documentada, a la segona meitat del segle XIII, una *cellaria castri*: en aquest moment ja són cases que es troben dins la cellera del castell, tocant a l'hort del castell, i pagant un foriscapi al senyor.

Més tardanes, sens dubte, foren les desaparicions dels pobles originals formats en els termes dels castells de La Roca, Corbera i Eus. En tots aquests llocs van ser les celleres dels castells les que van provocar el moviment de concentració del poblament, fent desaparèixer petites entitats de poblament agrupat a l'entorn de les esglésies.

A La Roca es poden identificar cinc o sis pobles en el terme abans l'any mil, quatre estaven agrupats a la vora de les esglésies de Sant Julià, Sant Feliu, Sant Fructuós i Sant Llorenç. Uns testimonis arqueològics indiquen la presència d'habitatges al costat de les esglésies, pels volts dels segles X-XI. Després de l'aparició de la cellera del castell i del poble de La Roca, aquests nuclis van debilitar-se, però les cases no en van desaparèixer totalment, i alguns masos es van conservar, a vegades fins a l'època moderna, en els més importants d'aquests paratges, a l'entorn de les esglésies, amb una forma d'habitatge semidispers.

Aquests exemples –malgrat una certa escassetat de fonts que no ens permet proposar una cronologia de l'*incastellament* i del despoblament de l'habitatge al costat de l'església– ens mostren com la competència d'un castell en mans d'un poderós senyor feudal pot arribar fins i tot a fer desaparèixer un poble molt ben instal·lat. Igualment són la il·lustració de la utilització del model de la cellera, sota la forma de la cellera del castell, per competir amb un agrupament sens dubte de forma eclesial i probablement de tipus sagrada.

3 - La cellera: un *castrum* al cor del poble

A la plana del Rosselló, la cellera, ben sovint, ocupava el lloc d'un castell inexistent al centre del poble, jugant el seu paper tant per als senyors que hi habitaven i hi havien establert llur centre

de control i de domini, com per als pagesos que hi continuaven guardant les collites i hi buscaven un lloc de protecció en cas d'atac en temps de guerra. Aquesta certa confusió entre cellera i castell que hem pogut veure també en el vocabulari – quan la cellera és anomenada *fortalicium* o *fortia*– reflecteix una evolució que en el decurs dels segles ha acabat per superar les diferències originals. Si els castells no van ser, almenys a la plana del Rosselló, un element estructurant del poblament, és perquè els pobles emmurallats van jugar aquest paper centralitzador, i al centre, la cellera, sovint la única part efectivament fortificada, va esdevenir el lloc on s'instal·laren els senyors, o els seus agents, fent-ne un “*castrum* sense castell”.

Les actuacions dels senyors pel que fa a la cellera, van ser també molt similars a les que tenien per costum de fer pels castells: prestaven juraments de fidelitat per celleres (Tatzó), prenien possessió de les celleres com en el cas dels castells, fent obrir i tancar les portes, fent cridar el seu crit de guerra, posant llur bandera i instal·lant una guarnició (Bages); a vegades instal·lant un castlà de l'església o del campanar al centre de la cellera (Costoja) i infeudant-les a vassalls (Bages). Un document de la primera meitat del segle XVII ens mostra també, com en el temps de las guerres entre els reis de França i els d'Espanya un poble format a l'entorn d'una cellera, com Sant Esteve a la plana del Rosselló, tenia encara una gran porta que tancava el recinte emmurallat, el cor del poble, on es trobava l'església i el cementiri.²⁸

Per als habitants del poble, l'única funció que la cellera conservava de les seves atribucions originals era la poder concentrar les collites en un recinte fortificat, ben defensat, i si era necessari, de poder refugiar-s'hi en temps de guerra. Així veiem el bisbe d'Elna autoritzar el seu vassall, que té el feu de Bages, i als habitants d'aquest que tenien celler al *castrum* –és a dir a la cellera– a refugiar-se a la cellera, a finals del segle XIII.

Entre les dues realitats, des dels orígens oposades, que foren cellera i castell una forma d'assimilació va realitzar-se, doncs, en els mots, en les obres i en la funció, cosa que va afavorir la

²⁸ Vegeu fig. 5, document ADPO, 1B p.477.

conservació d'un espai d'origen eclesial i de protecció enmig d'un ordre social i d'un territori totalment feudalitzats.

CONCLUSIÓ

Penso que per concloure es poden sintetitzar algunes característiques particulars de les celleres del Rosselló, que permeten explicar llur difusió tan ampla en el territori que he estudiat i llur supervivència tan llarga en el curs dels segles.

Primerament no puc fer més que repetir allò que hauran dit segurament els meus antecessors en les jornades: la difusió molt àmplia de les sagreres-celleres es deu, sens cap mena de dubte, en primer lloc a la violència i a la intensitat dels canvis socials de les primeres dècades del segle XI al Rosselló, com a la resta de Catalunya; en segon lloc, a la protecció de la qual van gaudir per part de les institucions eclesiàstiques, els bisbes amb les consagracions i els concilis de Pau i Treva, o de manera més general els eclesiàstics com a senyors naturals de les esglésies, dels cementiris i de les sagreres.

Això no vol dir, a parer meu, que els pagesos que van construir els primers sagrers sobre el cementiri ho fessin sense exemples o models culturals anteriors a l'any mil. Van aprofitar segurament una legislació anterior, la que havia instituït l'Església carolíngia amb la creació del cementiri cristià al voltant de l'església parroquial i la protecció de la qual aquell gaudia, assimilat a un lloc sagrat.²⁹ Es van aprofitar també del model de construccions o d'establiments primerencs en la terra sagrada al voltant de l'església, i que eren per exemple la casa del prevere, la sagristia, potser unes cases pageses, i, perquè no, uns dipòsits de collites rebudes com a delmes per l'església parroquial. També van aprofitar una paraula que existia abans de l'any mil, i que trobem per designar algunes d'aquestes construccions en l'àmbit de l'església: és a dir la paraula *sacrarium* o *sacraria*.

Si continuem examinant les evolucions semàntiques tampoc

²⁹ C. Treffort, *L'Église carolingienne et la mort*, Lyon, 1996, p. 150-153.

no em sembla dubtós que l'ús de les paraules *cellera* i *celler* en lloc de *sagrera* i *sagrer* va afavorir la desacralització d'aquest espai, va acompanyar la seva laicització i fins i tot la integració als patrimonis i als usos feudals. Però també es pot considerar que és una conseqüència d'aquesta desacralització. De totes maneres, com a causa o com a conseqüència, em sembla evident que els dos fets –social i lingüístic– van relacionats.

La supervivència de les celleres s'explica, com he dit, per la recuperació que en van fer els senyors, tan eclesiàstics com laics, i per la seva adequació amb el sistema social de domini que va fer de la cellera senyorial una eina de control i d'emmarcament de la pagesia, tema que aquí no tractaré.

Però voldria, per acabar, insistir en l'adequació del model de la sagrera o cellera tant al poblament concentrat, com el que veiem a la plana del Rosselló, on predomina aquesta forma de poblament en pobles aglomerats al voltant d'una cellera original; com també, i això pot semblar més sorprenent i curiós, al poblament dispers. Al Vallespir, a l'Albera, com en altres parts de Catalunya on l'ocupació del sòl és dispersa i l'estructuració de l'espai agrícola es fa en masos aïllats, es troben dins de la sagrera o cellera, al voltant de l'església (o de vegades del castell), els cellers dels masos dispersos i allunyats del nucli central de la parròquia. Fent la funció de centre de dipòsit de collites, de percepció i control, com ho podia ser en les zones de poblament concentrat la sagrera o cellera, va tenir doncs un paper important també en la polarització de l'hàbitat dispers.

Espero que aquestes remarques, massa llargues, permetin obrir una discussió sobre l'evolució de les formes de poblament i el paper que hi van jugar les formes concretes però també evolutives que eren els nuclis eclesials, castrals o els masos.

Figura 1: Mapa de les celleres del Rosselló

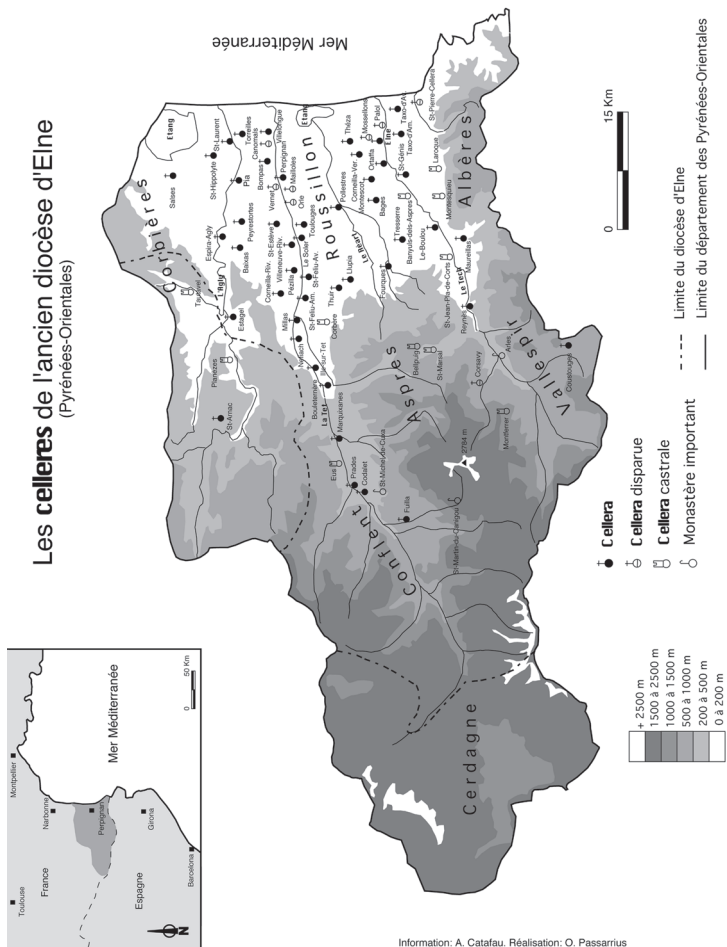

Figura 2: Plànol cadastral de Tuïr, segle XIX

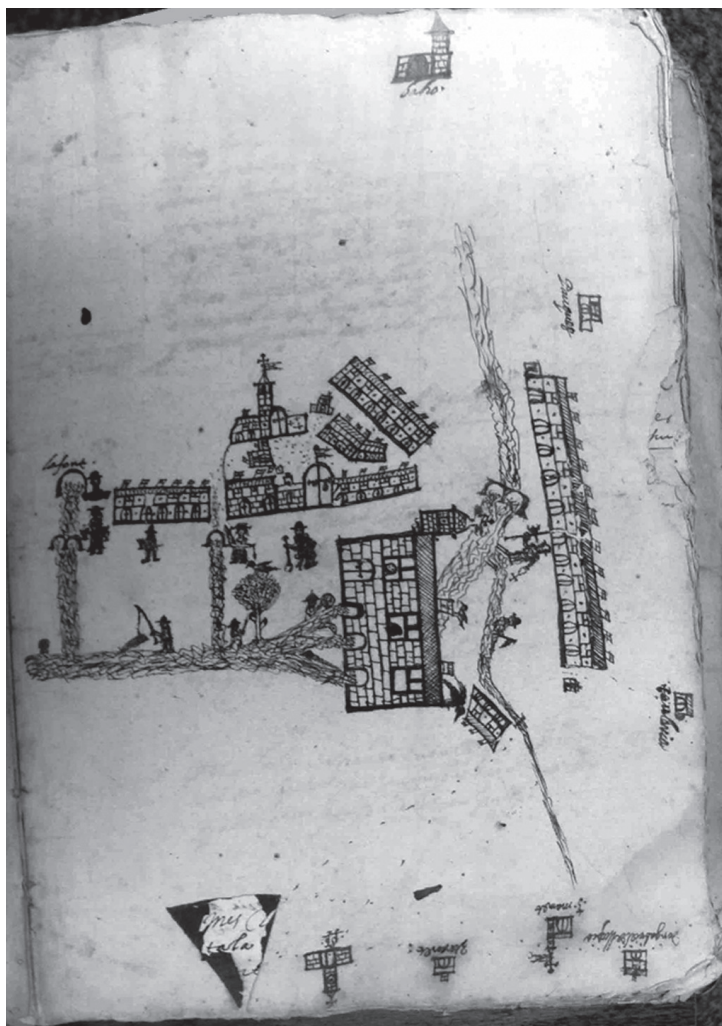
Figura 3: Plànol cadastral de Marqueixanes, segle XIX

Figura 4: Plànol cadastral de Sant Feliu d'Avall, segle XIX.

Figura 5: El poble de Sant Esteve del Monestir. Dibuix de principis del segle XVII. Vegeu la porta del recinte fortificat i l'antiga cellera al voltant de l'església.

BIBLIOGRAFIA

- R. D'ÀBADAL I DE VINYALS, *Els diplomes carolíngis a Catalunya*, R. D'ÀBADAL I DE VINYALS, *Catalunya carolíngia*, 2, Barcelona, 1926-1952.
- R. D'ÀBADAL I DE VINYALS, "L'abat Oliba i la seva època", Barcelona, 1948 (reedició a R. D'ÀBADAL, *Dels visigots als catalans*, 2, *La formació de la Catalunya independent*, Barcelona, 1970, p. 141-277).
- R. D'ÀBADAL I DE VINYALS, "La institució comtal carolíngia en la pre-Catalunya del segle IX", *Anuario de Estudios Medievales*, 1 (1964), p. 29-75 (reedició a R. D'ÀBADAL, *Dels visigots als catalans*, 1, *La Hispània visigòtica. La Catalunya carolíngia*, Barcelona, 1969, p. 181-226).
- R. D'ÀBADAL I DE VINYALS, *Pere el Cerimoniós i els inicis de la decadència política de Catalunya*, Barcelona, 1986 (2ª edició).
- J.A. ADELL, "Els despoblats medievals. Un urbanisme impossible?", *Cota Zero*, 6 (1990), p.79-85.
- J.A. ADELL - E. RIU, "Formes d'urbanisme, implantació d'esglésies i feudalisme a les valls altes del comtat de Pallars", *Cultures i medi de la Prehistòria a l'Edat Mitjana*, Puigcerdà, 1995, p.625-629.
- A. M. ALCOVER - F. DE B. MOLL, *Diccionari català-valencià-balear*, Barcelona, 1968-1969
- P. ALESSANDRI, "Ruscino, des wisigoths aux francs", A. BAZZANA, J. M. POISSON (eds.), *Histoire et archéologie de l'habitat médiéval: cinq ans de recherches dans le domaine méditerranéen et la France du Centre-Est*, Lyon, 1986, p. 13-19.
- J. ALTURO PERUCHO, *Diplomatari de Polinyà del Vallès. Aproximació a la història d'un poble del segle X al XII*, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 1985.
- J. ALTURO PERUCHO, *L'arxiu antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200*, Barcelona, 1985.
- J. ARNALL, "Notes i documents per a la història de les Escaules al segle XII", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 20 (1987), p. 51-82.

J. AVRIL, "La participation du chapitre cathédral au gouvernement du diocèse", *Cahiers de Fanjeaux*, 24, *Le monde des chanoines: XIe - XIVe s.*, (1989), p. 41-63.

J. BALARI, *Orígenes históricos de Cataluña*, Barcelona, 1899.

C. BARAUT, "Els documents dels anys 981-1010 de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, 3, 1980, p.7-166.

C. BARAUT, "Els documents dels anys 1076-1092, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, VII (1984-1985), p. 7-218.

C. BARAUT, *Cartulari de la vall d'Andorra*, I, Andorra, 1988.

E. BARRASSETAS - A. MARTIN - J. M. PALET, "La vil·la romana de l'Aiguacuit (Terrassa, Vallès Occidental)", *Memòries d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya*, 6, Barcelona, 1994.

D. BARTHÉLEMY, "Comment 1" ["The feudal Revolution"], *Past & Present*, 152 (1996), p. 196-205.

D. BARTHÉLEMY, "La paix de Dieu dans son contexte (989-1041)", *Cahiers de civilisation médiévale*, 40 (1997), p. 3-35.

D. BARTHÉLEMY, *L'an mil et la paix de Dieu. La France chrétienne et féodale 980-1060*, Paris, 1999.

R. BARTLETT, *Trial by Fire and Water. The Medieval Judicial Order*, Oxford, 1990.

M. BASSOLS - J. BASTARDAS, *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae. Voces latinas y romances documentadas en fuentes catalanas del año 800 al 1100*, Barcelona, 1962

J. BASTARDAS (amb la col·laboració de T. GRÀCIA, L. DE NADAL I P. PUIG USTRELL), *Usatges de Barcelona. El codi a mitjan segle XII. Establiment del text llatí i edició de la versió catalana del manuscrit del segle XIII de l'Arxiu de la Corona de Aragó de Barcelona*, Barcelona, 1984.

C. BATET, *Castells termenats i estratègies d'expansió comtal a la Marca del comtat de Barcelona. Segles X-XI*, treball de recerca, Universitat Autònoma de Barcelona, 1993.

C. BATET, *Castells termenats i estratègies d'expansió comtal. La Marca de Barcelona als segles X-XI*, Barcelona, 1996.

A. BENET, "Les Sagreres", J. VIGUÉ (dir.), *Catalunya Romànica. XI. El Bages*, Barcelona, 1984, p. 51.

S. BENSCH, "Three Peaces of Empúries (1189-1220)", *Anuario de Estudios Medievales*, 26 (1990), p. 583-603.

G. BINDING, "Sacrarium", *Lexikon des Mittelalters*, Munic – Zuric, 1995, 7, col. 1246.

G. BINDING, "Sakristei", *Lexikon des Mittelalters*, Munic – Zuric, 1995, 7, col. 1277.

Th. BISSON, "Une paix peu connue pour le Roussillon (A.D. 1173)", *Droit privé et institutions régionales. Études historiques offertes à Jean Yver*, Paris, 1976, p. 69-76 (reedició a Th. N. BISSON, *Medieval France and her Neighbours. Studies in Early institutional history*, London – Ronceverte, 1989, p.179-186).

Th. N. BISSON, "The Organized Peace in Southern France and Catalonia (c. 1140-1233)", *The American Historical Review*, 82 (1977), p. 290-311 (traducció a Th. N. BISSON, *L'impuls de Catalunya. L'època dels primers comtes-reis (1140-1225)*, Vic, 1997, p.101-128).

Th. N. BISSON, *Al voltant de la institució de la pau i el poder*, [discurs llegit a la cerimònia d'investidura com a doctor honoris causa], Bellaterra, 1991.

Th. N. BISSON, "The 'Feudal Revolution'", *Past & Present*, 142 (1994), p. 6-42.

Th. N. BISSON, "Medieval Lordship", *Speculum*, 70/4 (1995), p. 743-759.

J. BLANCO DE LA LAMA, *El monestir de Sant Feliu de Guíxols (segles X-XI). La formació del domini*, Sant Feliu de Guíxols, 1991.

M. BLOCH, *La société féodale*, Paris, 1939 (traducció castellana *La sociedad feudal*, México, 1958, 2 volums i Madrid, 1987).

J. BOLÒS, "Le rôle du château et de l'église dans la structuration de l'habitat dans les Pyrénées catalanes. Les exemples du Pallars Sobirà et de la Garrotxa", M. BERTHE, B. CURSENTE (eds.), *Villages pyrénéens. Morphogenèse d'un habitat de montagne*, Toulouse, 2000, p.89-108.

J. BOLÒS, *Els orígens medievals del paisatge català. L'arqueologia del paisatge com a font per a conèixer la història de Catalunya*, Barcelona, 2004.

J. BOLÒS - M. PAGÈS, *El monestir de Sant Llorenç prop Bagà*, Barcelona, 1986.

P. BONNASSIE, "Une famille de la campagne barcelonaise et ses activités économiques aux alentours de l'An Mil", *Annales du Midi*, 76 (1964), p. 261-302.

P. BONNASSIE, *La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle. Croissance et mutations d'une société*, Toulouse, 1975-1976, 2 volums (traducció catalana: *Catalunya mil anys enrera*, Barcelona, 1979-1981).

P. BONNASSIE, *Vocabulario básico de la historia medieval*, Barcelona, 1983.

P. BONNASSIE, "Les sageres catalanes: la concentration de l'habitat dans le "cercle de paix" des églises (XIe siècle)", M. FIXOT - E. ZADORA-RIO (eds.), *L'environnement des églises et la topographie religieuse des campagnes médiévales (IIIe Congrès international d'Archéologie médiévale, Aix-en-Provence, 1989)*, Paris, 1994, p.68-79 (reedició a P. BONNASSIE, *Les sociétés de l'an mil. Un monde entre deux âges*, Brusselles, 2001, p.285-315).

P. BONNASSIE, "Sur la genèse de la féodalité catalane: nouvelles approches", *Il feudalesimo nell'alto medioevo. (Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 47)*, Spoleto, 2000, p. 569-609.

R. BONNAUD-DELAMARE, "Les institutions de paix dans la province ecclésiastique de Reims au XIe siècle", *Bulletin Philologique et Historique*, (1955-1956), p. 143-200.

R. BONNAUD-DELAMARE, "La paix d'Amiens et de Corbie", *Revue du Nord*, (1956), p. 167 i ss.;

R. BONNAUD-DELAMARE, "La paix en Flandre pendant la Ire croisade", *Revue du Nord*, (1957), p. 147 i ss.

R. BONNAUD-DELAMARE, "Les institutions de paix en Aquitaine au XIe siècle", *Recueil de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions, 14, La Paix*, Brusselles, 1962, p. 415-487.

R. BONNAUD-DELAMARE, "La paix en Touraine pendant la Ire croisade", *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, (1975), p. 479-487.

J.M. BOSCH, "<Excavació de> Sant Jaume d'Engordany", *Andorra Romànica*, Andorra la Vella - Barcelona, 1989 (Segona edició revisada i actualitzada, 1992), p.202.

G. M. DE BROCÀ I DE MONTAGUT, *Historia del derecho de Cataluña especialmente del civil y exposición de las instituciones del derecho civil del mismo territorio en relación con el Código Civil de España y la jurisprudencia*, Barcelona, 1918 (reedició, 1985-1987).

Ch. BROMBERGER, "Note sur la terminologie des réserves à céréales", M. GAST, F. SIGAUT (dir.), *Les techniques de conservation des grains à long terme: leur rôle dans la dynamique des systèmes de cultures et des sociétés*, Paris, 1979-1985, 1, p. 5-14.

J. BURCH - J.M. NOLLA - J. SAGRERA - M. SUREDA, "Els temples i els cementiris antics i altomedievals de mas Castell de Porqueres", *Quaderns. Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles*, 20 (1999), p. 7-139.

J. BURCH - J.M. NOLLA - L. PALAHÍ - J. SAGRERA - M. SUREDA - D.VIVÓ, *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. I. El sector de l'antiga església parroquial*, Girona, 2001.

J. CALZADA I OLIVERAS, *Sant Gregori: fulls d'història de la parròquia i el poble*, Sant Gregori - Girona, 1986.

J. CAMPRUBÍ, *Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (segles IX-XI). La formació del comtat*, treball de recerca inèdit, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 1996.

J. CAMPRUBÍ, "Els *castra* berguedans de finals del segle IX inicis del segle X i el seu context", *Actes del congrés Els Castells Medievals a la Mediterrània Nord-Occidental*, Arbúcies, 2003, p. 205-216.

J. CAMPRUBÍ, "La funció dels *castra* i la seva relació amb les *parrochiae* en el procés d'estructuració territorial berguedà (fi del s. IX – inicis del X)", *II Congrés internacional d'història dels Pirineus*, Girona, 1998, en premsa.

E. CANYAMERES, "La parròquia de Sentmenat a partir dels documents", J. ROIG - J.M. COLL - J.A. MOLINA, *L'església vella de Sant Menna. Sentmenat: del segle V al XX, 1500 anys d'evolució històrica*, Sentmenat del Vallès, 1995, p. 122-129.

Capitularia regum francorum, 1, ed. A. BORETIUS, (*Monumenta Germaniae Historica, Legum sectio, 2*), Hannover 1883.

A. CATAFAU, "Les celleres du Roussillon. Le regroupement villageois dans l'espace consacré autour de l'église et son rôle dans la formation de l'habitat concentré dans l'ancien diocèse d'Elne", Ph. SÉNAC (dir.), *Histoire et archéologie des terres catalanes au Moyen Âge*, Perpinyà, 1995, p.163-185.

A. CATAFAU, "La cellera et le mas en Roussillon au moyen âge: du refuge à l'encadrement seigneurial", *Journal des Savants*, 2 (1997), p.333-361.

A. CATAFAU, *Les celleres et la naissance du village en Roussillon (X^e-XVe siècles)*, Perpinyà, 1998.

A. CATAFAU, "La maison rurale en Roussillon du IXe au XVe siècle. Une approche par les textes", A. ROUSSELLE et M.-C. MARANDET (dir.), *Le paysage rural et ses acteurs*, Perpinyà, 1998, p. 163-192.

A. CATAFAU, "L'apport de la recherche historique", A. CATAFAU, A. MOLINIER, O. PASSARRIUS, *La Maison Jourda*, DFS, dir. Astrid Huser, AFAN-CRHiSM, març 2000.

A. CATAFAU, "Celleres i monestirs al Rosselló", *Territori i Societat a l'Edat Mitjana* (Universitat de Lleida), III (1999-2000), p. 167-180.

A. CATAFAU, "Etapas et modalités de l'intégration des *celleres* au système seigneurial en Roussillon : leur rôle dans le renforcement de la domination et le contrôle des paysans et de l'espace", *Aspects du pouvoir seigneurial de la Catalogne à l'Italie (IXe-XIVe siècles)*, *Rives nord-méditerranéennes* (Université de Provence), 7 (2001), p. 13-26.

A. CATAFAU, O. PASSARRIUS, "Laroque-des-Albères de l'Antiquité à la fin du Moyen Age. Histoire et archéologie du peuplement et de la mise en valeur d'un terroir villageois", *Études Roussillonaises*, XIV (1995-1996), p. 7-30.

J.A. CERDÀ - E. GURRI, "Continuitats i canvis a la vila d'Alarona (Mataró) a l'Alta Edat Mitjana", *I Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Actes*, Barcelona, 2000, p. 100-112.

J.M. COLL - J.M. MOLINA - J. ROIG, "La rectoria medieval i moderna de l'església vella de Sant Menna (Sentmenat, Vallès Occidental)", *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Actes*, Barcelona, 2003, II, p. 721-734.

L. J. M. COLUMELLA, *Rei rusticae*, ed. H. BOYD ASH, Cambridge, 1979.

G. COMET, *Le Paysan et son outil. Essai d'histoire technique des céréales. France VIIIe-XVe siècle*, Roma, 1992.

J. COROMINES, *Diccionari etimològic i complementari de la Llengua catalana*, Barcelona, 1980-1991.

H. E. J. COWDREY, "The Eleventh-Century Peace and Truce of God", *Past & Present*, 46 (1970), p. 42-67.

C. CUBERO - M. FARRENY - A. MAURI - R. NAVARRO, *Santa Margarida de Martorell. Un projecte del Centre d'Estudis Martorellencs. La formació de la Sagrera*, pàgina web a Internet (Medievalweb.org).

J.P. CUVILLIER, "Les communautés rurales de la plaine de Vich (Catalogne) aux XIIIe et XIVe siècles", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 4 (1968), p. 73-103.

Cl. DEVIC - J. VAISSETTE, *Histoire générale du Languedoc*, Toulouse, 1872-1875 (2ª edició), 8 volums.

Ch. DUFRESNE, SIEUR DU CANGE, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis*, Graz, 1955.

G. DUBY, "Les laïcs et la Paix de Dieu", *I laici nella « societas christiana » dei secoli XI e XII*, Milà, 1966, p. 448-461 (reedició a G. DUBY, *Hommes et structures du Moyen Age*, París, 1973, p. 227-240).

G. DUBY, *La société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise*, París, 1971 (reedició 1982).

G. DUBY, "Recherches sur l'évolution des institutions judiciaires pendant le Xe et le XIe siècle dans le sud de la Bourgogne", *Le Moyen âge*, 52 (1946), p.149 i *Le Moyen âge*, 53 (1947), p. 15-38 (reedició G. DUBY, *Hommes et structures du Moyen Age*, París – La Haia, 1973, p. 7-60).

O. ENGELS, "Vorstufen der Staatwerdung im Hochmittelalter. Zum Kontext der Gottesfriedensbewegung", O. ENGELS, *Reconquista und Landesherrschaft. Studien zur Rechts und. Verfassungsgeschichte Spaniens im Mittelalter*, Paderborn, 1989, p. 261-276.

O. ENGELS, "El clero secular y la red de parroquias", *Symposium internacional sobre els orígens de Catalunya (Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, 23-24)*, Barcelona, 1992, II, p. 267-280 (traducció castellana de l'original alemany "Der Weltklerus und das Pfarrnetz" *Id.* I, p. 477-490).

V. FARÍAS ZURITA, *La sacreria catalana (950-1200), aspectos y modelo de un espacio social*, tesi de llicenciatura en Història medieval, Universitat de Barcelona, 1989.

V. FARÍAS ZURITA, "La sagra catalana (c. 1025 – c.1200). Características y desarrollo de un tipo de asentamiento eclesial", *Studia Historica – Historia Medieval*, 11 (1993), p.81-121.

V. FARÍAS ZURITA, "Problemas cronológicos del movimiento de Paz y Tregua catalán del siglo XI", *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 14-15 (1993-1994), p.9-37.

V. FARÍAS ZURITA, *Poblamiento y sociedad en el noreste catalán. Siglos XI-XIII*, tesi doctoral, Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives, Universitat Pompeu Fabra, Barcelona, 1999.

V. FARÍAS ZURITA, "Treva et paz terre. La sagra i la paz de los obispos en la diócesis de Urgell (siglos XI y XII)", *Études Roussillonaises*, 21 (2005) (*Le Moyen Age dans les Pyrénées catalanes. Art, culture et société. À la mémoire de Mathias Delcor*, dir. M. Zimmermann), p. 87-92.

G. FELIU – J.M. SALRACH (dirs.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, Barcelona 1999, 3 volums.

F. FITA, "Cortes y usajes de Barcelona en 1064. Textos inéditos", *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 17.5 (1890), p. 401-402.

M. FIXOT - E. ZADORA-RIO (eds.), *L'église, la campagne, le terroir*, Paris, 1989.

M. FIXOT - E. ZADORA-RIO (ed.), *L'environnement des églises et la topographie religieuse des campagnes médiévales (IIIe Congrès international d'Archéologie médiévale, Aix-en-Provence, 1989)*, Paris, 1994.

J. FLORI, *La guerra santa: La formación de la idea de cruzada en el Occidente cristiano*, Universidad de Granada - Madrid, 2003.

C. FOLCH, *Els territoris del Nord-est de Catalunya a l'inici de l'Edat Mitjana: el poblament als segles VII-IX d C*, treball de recerca inèdit, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 2002.

J. M. FONT RIUS, "Los inicios de la Paz y Tregua en Cataluña", *Estudios jurídicos en honor del profesor Octavio Pérez-Vitoria*, Barcelona, 1983, I, p. 235-50.

A. GALERA, *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966 - 1276)*, Barcelona, 1998.

F.L. GANSHOF, "La Paix au très haut Moyen Age", *Recueils de la Société Jean Bodin*, 14, La Paix, 1962, p. 397-413.

F.L. GANSHOF, *Qu'est-ce que la féodalité?*, Paris, 1963 (traducció castellana en *El Feudalismo*, Barcelona, 1979).

M.G. GARCÍA - A. MORO - F. TUSET, "De conjunt paleocristià i catedralici a conjunt parroquial. Transformacions i canvis d'ús de les esglésies de Sant Pere de Terrassa. Segles IV al XVIII", *Terme*, 18 (2003), p. 29-57.

A. GARCÍA GALLO, "El concilio de Coyanza. Contribución al estudio del Derecho Canónico Español en la Alta Edad Media", *Anuario de Historia del Derecho Español*, 20 (1950), p. 294-633.

M. GAST - F. SIGAUT (dir.), *Les techniques de conservation des grains à long terme: leur rôle dans la dynamique des systèmes de cultures et des sociétés*, Paris, 1979-1985, 4 volums.

J. GAUDEMET, "Les ordalies au Moyen Age: doctrine, législaton et pratiques canoniques", *Recueils de la Société Jean Bodin*, 17, *La preuve*, 2, Brussel·les, 1965, p. 99-135.

T. GERGEN, "Paix éternelle et paix temporelle. Traditions de la paix et la trêve de Dieu dans les compilations du droit coutumier territorial", *Cahiers de civilisation médiévale*, 45 (2002), p. 165-172.

H. W. GOETZ, "Kirchenschutz, Rechtswahrung und Reform. Zu den Zielen und zum Wesen der frühen Gottesfriedensbewegung in Frankreich", *Francia*, 11 (1983), p. 193-239.

G. GONZALVO, *La pau i treva a Catalunya. Orígens de les Corts catalanes*, Barcelona, 1986.

G. GONZALVO, *Les constitucions de Pau i Treva de Catalunya (segles XI-XIII)*, Barcelona, 1994.

T. HEAD - R. LANDES (eds.), *The Peace of God. Social violence and religious response in France around the Year 1000*, Ithaca - Londres, 1992.

R. HEISS - K. EICHNER, *Haltbarmachen von Lebensmitteln. Chemische, physikalische und mikrobiologische Grundlagen der Verfahren*, Berlin, 1995 (3a. edició).

B.-U. HERGEMÖLLER, "Kurie, bischöfliche", *Lexikon des Mittelalters*, Munic - Zuric, 1991, 5, col. 1588-1589.

H. HOFFMANN, *Gottesfrieden und Treuga Dei*, Stuttgart, 1964.

F. E. HYLAND, *Excommunication. Its Nature, Historical Development and Effects*, Washington, 1928.

ISIDORO DE SEVILLA, *Etimologías*, ed. J. OROZ RETA - M.-A. MARCOS CASQUERO, Madrid, 1993.

E. JUNYENT I SUBIRÀ (edició a cura d'A.M. MUNDÓ), *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, Barcelona, 1992.

R. KAISER, "Gottesfrieden", *Lexikon des Mittelalters*, Munic - Zuric, 1989, 4, cols. 1587-1592.

P. KEHR, *El papat i el principat de Catalunya fins a la unió amb Aragó*, Barcelona, 1931.

K. KENNELLY, "Sobre la Paz de Dios y la sagrera en el condado de Barcelona (1030-1130)", *Anuario de Estudios Medievales*, 5 (1968), p.107-136.

K. KENNELLY, "Catalan Peace and Truce Assemblies", *Studies in Medieval Culture*, 5 (1975), p. 41-51.

L. KUCHENBUCH, "*Potestas und Utilitas*. Ein Versuch über Stand und Perspektiven der Forschung zur Grundherrschaft im 9.-13. Jahrhundert", *Historische Zeitschrift*, 265 (1997), p. 117-146.

S. KUTTNER - W. HARTMANN, "A New Version of Pope John VIII's Decree on Sacrilege", *Bulletin of Medieval Canon Law*, 17 (1987), p. 1-32.

N. KYLL, *Tod, Grab, Begräbnisplatz, Totenfeier. Zur Geschichte ihres Brauchtums im Trierer Lande und in Luxemburg unter besonderer Berücksichtigung des Visitationshandbuches des Regino von Prüm († 915)*, Bonn, 1972.

M. LAUWERS, "Le cimetière dans le Moyen Age latin. Lieu sacré, saint et religieux", *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 5 (1999), p. 1047-1072.

H. LECLERCQ, "Sacrarium", H. CABROL - H. LECLERCQ, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, Paris, 1924, 15.1, 285-286.

E. LESNE, *Histoire de la propriété ecclésiastique en France*, 3, *L'inventaire de la propriété. Églises et trésors des églises du commencement du VIIIe à la fin du XIe siècle*, Lille, 1936.

Lexikon des Mittelalters, Munic - Zurich, 1980-1999.

A. LÓPEZ, "Noves evidències per al coneixement de Sant Quirze de Pedret. Les campanyes d'excavació de 1991 i 1992", *Quaderns científics i tècnics*, 4 (1992), p. 163-179.

A. LÓPEZ - A. CAIXAL, "L'església de Sant Quirze de Pedret, Cercs. Excavacions arqueològiques. Campanyes 1989-1992", *Quaderns científics i tècnics*, 6 (1995), p. 179-359.

E. MAGNOU-NORTIER, *La société laïque et l'Église dans la province ecclésiastique de Narbonne (zone cispyrénéenne) de la fin du VIIIe à la fin du XIe siècle*, Toulouse, 1974.

E. MAGNOU-NORTIER, "Les évêques et la paix dans l'espace franc (VIe-XIe siècles)", *Actes de la 7e rencontre d'Histoire religieuse. L'évêque dans l'histoire de l'Église*, Angers, 1984, p. 33-50.

E. MAGNOU-NORTIER, "The Enemies of the Peace: Reflections on a Vocabulary, 500-1100", T. HEAD, R. LANDES (eds.), *The Peace of God. Social violence and religious response in France around the Year 1000*, Ithaca - Londres, 1992, p. 58-79.

E. MALLORQUÍ, *El monestir de Sant Miquel de Cruïlles a l'Edat mitjana*, Girona, 2000.

J. D. MANSI, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Florència - Venècia, 1759-1798 (reed. París - Arnheim - Leipzig 1901-1927).

P. DE MARCA, *Marca hispanica sive limes hispanicus, hoc est geographica et historica descriptio Cataloniae, Ruscionis et circumjacentium populorum, ab anno 817 ad annum 1258*, ed. Stephanus Baluzius, París, 1688.

J. M. MARQUÈS (ed.), *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona (s.IX-XIV)*, Barcelona, 1993, 2 volums.

J.M. MARQUÈS, *Esriptures de Santa Maria de Vilabertran (968-1300)*, Girona, 1995.

J. M. MARQUÈS, *Col·lecció diplomàtica de Sant Daniel de Girona (924-1300)*, Barcelona, 1997.

R. MARTÍ, *Els inicis de l'organització feudal de la producció al bisbat de Girona. Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*, Tesi doctoral Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 1987, edició microfotogràfica, Universitat Autònoma de Barcelona, 1988.

R. MARTÍ, "L'ensagrerament: l'adveniment de les sagres feudals", *Faventia*, 10.1/2 (1988) p.153-182.

R. MARTÍ, "Santa Maria de Lavit", A. PLADEVALL I FONT (dir.), *Catalunya Romànica, XIX, El Penedès. L'Anoia*, Barcelona, 1992, p. 207-208.

R. MARTÍ, "La primera expansió comtal a ponent del Llobregat", A. PLADEVALL I FONT (dir.), *Catalunya Romànica, XIX, El Penedès, l'Anoia*, Barcelona, 1992, p. 28-35.

R. MARTÍ, "Territoris en transició al Pirineu medieval", *La vida medieval als dos vessants del Pirineu. Actes del 3r curs d'arqueologia d'Andorra 1991*, Andorra, 1995, p. 37-83.

R. MARTÍ, "L'alou a la documentació catalana d'època comtal: solució d'un problema historiogràfic genèric", *La vida medieval als dos vessants dels Pirineus. Actes del 4t curs d'Arqueologia d'Andorra 1994*, Andorra, 1997, p. 28-60.

R. MARTÍ, *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*, Barcelona, 1997.

R. MARTÍ, "Palaus o almúnies fiscals a Catalunya i al-Andalus", H. DÉBAX (ed.), *Les sociétés méridionales à l'âge féodal (Espagne, Italie et sud de la France Xe-XIIIe s.)*. *Hommage à Pierre Bonnassie*, Toulouse, 1999, p. 63-70.

R. MARTÍ, "La defensa de territori durant la transició medieval", *Actes del congrés Els Castells Medievals a la Mediterrània Nord-Occidental*, Arbúcies, 2003, p. 89-114.

G. MARTÍNEZ DíEZ (ed.), *La colección canonica Hispana. Collectio canonum ecclesiae Hispanae, (Monumenta Hispaniae Sacra. Serie canónica, 1-5)*, Madrid, 1966, 5 volums.

R. MAUNY, "Contribution a l'étude des fosses ovoïdes et silos", M. GAST, F. SIGAUT (dirs.), *Les techniques de conservation des grains à long terme: leur rôle dans la dynamique des systèmes de cultures et des sociétés*, Paris, 1979-1985, 1, p. 48-53.

M. MIQUEL - J. M. VILA - M. CLUA, "L'església de Sant Ponç de Corbera (Cervelló, Baix Llobregat)", *Memòries d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya*, 10, Barcelona, 1994.

F. MIQUEL ROSELL, *Liber Feudorum Maior. Cartulario real que se conserva en el Archivo de la Corona de Aragón*, Barcelona, 1945-1947, 2 volums.

F. MONSALVATJE I FOSSAS, *Notícies històriques*, Olot, 1889-1919, 26 volums.

A. MORO, J. ROIG, "El conjunt de sitges alt-medievals de Sta. Maria d'Egara per a l'emmagatzematge de cereal", *IV Congreso de Arqueología Medieval Española*, Alacant, 1993, 3, p. 619-624.

E. MÜLLER-MERTENS, *Karl der Grosse, Ludwig der Fromme und die Freien. Wer waren die liberi homines der karolingischen Kapitularien (742 / 743-832)? Ein Beitrag zur Sozialgeschichte des Frankenreiches*, Berlin, 1963.

A.M. MUNDÓ, "Moissac, Cluny et les mouvements monastiques de l'Est des Pyrénées du Xe au XIIe siècle", *Annales du Midi*, 75 (1963), p. 551-573.

R. NAVARRO - A. MAURI, "La excavación de un silo medieval en Sta. Margarita (Martorell), Barcelona)", *I Congreso de Arqueología Medieval Española*, Zaragoza, 1986, p. 435-452.

R. NAVARRO - A. MAURI - M. FARRENY, "Basilica de Santa Margarida de Martorell", P. DE PALOL (dir.), *Del Romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense entre els segles IV i X*, Barcelona, 1999, p.186-188.

J. F. NIERMEYER, *Mediae latinitatis lexicon minus*, Leyden 1954-55.

H. NOTTARP, *Gottesurteilstudien*, Munic, 1956.

J. OLIVER, "Senyors capturats?: El delme a la documentació de Pallars i Ribagorça anterior al segle XII", Ph. SÉNAC (ed.), *Histoire et archéologie des terres catalanes au Moyen Age*, Perpinyà, 1995, p. 135-161.

I. OLLICH, "Sant pere de Roda o de l'Esquerda", *Catalunya Romànica*, II (Osona - I), Barcelona, 1984, p. 343-347. J. VIGUÉ (dir.), *Osona - I, II, Catalunya Romànica*, Barcelona, 1984, p. 343-347.

I. OLLICH, "Roda: l'Esquerda. La ciutat carolíngia", *Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del romànic (segles IX i X)*, Barcelona, 1999, p. 84-88.

R. ORDEIG I MATA, "Inventari de les actes de consagració i dotació de les esglésies catalanes", *Revista Catalana de Teologia*, IV (1979) p.123-165, V (1980) p.153-180, VIII (1983) p.403-456, IX (1984) p.117-182, XIII (1988) p.387-430, XV (1990) p.181-201, XVI (1991) p.349-383 i p.385-396.

R. ORDEIG I MATA, *Les dotalies de les esglésies de Catalunya. Segles IX-XII*, Tesi doctoral Universitat de Barcelona, 1988.

R. ORDEIG I MATA, *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (Segles IX-XIII)*, Vic, 1993-2004, 6 volums.

R. ORDEIG I MATA, *Diplomatari de la Catedral de Vic: segle XI* (fascicle 1), Vic, 2000.

R. ORDEIG I MATA, *Diplomatari de la Catedral de Vic: segle XI* (fascicle 2), Vic, 2003.

J. ORLANDIS, "Los laicos y las iglesias rurales en la España de los siglos XI y XII", *Le istituzioni ecclesiastiche della societates christiana dei secoli XI-XII. Diocesi, pievi e parrocchie. Atti della sesta Settimana internazionale di studio, Milano 1-7 settembre 1974 (Miscellanea del Centro di Studio Medievali, 8)*, Milà, 1977, p. 261-290.

P. DE PALOL (dir.), *Del Romà al romànic. Història, Art i Cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 1999.

E. PASTOR DÍAZ DE GARAYO, "Los testimonios escritos del sector meridional de Castilla (siglos X-XI). Ensayo de crítica documental", *Historia, Instituciones, Documentos*, 24 (1997), p. 355-379.

A. PLADEVALL I FONT (dir.), *Catalunya Romànica*, Barcelona, 1984-1998, 27 volums.

G. PLINIUS SECUNDUS, *Naturalis historiae*, ed. H. RACKHAM, Cambridge (Massachusetts), 1971-1989.

J. P. POLY, *La Provence et la société féodale (879-1166). Contribution à l'étude des structures dites féodales dans le Midi*, Paris, 1976.

J.P. POLY - E. BOURNAZEL, *La mutation féodale. X^e-XIIe siècles*, Paris, 1980.

J. M. PONS GURI, *El cartoral de Santa Maria de Roca Rossa*, Barcelona, 1984.

- E. PRUENCA, *Diplomatari de Santa Maria d'Amer*, Barcelona, 1995.
- R. PUERTAS, *Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII). Testimonios literarios*, Madrid, 1975.
- P. PUIG USTRELL - V. RUIZ GÓMEZ - J. SOLER JIMÉNEZ (eds.), *Diplomatari de Sant Pere i Santa Maria d'Egara, Terrassa, 958-1207*, Barcelona, 2001.
- X. PUIGVERT, "La introducció del delme a la Marca Hispànica", *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 13 (1992), p. 117-125.
- G. PUJADES, *Crónica universal del Principado de Cataluña escrita a principios del siglo XVII*, Barcelona, 1831.
- E. REBILLARD, "Église et sépulture dans l'Antiquité tardive (Occident latin, 3e-6e siècles)", *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 5 (1999), p.1027-1046.
- REGINON DE PRÜM, *Libri duo de synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis*, ed. F. G. A. WASSERSCHLEBEN.
- E. RIU I BARRERA, "De l'arqueologia i la formació de l'espai feudal", *Segones Jornades de Joves Historiadors i Historiadors*, Barcelona, 1988, 10 pàgines, edició mecanografiada.
- M. RIU I RIU - J. ROMA, *Excavaciones en el poblado medieval de Caulers (Municipio de Caldes de Malavella, provincia de Gerona)*, Madrid, 1975.
- J. RIUS SERRA, "Cartes antigues de Sant Martí Sacosta", *Analecta Sacra Tarraconensia*, IV (1928), p.343-394.
- J. RIUS SERRA (ed.), *Cartulario de "Sant Cugat" del Vallés*, Barcelona, 1945-1947.
- E. RODÓN BINUÉ, *El lenguaje técnico del feudalismo en el siglo XI en Cataluña. Contribución al estudio del latín medieval*, Barcelona, 1957.
- A. ROIG - J. ROIG, "Sant Pau de Riu-sec (Sabadell, Vallès Occidental): una capçalera d'època paleocristiana de model oriental", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 38 (1996-1997), p. 1347-1359.
- A. ROIG - J. ROIG, *La vila medieval de Sabadell (segles XI-XVI). Dotze anys d'arqueologia a la ciutat (1988-2000)* (Quaderns d'Arqueologia de Sabadell, 1), Sabadell, 2002.
- J. ROIG - J.M. COLL, "Intervenció arqueològica a l'església de Sant Salvador de Polinyà (Polinyà, Vallès Oriental): de la vila Pauliniano a la parròquia de Sant Salvador", *II Congrès d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Actes*, Barcelona, 2003, II, p. 721-734.

J. ROIG - J.M. COLL, "L'església de St. Julià d'Altura (Sabadell, Vallès Occidental)", *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Actes*, Barcelona, 2003, II, p. 598-616.

J. ROIG - J.M. COLL - J.A. MOLINA, "El conjunt arqueològic de Sant Esteve de Castellar Vell (Castellar del Vallès, Vallès Occidental): el vilatge i l'església d'època carolíngia i comtal (segles IX-X i XI-XII)", *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Actes*, Barcelona, 2003, II, p. 791-803.

J. ROIG - J.A. MOLINA - J.M. COLL, "L'assentament altomedieval de Castellar Vell. Resultats de la intervenció arqueològica a les sitges i el fossat", *Plaça Vella* (Castellar del Vallès), 41 (1996), p. 7-35.

J. ROIG - J.M. COLL - J.A. MOLINA, *L'església vella de Sant Menna. Sentmenat: del segle V al XX, 1500 anys d'evolució històrica*, Sentmenat del Vallès, 1995.

F. SABATÉ, *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'Edat Mitjana*, Barcelona, 1997.

J.M. SALRACH, "Disputes i compromisos entre l'església de Girona i la noblesa: notes d'unes difícils relacions (segles XI-XII)", *Anuario de estudios medievales*, 29 (1999), p. 927-957.

E. SÁNCHEZ, "La ceràmica alt-medieval de la plaça Doctor Guardiet de Rubí", *I Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya. Actes*, Barcelona, 2000, p.124-128.

Santa Eulàlia d'Encamp. Evolució històrica d'un edifici. Segles IX-XX, Andorra, 1989.

W. SCHILD, "Räuber, -banden", *Lexikon des Mittelalters*, Munic - Zurich, 1995, 7, cols. 473-474.

J. SCHMITT, *Untersuchungen zu den liberi homines der Karolingerzeit*, Frankfurt am Main - Berna, 1977.

F. SIGAUT, "A Method for Identifying Grain Storage Techniques and its Application for European Agricultural History", *Tools and Tillage*, 6.1 (1988), p. 3-32.

E.I. STRUBBE, "La Paix de Dieu dans le Nord de la France", *Recueils de la Société Jean Bodin*, 14, 1962, La Paix, Brussel-les, p. 489-501.

P. TIMBAL DUCLAUX DE MARTIN, *Le droit d'asile*, Paris, 1939.

L. TO FIGUERAS, "El marc de les comunitats pageses: villa i parròquia en les diòcesis de Girona i Elna (final del segle IX - principi de l'XI)", *Catalunya*

i França meridional a l'entorn de l'any mil. Actes del Col·loqui internacional Hug Capet, Barcelona, 1991, p. 212-239

L. TO FIGUERAS, *El monestir de Santa Maria de Cervià i la pagesia: una anàlisi local del canvi feudal. Diplomataris segles X-XII*, Barcelona, 1991.

B. TÖPFER, *Volk und Kirche zur Zeit der beginnenden Gottesfriedensbewegung in Frankreich*, Berlin, 1957.

P. TOUBERT, "L'incastellamento, mode d'emploi", H. DÉBAX (ed.), *Les sociétés méridionales à l'âge féodal. (Espagne, Italie et sud de la France Xe-XIIIe s.)*. *Hommage à Pierre Bonnassie*, Toulouse, 1999, p.119-124.

P. TOUBERT, "L'incastellamento. Problèmes de définition et d'actualisation du concept", *Actes del congrés Els Castells Medievals a la Mediterrània Nord-Occidental*, Arbúcies, 2003, p. 21-35.

C. TREFFORT, *L'Église carolingienne et la mort*, Lyon, 1996.

F. VALLS-TABERNER, "La primera dinastia vescomtal de Cardona", *Estudis Universitaris Catalans*, 16 (1931), p. 112-136

M. T. VARRO, *Rerum rusticarum*, ed. W. D. HOOPER - H. B. ASH, Cambridge, 1993.

J. VILAGINÉS, *La transició al feudalisme. Un cas original. El Vallès Oriental*, Granollers, 1987.

J. VILAGINÉS, "El fenomen parroquial en la societat del Vallès oriental a l'alta edat mitjana (s.XI-XII)", *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 9 (1988), p. 125-142

J. VILAGINÉS, "Topografia del poder. Les relacions de poder a Mollet durant la plena edat mitjana (segles XII i XIII)", *Actes de les Jornades de Joves Medievalistes del Vallès*, Bellaterra, 1998, p. 129-142.

J. VILAGINÉS, *El paisatge, la societat i l'alimentació al Vallès Oriental (segles X-XII)*, Barcelona, 2001.

J. VILLANUEVA, *Viage literario a las iglesias de España*, Madrid-València, 1803-1852.

J. VIVES, *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, 1, *Textos*, Barcelona - Madrid, 1963.

E. VODOLA, *Excommunication in the Middle Ages*, Berkeley - Los Angeles - Londres, 1986.

L. VONES, "Friedenssicherung und Rechtswahrung. Die Erhaltung des inneren Friedens im Spannungsfeld von Königsherrschaft und Ständedenken in den Ländern der Krone Aragón bis zum Ausgang des

Hausas Barcelona (1410)", J. FRIED (ed.), *Träger und Instrumentarien des Friedens im Hohen und Späten Mittelalter*, Sigmaringen 1996, p. 441-487.

WALAFRID ESTRABÓ, *Libellus de exordiis et incrementis rerum ecclesiasticarum*, cap. 6, *Capitularia regum francorum*, 2, *Monumenta Germaniae Historica, Leges*, ed. A. BORETIUS - V. KRAUSE, Hannover, 1897, *Appendix*.

K. F. WERNER, "Observations sur le rôle des évêques dans le mouvement de Paix aux Xe et XIe siècles", *Medievalia christiana. XIe-XIIIe siècles. Hommage à Raymond Foreville*, Brussel-les, 1989, p. 164-165.

Ch. WICKHAM, "Comment 4" ["The feudal Revolution"], *Past & Present*, 155 (1997), p. 196-207.

K. D. WHITE, *Roman Farming*, Ithaca - Nueva York, 1970.

S. D. WHITE, "Comment 2" ["The feudal Revolution"], *Past & Present*, 152 (1996), p. 205-223.

E. WOHLHAUPTER, *Studien zur Geschichte des Gottes- und Landfriedens in Spanien*, Heidelberg, 1933.

E. ZADORA-RIO, "Introduction. La topographie des lieux d'asile dans les campagnes médiévales", M. FIXOT - E. ZADORA-RIO (eds.), *L'église, la campagne, le terroir*, Paris, 1989, p. 11-16.

E. ZADORA-RIO, "Cimetières et habitats de l'ouest de la France et sageres catalanes", *La vida medieval als dos vessants del Pirineu. Actes del 3er curs d'arqueologia d'Andorra*, Andorra, 1995, p. 278-284.

M. ZIMMERMANN, "Protocoles et préambules dans les documents catalans du Xe au XIe siècle. Évolution diplomatique et signification spirituelle. I: Les protocoles", *Mélanges de la Casa Velázquez*, 10 (1974), p. 41-76.

M. ZIMMERMANN, "El bisbe català durant els segles X-XIII", M. ZIMMERMANN, *En el origen de Catalunya. Emancipació política i afirmació cultural*, Barcelona, 1989, p. 155-157.

La **Biblioteca d'Història Rural** és una coedició de l'Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines i del Centre de Recerca d'Història Rural (ILCC-Secció Vicens Vives) de la Universitat de Girona. Té per objectiu promoure la investigació i la difusió de la història rural en el seu sentit més ampli i en els seus diversos camps, a través de la publicació de treballs de qualsevol època, des dels orígens de l'agricultura fins a l'època més recent.

En aquests moments inclou tres col·leccions: **ESTUDIS**, destinada a investigacions i monografies inèdites; **DOCUMENTS**, orientada a la reedició de textos antics i a l'edició de manuscrits, i **FONTS**, dedicada a l'exploració de tipologies documentals específiques.

POLÍTICA EDITORIAL I PROCÉS D'AVALUACIÓ

La **Biblioteca d'Història Rural** està dirigida per una **Comissió de Publicacions** que té cura de la qualitat i del rigor de les monografies i dels treballs publicats. Està integrada per dos membres nomenats per l'Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, i dos membres nomenats pel Centre de Recerca d'Història Rural de la Universitat de Girona. La Comissió de Publicacions s'encarrega de valorar la conveniència de publicar els treballs presentats atenent a la seva adequació temàtica i formal amb la resta de la col·lecció, de controlar el procés d'avaluació i revisió dels manuscrits, i de gestionar tot el procés d'edició. Si l'obra proposada obté una valoració positiva per part de la Comissió de Publicacions, aquesta nomena dos avaluadors anònims i independents, que confirmen la conveniència o no de la seva publicació i proposen, si és el cas, la necessitat de fer modificacions en l'obra. Totes les publicacions són sotmeses al mateix procés d'avaluació, tant si es tracta d'encàrrecs, com d'obres proposades lliurement pels autors. Podeu veure els criteris d'edició i les normes exigides a l'adreça: <http://www.ddgi.es/historiarural/>

PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

La presentació de propostes i d'originals s'ha d'adreçar a Comissió de Publicacions de la Biblioteca d'Història Rural, per correu electrònic (ahrcg@ddgi.es) o bé per correu ordinari (Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, Plaça de Sant Josep, 1, 17004 Girona), especificant el nom i cognoms de l'autor/s o coordinador/s i la seva adreça de contacte i correu electrònic.

